

## निर्णय नं.८९७०

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास  
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी  
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
रिट नं. ०६८-WS-००४५  
आदेश मिति: २०६९।११।२४।५

विषय: उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: का.प.जि, खरेलथोक गा.वि.स., वडा नं. ४  
खरेलथोक बस्ने अधिवक्ता अच्युतप्रसाद  
खरेल

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय  
समेत

- व्यक्तिको मृत्यु कर्तव्यबाट मात्र हुने नभई दुर्घटना वा दैवी कारणबाट पनि हुने गर्दछ । दुर्घटनावश आफन्त गुमाउनु परेको परिवारलाई मृत्युको पीडा त छँदैछ त्यसमाथि शव परीक्षणको जटिल कानूनी प्रक्रियामा सरीक गराउँदा थप पीडा हुन सक्ने भएकाले आफ्नो कुल परम्पराबमोजिम लासको सद्गत गराउने कार्य महत्वपूर्ण हुन जाने ।
- कतिपय अवस्थामा शव परीक्षण गराउने विषय धार्मिक, सामाजिक दृष्टिकोणबाट समेत अनुपयुक्त र अव्यवहारिक बन्न पुग्दछ । त्यसैले कर्तव्यबाट मृत्यु भएको भन्ने आशंका नभएको तथा सडे गलेको अवस्थामा रहेको लास समेत परीक्षण नै

गराउनु पर्दछ, अनुसन्धानकर्ता प्रहरीलाई यस्तो अवस्थामा पनि तजविजी अधिकार दिन हुँदैन भन्ने कुरा विवेक र तर्कमा आधारित नदेखिने ।

(प्रकरण नं.९)

- तजविजी अधिकारको व्यापक दुरुपयोग भएको कारणले समाजमा दण्डहीनताको अवस्था आएको भनी आधिकारिक अध्ययन अनुसन्धानसहितको तथ्य तथ्याङ्क वा दृष्टान्तसहित दावी गर्न नसकेको अवस्थामा सचेत नागरिकको रूपमा सार्वजनिक हकहितको प्रतिनिधित्व गरेको ठान्ने जो कोहीले पनि आफूलाई जिम्मेवार ढंगबाट प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्ने ।
- केवल सस्तो लोकप्रियता, लहड् वा चर्चामा आउने हिसाबले मात्र जस्तोसुकै विषयवस्तुलाई विवादको रूपमा अदालतसमक्ष लिएर आउने प्रवृत्तिले न्याय प्रणालीलाई नै अप्ठेरोमा धकेल्ने भएकाले यसतर्फ सम्बन्धित सबैको ध्यानाकर्षण हुन आवश्यक हुने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदन तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता अच्युतप्रसाद  
खरेल

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता किरण  
पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२
- सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११(४)
- सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(२)

आदेश

**न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(१) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ मा कालगतिले बाहेक कर्तव्य वा दुर्घटना वा आत्महत्या वा शंकास्पद किसिमबाट भएको कुनै व्यक्तिको मृत्युका सम्बन्धमा गरिने लास जाँचसम्बन्धी व्यवस्थाको उल्लेख रहेको छ। सोही उपदफा (३) मा उपदफा (१) बमोजिम लास जाँच गर्दा कुनै अपराधको परिणामस्वरूप वा शंकास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको देखिन आएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो लासलाई शव परीक्षणको निमित्त सरकारी खर्चमा सरकारी चिकित्सकसमक्ष पठाउनु पर्नेछ, भन्ने उल्लेख भएपनि उपदफा (४) मा लाससडीगली जाँच गर्न नसकिने अवस्था भएमा वा देखिएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो कुरा खुलाई मुचुल्का खडा गरी राख्नुपर्नेछ र उपदफा (३) बमोजिम कारवाही गर्न आवश्यक पर्ने छैन भन्ने उल्लेख छ। उपदफा (४) को सो व्यवस्थाले दफा ११ को समग्र व्यवस्थालाई नियन्त्रण गर्नुका साथै प्रयोजनहीन समेत बनाएको छ। किनकि लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने अवस्थाको हो कि होइन भन्ने कुराको अन्तिम निष्कर्ष चिकित्सकको लास जाँच प्रतिवेदनबाट बाहेक पुष्टि हुन सक्दैन। त्यसैले लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने अवस्थाको भनी तहकीकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले मुचुल्का खडा गरेकै भरमा चिकित्सकको प्रतिवेदन बिना नै लास जाँच गर्न नसकिने भनी तहकीकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई प्रदान गरिएको असीमित अधिकारयुक्त व्यवस्थाले लास जाँचका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको दफा ११ को समग्र व्यवस्थालाई नियन्त्रण गरेको छ।

सोही प्रकृतिको व्यवस्था सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) मा समेत गरिएको छ। उपरोक्त व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ द्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रताको हकले सुनिश्चित गरेको जीवनको अधिकार (Right to Life) को मर्म र भावनाको समेत विपरीत रहेको हुँदा उत्प्रेक्षणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो? विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाई आएपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट भएको आदेश।

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ को उपदफा (४) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) को व्यवस्था के कति कारण संविधानको धारा १२ प्रदत्त जीवनको अधिकारसँग बाभिएको हो वा ऐनको सो व्यवस्थाले संविधानप्रदत्त जीवनको अधिकारको उपभोग गर्नमा के कसरी बाधा उत्पन्न गरेको वा सीमा लगाएको वा निषेध गरेको हो भन्ने कुरा निवेदनमा स्पष्ट छैन। कुनै कुराको दावी लिएपछि सो कुरा स्पष्टरूपमा बुझिने गरी उल्लेख गर्नुको साथै सो कुरामा अदालत समेत सन्तुष्ट हुने आधार र कारण निवेदनमा खुलाइएको हुनुपर्दछ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा सोको अभाव देखिन्छ। अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म व्यवस्थापिका संसदले निर्माण गरेको कानून संविधानअनुकूल नै छ भनी अदालतले स्वाभाविक अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ। अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने देखिएमा लास जाँच गर्नुको कुनै औचित्य नहुने

भएकोले सो अवस्थामा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो कुरा खुलाई मुचुल्का गरी राख्नुपर्नेसम्मको व्यवस्था गरिएको हो । लास जाँच गर्नुको मुख्य उद्देश्य कसैको कर्तव्यबाट ज्यान मर्न गएको हो वा होइन भनी यकीन गर्न परीक्षण गरिने भएकोले कुनै अपराधको परिणामस्वरूप वा शंकास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको नदेखिएको स्थितिमा लास जाँच गर्नुको कुनै आवश्यकता नै नपर्ने भएबाट प्रहरी कर्मचारीलाई शव परीक्षण नगराउन सक्ने गरी नियमले अधिकार प्रदान गरेकोलाई अन्यथा भन्न मिल्ने देखिँदैन । अतः प्रस्तुत व्यवस्था संविधानको धारा १२ द्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रताको हकद्वारा सुरक्षित गरिएको जीवनको अधिकार (Right to Life) को मर्म र भावनासँग बाभिएको भन्ने निवेदन जिकीर औचित्यहीन हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून तथा न्याय मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा उल्लिखित सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ मा व्यवस्था गरिएका प्रावधानहरू प्रयोग गर्ने गराउने सम्बन्धमा यस मन्त्रालयबाट कुनै निर्देशन नदिएको र हस्तक्षेप समेत नगरिएको व्यहोरा अनुरोध छ । कानूनको शासन लागू गर्ने गराउने सन्दर्भमा संविधानसँग बाभिने अन्य कानूनका प्रावधानहरू अदालती व्याख्याद्वारा बदर हुने नै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन गृह मन्त्रालयको हकमा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

निवेदकले दावी गर्नु भएको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ को उपदफा (४) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को कुनै पनि धाराको व्यवस्थासँग

बाभिएको छैन । लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने अवस्था भएमा वा देखिएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो कुरा खुलाई मुचुल्का खडा गर्ने र शव परीक्षणको लागि सरकारी खर्चमा सरकारी चिकित्सकसमक्ष पठाउन नपर्ने कानूनी व्यवस्थाले कसैको जीवनको अधिकार कुण्ठित हुने अवस्था नै हुँदैन । उक्त व्यवस्थाले कुनै प्रहरी कर्मचारीलाई वैयक्तिकरूपमा तजविजी निर्णय गरी शव परीक्षण नगराउने अधिकार प्रदान गरेको छैन । लासको वस्तुगत स्थितिको आधारमा प्रत्यक्षदर्शी स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाइसहितको मुचुल्का खडा गरी परीक्षण हुनै नसक्ने अवस्थामा मात्र अनावश्यकरूपमा सरकारी स्रोत, साधन र समय खेर नजावस् भन्ने उद्देश्यले विधायिकाले यस्तो कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । स्थानीय व्यक्तिहरूको सामूहिक विवेकको आधारमा खडा भएको मुचुल्कालाई आधार मानेर गरिने कार्यलाई निवेदकले अनुमानको आधारमा प्रहरी कर्मचारीले जथाभावी निर्णय गरी परीक्षण गराउनुपर्ने लासलाई पनि परीक्षण गराउँदैनन् भन्ने अनुमानको आधारमा यो रिट निवेदन दायर गरेको देखिन्छ । कुनै दृष्टान्त वा वस्तुगत आधारबिना हचुवाको भरमा दायर गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ लागू भएदेखि सरकारवादी भई चलन थालेका ज्यान मुद्दाहरूमा आवश्यकताअनुसार लास जाँच र शव परीक्षण भै आएको छ । तर लामो अनुभवमा व्यावहारिक तवरमा देखिएका कठिनाइहरूलाई दृष्टिगत गर्दै विधायिकाले आफ्नो विवेकको प्रयोग गरी निर्माण गरेको कानून र नेपाल सरकारले संविधानसम्मत् तरिकाले निर्माण गरेको नियमलाई आत्मगत आधारमा संविधानप्रतिकूल भनी अर्थ गर्न

मिल्ने होइन । वास्तवमा शव परीक्षणसम्बन्धी अपवादात्मक अवस्थाको सम्बन्ध जीवनको अधिकारसँग छैन । निवेदकको कथन र तर्कलाई स्वीकार गर्ने हो भने कालगतिबाट मरेका समेत जुनसुकै व्यक्तिको शव परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः विपक्षी निवेदकको माग उचित होइन भन्ने स्पष्ट छ । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रहरी प्रधान कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा स्वयं उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री अच्युतप्रसाद खरेलले कर्तव्य परी मृत्यु भएको व्यक्तिको लास चिकित्सकबाट परीक्षण गराई प्रतिवेदन लिने व्यवस्था सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनलगायतका प्रचलित नेपाल कानूनमा गरिएको छ । वास्तवमा लास परीक्षण गरी चिकित्सकले दिने प्रतिवेदनबाटै यो कुरा यकीन गर्न सजिलो हुने गर्दछ । तर सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ को उपदफा (४) ले लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने भएमा चिकित्सकसमक्ष नपठाई प्रहरी स्वयंले कारवाही अधि नबढाउन सक्ने छूट दिएको पाइन्छ । त्यस्तै सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) ले पनि लास जाँच मुचुल्काबाट कुनै अपराधको परिणामस्वरूप वा शंकास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको नदेखिएमा र तहकीकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले परीक्षण गराउन आवश्यक नदेखेमा शव परीक्षण नगराउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त व्यवस्थाहरू संविधानको धारा १२ सँग बाभिएकोले अमान्य र बदर घोषित गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन र नियममा गरिएको उक्त व्यवस्था

सारवान नभई लास जाँचसम्बन्धी कार्यविधिगत व्यवस्थासम्म हो । अनुसन्धानमा संलग्न हुने प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धानबाट खुल्न आएको वस्तुस्थितिका आधारमा लासको परीक्षण नगराउन सक्ने गरी भएका ती व्यवस्थाहरू औचित्यपूर्ण नै छन् । त्यसमा पनि सडीगली गएका कारण परीक्षण गर्न सक्ने अवस्थामा नरहेको र कर्तव्यबाट मृत्यु भएको भन्ने शंकास्पद स्थिति नदेखिएको लास परीक्षण गर्नुको कुनै तर्कसम्मत आधार छैन । उक्त कानूनी व्यवस्थाको संविधानको धारा १२ प्रदत्त स्वतन्त्रताको हकसँग कुनै सम्बन्धसमेत नरहेको हुँदा निवेदन खारेज गरिनुपर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको उपरोक्त बहस जिकीर मनन गरी रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा कर्तव्य परेको लास सडेगलेको कारण सम्बन्धित चिकित्सकसमक्ष परीक्षणको लागि पठाउनु नपर्ने गरी प्रहरी कर्मचारीलाई स्वेच्छाचारीरूपमा अधिकार दिने गरी सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११(४) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(२) मा भएका व्यवस्था संविधानको धारा १२ प्रदत्त स्वतन्त्रताको हक र जीवनको हकको मर्म र भावनासँग बाभिएको हुँदा अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी रहेको पाइन्छ । प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा सडीगली गएको लासको प्रकृतिका कारण परीक्षण गर्न सम्भव नहुने र कर्तव्यबाट मृत्यु भएको भन्ने नदेखिएको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकृतले सोही व्यहोराको मुचुल्का खडा गरी परीक्षण गराउन नपर्ने गरी सरकारी

मुद्दासम्बन्धी ऐन र नियममा भएका व्यवस्था संविधानको धारा १२ सँग बाभिएको नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ ।

३. यसमा निवेदकले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ को उपदफा (४) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) को व्यवस्था संविधानको धारा १२ प्रदत्त स्वतन्त्रताको हक र जीवनको हकसँग बाभिएको भन्ने जिकीर लिएको पाइयो । वस्तुतः निवेदकले चुनौती दिएका उपरोक्त ऐन र नियममा भएका व्यवस्थाहरू लास जाँच र लास परीक्षणसँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।

४. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ मा लास जाँचसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । सो दफाको उपदफा (१) ले कुनै प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रभित्र कुनै व्यक्ति कर्तव्य वा दुर्घटना भई वा आत्महत्या गरी वा कुनै अपराधको परिणामस्वरूप शंकास्पद स्थितिमा मरेको जानकारी प्राप्त भएमा सो क्षेत्रको प्रहरी कार्यालयको कम्तीमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले यथाशीघ्र लास रहेको ठाउँमा गई लास जाँच गरी मुचुल्का खडा गर्नुपर्ने समेत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । त्यसरी लास जाँच गर्दा कुनै अपराधको परिणामस्वरूप वा शंकास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको देखिन आएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो लासलाई शव परीक्षणको निमित्त सरकारी चिकित्सकसमक्ष पठाउनुपर्ने व्यवस्था सोही उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ । तर “लास सडीगली जाँच गर्न नसकिने अवस्था भएमा वा देखिएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सो कुरा खुलाई मुचुल्का खडा गरी राख्नुपर्नेछ र उपदफा (३) बमोजिम कारवाही गर्न आवश्यक पर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको देखिन्छ । त्यस्तै सरकारी

मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ मा पनि ऐनको दफा ११ कै जस्तो लास जाँच तथा शव परीक्षणसम्बन्धी कार्यविधिगत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उपनियम (१) मा लास जाँच गर्दा आवश्यकताअनुसार अनुसूची-७ वा अनुसूची-८ बमोजिमको मुचुल्का खडा गर्नु पर्दछ भन्ने समेत उल्लेख भएको छ । तर “उपनियम (१) बमोजिम लास जाँच मुचुल्का भई सकेपछि त्यस्तो लास जाँचबाट कुनै अपराधको परिणामस्वरूप वा शंकास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको देखिन नआएमा र तहकीकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सो लासको शव परीक्षण गराउन आवश्यक नपर्ने ठहर्‍याएमा त्यसको कारणसहित स्थानीय भद्र भलाद्मीको रोहवरमा पर्चा खडा गरी मिसिल संलग्न राखी शव परीक्षण नगराउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था उपनियम (२) मा गरिएको पाइन्छ ।

५. यस प्रकार सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन र नियमावलीमा गरिएका उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाहरू लास जाँच र शव परीक्षणसँग सम्बन्धित प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू हुन् भन्ने कुरामा विवाद हुनुपर्ने देखिँदैन । मुख्यतः अनुसन्धानको क्रममा लास जाँच गर्दा के कस्तो रीत पुर्‍याउने र त्यस्तो मुचुल्कामा के कस्तो कुरा खुलाउने भन्ने कुरा उक्त कानूनले समेटेको देखिन आउँछ । साथै, प्रहरी कर्मचारीले लास जाँच गरी सकेपछि चिकित्सकसमक्ष शव परीक्षणको लागि पठाउने कार्यविधि तथा शव परीक्षणको लागि पठाउन नपर्ने अवस्था तथा त्यस्तो स्थितिमा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियासमेत उक्त कानूनमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

६. निवेदकले अन्य कुराका सम्बन्धमा विवाद नगरी केवल शव परीक्षणका लागि चिकित्सक समक्ष पठाउन नपर्ने गरी ऐनको दफा ११ को उपदफा (४) तथा नियमावलीको नियम ६ को

उपनियम (२) मा गरिएको व्यवस्थालाई संविधानको धारा १२ प्रदत्त स्वतन्त्रता र जीवनको अधिकारको मर्म र भावनासँग बाभिएकोले बदर हुनुपर्ने भनी जिकीर लिएको अवस्था छ। तर, सडीगली गएका कारण परीक्षण गर्न सक्ने अवस्थामा नै नभएको लास तथा कर्तव्यबाट मृत्यु भएको नदेखिई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतले परीक्षण गराउन नपर्ने ठहर्‍याएको लासको शव परीक्षण नगराउन सकिने व्यवस्था के कसरी संविधानको धारा १२ सँग बाभिएको हो भन्ने कुराको वस्तुनिष्ठ आधारसहित स्पष्ट निवेदन दावी लिन सकेको तथा बहसको क्रममा समेत निवेदकले कुनै विवेकसम्मत् आधार प्रस्तुत गर्न सकेको पाइँदैन।

७. वस्तुतः हरेक मुलुकले अवलम्बन गरेको फौजदारी न्याय प्रशासनका आ-आफ्नै विशेषता र मौलिकता रहेका हुन्छन्। नेपालमा पनि विभिन्न कालखण्डमा भिन्न-भिन्न प्रकृतिका कानूनी पद्धति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ। सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ बमोजिम बनेको सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०१८ को नियम ५क ले पनि दुर्घटनावश मृत्यु भएको व्यक्तिको शव परीक्षण नगराई आफ्नो कुलको परम्पराबमोजिम सद्गत गर्न पाउँ भनी नजिकको हकवालाले अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र कसैको कर्तव्यबाट मरेको भन्ने शंका गर्नुपर्ने अवस्था नदेखिएमा जिल्ला न्यायाधीशले मृतकको शव परीक्षण गराउन नपर्ने गरी आदेश दिनसक्नेसम्मको कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइँन्छ। तर सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ ले अवलम्बन गरेको फौजदारी न्याय प्रणाली परित्याग गरी २०४९ सालदेखि लागू भएको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनले फरकखालको फौजदारी न्याय प्रणाली अंगीकार गरेको देखिन्छ।

८. खास गरी पछिल्लो ऐनले फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न रहने प्रहरी, सरकारी वकील

र अदालतको पृथक-पृथक भूमिका निर्धारण गरेको देखिन आउँछ। जसअनुसार केही अपवादात्मक अवस्थाबाहेक आधारभूत रूपमा अनुसन्धान कार्यमा प्रहरी, अभियोजनमा सरकारी वकील र न्याय निरोपणमा अदालतको जिम्मेवारी तोकिएको छ। राज्यका जिम्मेवार निकायलाई विश्वास गरी विधायिकाले तोकेको यस प्रकारको जिम्मेवारीप्रति शंका वा अविश्वास गर्नु उचित हुन सक्दैन।

९. त्यसमा पनि त्यसरी अपवादात्मक अवस्था र स्थितिमा अनुसन्धान अधिकारीलाई दिइएको सो अधिकार यो यस कारणले अनुचित छ भनी निवेदकले प्रष्ट आधारसहित दावी लिन सकेको अवस्था छैन। वस्तुतः सडीगली गएको लास घटनास्थलबाट उठाउन नै असम्भव हुन सक्तछ। त्यस्तै नेपालको भौगोलिक अवस्थिति र स्वास्थ्य संस्था वा चिकित्सकको उपलब्धताको अवस्थालाई पनि विचार गरिएको हुन सक्तछ। अर्कोतर्फ व्यक्तिको मृत्यु कर्तव्यबाट मात्र हुने नभई दुर्घटना वा दैवी कारणबाट पनि हुने गर्दछ। दुर्घटनावश आफन्त गुमाउनु परेको परिवारलाई मृत्युको पीडा त छँदैछ त्यसमाथि शव परीक्षणको जटिल कानूनी प्रक्रियामा सरीक गराउँदा थप पीडा हुनपुग्दछ। त्यसैले, यस्तो अवस्थामा आफ्नो कुल परम्पराबमोजिम लासको सद्गत गराउने कार्य महत्वपूर्ण हुन सक्तछ। यस्ता कतिपय अवस्थामा शव परीक्षण गराउने विषय धार्मिक, सामाजिक दृष्टिकोणबाट समेत अनुपयुक्त र अव्यवहारिक बन्न पुग्दछ। त्यसैले कर्तव्यबाट मृत्यु भएको भन्ने आशंका नभएको तथा सडे गलेको अवस्थामा रहेको लास समेत परीक्षण नै गराउनुपर्दछ, अनुसन्धानकर्ता प्रहरीलाई यस्तो अवस्थामा पनि तजविजी अधिकार दिन हुँदैन भन्ने जिकीर कुनै पनि विवेक र तर्कमा आधारित देखिँदैन।

१०. अर्कोतर्फ प्रहरीबाट उक्त कानूनले प्रदान गरेको तजविजी अधिकारको व्यापक दुरुपयोग भएको कारणले समाजमा दण्डहीनताको अवस्था आएको भनी आधिकारिक अध्ययन अनुसन्धानसहितको तथ्य तथ्याङ्क वा दृष्टान्त सहित निवेदन दावी गर्न सकेको अवस्था पनि छैन । सचेत नागरिकको रूपमा सार्वजनिक हकहितको प्रतिनिधित्व गरेको ठान्ने जो कोहीले पनि आफूलाई जिम्मेवार ढंगबाट प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ । केवल सस्तो लोकप्रियता, लहङ्ग वा चर्चामा आउने हिसाबले मात्र जस्तोसुकै विषयवस्तुलाई विवादको रूपमा अदालतसमक्ष लिएर आउने प्रवृत्तिले न्याय प्रणालीलाई नै अप्ठेरोमा धकेल्दछ । यसतर्फ निवेदकलगायत सम्बन्धित सबैको ध्यानाकर्षण हुन आवश्यक छ ।

११. तसर्थ उपरोक्त आधार कारणबाट सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ को उपदफा (४) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६ को उपनियम (२) को व्यवस्था संविधानको धारा १२ सँग बाभिएको अवस्था नदेखिएकोले निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गरी रहनु परेन । अतः प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी  
न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

इति संवत् २०६९ साल फागुन २४ गते रोज ५ शुभम्  
इजलास अधिकृत : नारायणप्रसाद सुवेदी



### निर्णय नं.८९७१

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास  
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी  
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
०६६-NF-०००२  
फैसला मिति: २०६९/१०/२५/५

मुद्दा: सशर्त हालैको बकसपत्र लिखत दर्ता बदर ।

पुनरावेदक वादी: दोलखा जिल्ला माली गा.वि.स.वडा  
नं. ७ बस्ने गणेशप्रसाद दाहाल  
विरुद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी: ऐ.ऐ.बस्ने गजेन्द्रकुमार भन्ने  
परशुराम दाहाल

शुरू फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री रामचन्द्र राई

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री माधवप्रसाद चालिसे

मा.न्या.श्री पुरुषोत्तम भण्डारी

सर्वोच्च अदालतबाट फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री गिरीश चन्द्र लाल

मा.न्या.प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की

- कसैले अरूको समेत हक लाग्ने आफूले दिन नहुने सम्पत्ति बकस गरिदिएकोमा हक पुग्नेले उक्त लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी लिई जान सकिनेमा लिखत गरी दिने पक्षले नै आफूले गरिदिएको लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी गर्न नमिले ।

- हालैदेखिको बकसपत्र लिखत पारित भएकै मितिदेखि दिनेको हक समाप्त भई लिनेको हक सिर्जना हुने भएकाले सोही मितिदेखि पाउनेले सो सम्पत्ति आफूखुश गर्न कुनै कानूनले निषेध नगरेको अवस्थामा उक्त सम्पत्ति आफ्नो श्रीमतीलाई हालैको बकसपत्र पारित गरेको क्रियालाई कानूनविपरीतको कार्य भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

- कारणीहरू बीच मौकामा जे व्यवहार गरिएको हो र लिखतमा जे व्यहोरा लेखिएको हो, सो लिखतबाट जे व्यहोरा देखिन्छ वा जस्तो व्यवहार भएको देखिन्छ अदालतबाट सो लिखतबाट देखिएको व्यहोरा वा भएको व्यवहारको घोषणासम्म गरिदिने हो । घरसारको कागजमा उल्लेख गरेको शर्त पारित बकसपत्रको लिखतमा उल्लेख भएको नदेखिएको अवस्थामा अहिले आएर अदालतले बिनाआधार र कारण सो शर्त पालना नगरेको भनी बोल्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

पुनरावेदक / वादी तर्फबाट: विद्वान वैतनिक अधिवक्ता वविता उप्रेती ढकाल

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता केदार गौतम

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृ. ३६१ सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या. दामोदरप्रसाद शर्मा: सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६८।१।२५ मा भएको फैसला पुनरावलोकन गरिपाउँ भनी वादीको तर्फबाट परेको

निवेदनमा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१) को खण्ड (ख) बमोजिम पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भई दर्ता भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं निर्णय यस प्रकार छ :-

हामी वादी प्रतिवादीहरू बीच घरायसी सल्लाहबमोजिम मिति २०३३।४।१ गते घरसारमा अंशवण्डा गरी आ-आफ्नो अंश भाग बुझी भोगचलन गरी आएकोमा म वादीको अंश भागमा परेको जग्गामध्ये दोलखा जिल्ला माली गा.वि.स. वडा नं. ७ को घुन्साफेदी घरबारी बीज माना ॥४ मध्ये मिति २०४२।११।२२ मा मेरो माइली श्रीमती टंककुमारी र कान्छी श्रीमती भागिरथी समेत भिन्न हुनुपर्दा घुन्साफेदी घरबारी बीज माना ॥४ को २ भागमध्ये १ भाग निज टंककुमारी र १ भागमा म वादी गणेशप्रसाद र भागिरथीको भाग लगाई टंककुमारीको १ भागमा निज टंककुमारी र म फिरादीसमेतको पालनपोषण गरी मरेउप्रान्त काजकिरीया गर्ने गरी शर्त बन्देज राखी बीज माना ॥२ को जग्गा मिति २०४३।१।१८ गते प्रतिवादी परशुरामलाई हालैको बकसपत्र पारित गरी दिएको थिएँ । निज प्रतिवादीले सो बकसपत्रको लिखतमा उल्लिखित शर्तसमेतको पालन नगरी भैँभगडा कलह गरी मलाई धम्की तथा मानसिक यातना दिदै आएको र उल्टै सो बकसपत्र लिखतको आडमा बाँकी रहेको आधी जग्गा र सो जग्गामा बनेको घरसमेतमा मेरो हक मेटाई आफ्नो नाममा नापनक्सा र दर्ता गरेकोले सोउपर छुट्टै मुद्दा दिएकोमा मेरो भाग जतिबदर भएको छ । प्रतिवादीले आफूले पाएको उक्त घरजग्गा एकाघरको श्रीमतीको नाममा मिति २०६३।१०।१८ गते हालैको बकसपत्र गरी दिएकोले प्रतिवादीले जुन शर्तमा रही पालनपोषण हेरविचार गर्नुपर्थ्यो सो शर्तको पालना नगरेको अवस्थामा उक्त २०४३।१।१८ को सशर्त बकसपत्र लिखत बदर गरी उक्त जग्गामा म वादीको हक



पुनर्स्थापित गरिपाऊँ भन्ने गणेशप्रसाद दाहालको फिराद दावी ।

वादी आफैँले मिति २०४३।१।१८ गते निशर्त हालैको बकसपत्र पारित गरिदिनु भएको उक्त विवादित जग्गा हाल २१ वर्षमा आएर विपक्षी आफैँले सशर्त हालैको बकसपत्र लिखत बदर गरिपाऊँ भनी मुद्दा दायर गर्न निजलाई हकदैया छैन । साथै एक पटक यसै विवादित जग्गा उपर दोलखा जिल्ला अदालतमा नापी दर्ता बदर मुद्दा परी उक्त मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट समेत अन्तिम किनारा भैसकेको छ । पुनः सोही विवादित जग्गाउपर विपक्षी स्वयम्ले अर्कै कुरा देखाई फिराद गर्नुभएको कानूनसंगत नहुँदा निज विपक्षीको भूठा फिराद अ.व. १८० नं. बमोजिम खारेज गरी सो भूठा फिराद दावीबाट अलग फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिउत्तर जिकीर ।

वादीका साक्षी शैलेन्द्रकुमार खडका, गान्दिपकुमार दाहाल र हरिवहादुर खड्का प्रतिवादीका साक्षी कृष्णबहादुर कार्की र ललितबहादुर कार्कीको शुरू अदालतमा बकपत्र भै मिसिल संलग्न रहेको ।

मिति २०६१।१।२९ मा प्रस्तुत मुद्दा मुलतवी रही मिति २०६१।१।२५ मा मुलतवीबाट जागेको ।

प्रतिवादी परशुराम दाहालले वादी गणेशप्रसाद दाहाल समेतलाई २०४२।१।२२ मा पालनपोषण गर्ने शर्तनामाको कागज गरी घुन्साफेदी घरबारी जग्गा चलन गर्ने गरी घरसारमा लिखत गरी दिएबाट वादीले सोही जग्गा निज परशुराम दाहाललाई हालैको बकसपत्रको लिखत गरिदिएको देखिएकोमा प्रतिवादीले निज गणेशप्रसाद दाहाललाई पालनपोषण गरेको देखिन नआएको हुँदा वादी गणेशप्रसाद दाहालले प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई २०४३।१।१८ मा गरिदिएको घुन्साफेदी घरबारी जग्गाको हालैको बकसपत्र लिखत बदर हुने र सो जग्गामा वादीको हक पुनर्स्थापना हुने ठहर्छ भन्ने

समेत व्यहोराको दोलखा जिल्ला अदालतको मिति २०६१।८।३ को फैसला ।

घरसारमा तयार भएको भनिएको मिति २०४२।१।२२ को कथित शर्तनामाको कागज भन्दा पारित हा.ब.को लिखतको मिति पछिको भएकोले उक्त घरसारको लिखतको महत्व शून्य हुने अवस्था एकातिर छ भने उक्त घरसारको शर्तनामाको कागजमा उल्लिखित व्यहोरा २०४३।१।१८ को पारित हालैको बकसपत्रको लिखतमा उल्लेख नगरेको अवस्थामा सो शर्तनामाको कागजलाई सिरानी हाली लिखत बदर हुने गरी भएको शुरू फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी न्याय पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको पुनरावेदनपत्र ।

मिति २०४३।१।१८ को पारित हालैदेखिको बकसपत्रमा कुनै शर्त उल्लेख नभएको अवस्थामा घरसारमा खडा गरिएको भनिएको २०४२।१।२२ को शर्तनामालाई आधार मानी बकसपत्रको लिखत बदर गर्ने ठहर्‍याएको चकश्चुरू दोलखा जिल्ला अदालतको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहबाट फरक पर्न सक्ने देखिँदा प्रत्यर्थी भिकाउनु भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश ।

वादीले प्रतिवादीलाई आफैँले हालैको बकसपत्र पारित गरिदिएको देखिँदा उक्त बकसपत्रको लिखतलाई २१ वर्षपछि आएर बदर गराउन पाउने वादीको कानूनी आधारसमेत नदेखिएबाट सो बकसपत्र लिखत बदर हुन सक्ने अवस्था नदेखिँदा दावीको मिति २०४३।१।१८ को हालैदेखिको बकसपत्रको लिखत बदर गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर गर्नुपर्नेमा उक्त बकसपत्रको लिखत बदर हुने ठहर्‍याई भएको शुरू दोलखा जिल्ला अदालतको मिति २०६१।८।३ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उक्त फैसला उल्टी भई मिति २०४३।१।१८ को बकसपत्रको लिखत सदर हुने ठहर्छ भन्ने

पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६७।८।२ को फैसला ।

म तथा विपक्षी बाबु छोरा नाताका व्यक्ति हौं । हामीहरूको बीच मिति २०३३।४।१ गते भएको घरायसी अंशवण्डाको लिखतबमोजिम माली गा.वि.स.वडा नं. ७ को घुन्साफेदी घरबारी बीज माना ॥४ को जग्गा मेरो अंश भागमा परी सोमध्ये बीज माना ॥२ आफ्नो जिम्मामा राखी बीज माना ॥२ को जग्गा मलाई पालनपोषण, हेरविचार गर्ने शर्तमा चलन गर्ने गरी मिति २०४२।१।२२ गते विपक्षीले शर्तनामाको कागज गरेका थिए । सो लिखतबाट जग्गा हक हस्तान्तरण गरेको नभई पालनपोषण, हेरविचार गर्ने र सो बापत उक्त जग्गा विपक्षीलाई दिने भन्ने शर्तसम्म उल्लेख गरी घरसारमा लिखत खडा भएकोले त्यस्तो शर्तनामाको लिखतलाई रजिष्ट्रेशन पारित गर्नु भन्ने वाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था छैन । उक्त लिखतमा उल्लिखित शर्तहरू विपक्षीले स्वीकार गरेपश्चात् मिति २०४३।१।१८ गते बीज माना ॥२ क्षेत्रफल जग्गा विपक्षीको नाममा हालैको बकसपत्र लिखत पारित भएको हो । म र विपक्षीका बीच पालनपोषण गर्ने शर्तनामाको लिखत भएको ठीक साँचो हो भनी मेरा साक्षीहरू तथा सो लिखतका साक्षी अंशियारमध्येको गान्दिपकुमार दाहालसमेतले स्वीकार गरेको अवस्था छ । उक्त घरसारको शर्तनामा लिखतले पछि पारित भएको बकसपत्रको लिखतलाई प्रतिस्थापन गरेको नभई त्यसको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको हो । त्यस्तो लिखतले पछि पारित भएको हालैको बकसपत्र लिखतलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्तैन भनी मनोगत तर्क गर्न मिल्दैन ।

विपक्षीले शर्तबमोजिम मलाई पालनपोषण नगरेको कारण उक्त हालैको बकसपत्रको लिखत बदर गराइपाउन अ.व.ं. ८२ नं. बमोजिम मलाई कानूनी हक छ । शर्तनामाबमोजिम पालनपोषण

नभएमा दाताले बकसपत्र बदर गराउन पाउने भनी नैकाप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृष्ठ ३६१ मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट कायम भएको सिद्धान्तको उपेक्षा गरी न्यायका मान्य सिद्धान्तसमेतको प्रतिकूल हुने गरी पुनरावेदन अदालत, पाटनले मिति २०६७।८।२।५ गते गरेको फैसलामा मुलुकी ऐन अ.व.ं. १८४, १८५ (क), ऐ रजिष्ट्रेशनको दफा १ नं., प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ तथा ५४, नैकाप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृष्ठ ३६१ मा प्रतिपादित नजीर सिद्धान्तसमेतको उल्लंघन भएकोले उक्त फैसला बदर गरी दोलखा जिल्ला अदालतको मिति २०६६।८।३।४ गतेको फैसला सदर कायम राखी पाऊँ भन्ने वादीको पुनरावेदन पत्र ।

मिति २०४३।१।१८ को हालैदेखिको बकसपत्रको लिखतमा कुनै शर्त वन्देज उल्लेख नभएकोले कुनै शर्त वन्देजबिना पारित भएको उक्त लिखत अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म त्यसले कानूनी मान्यता प्राप्त गरी नै रहने हुन्छ । बकसपत्रको लिखत वादी गणेशप्रसाद दाहाल स्वयम्ले नै गरेको देखिन्छ । सो लिखत बदर गरिपाउन कानूनले तोकेको म्यादभित्र साधिकार निकायमा गएको भन्ने पनि देखिँदैन । एकपटक आफूले राजीखुसीले साधिकार निकायको रोहवरमा गई हकहस्तान्तरण गरेको लिखत बदर गराई पाऊँ भन्ने दावी लिने हक निजलाई कानूनले प्रदान गरेको देखिन आएन । बकसपत्रको लिखत पारित भएकै दिनदेखि दिनेको हक समाप्त भई लिनेको हक सिर्जना हुने हुन्छ । त्यसकारण प्रतिवादी परशुराम दाहालले आफ्नी श्रीमतीलाई हालैको बकसपत्र पारित गरिदिएको लिखतलाई कानूनविपरीतको कार्य भन्न मिल्ने ।

मिति २०४३।१।१८ गते पारित भएको हालैको बकसपत्रको लिखतबाट प्राप्त भै आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति हालैको बकसपत्रको लिखतबाट प्रतिवादी परशुराम दाहालले आफ्नी श्रीमतीलाई

मिति २०६३।१०।१८ गते हक हस्तान्तरण गरेको कार्यले वादीको कुनै हक हनन् भएको नदेखिनुका साथै बकसपत्र गराई लिने प्रतिवादी परशुरामकी श्रीमतीलाई वादीले प्रतिवादीसमेत बनाएको नदेखिएकोले वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६७।८।२ गतेको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६८।१।२५।१ को फैसला ।

विपक्षी परशुराम दाहालले मलाई पालनपोषण गर्ने शर्त राखी मिति २०४२।११।२२ मा घुन्साफेदी घरबारीको जग्गामध्ये आधा जग्गा चलन गर्ने भनी घरसारमा लिखत गरी दिएकोमा सोही जग्गा मैले मिति २०४३।१।१८ मा निज प्रतिवादीलाई हालैको बकसपत्र गरी दिएको हो । मिति २०४२।११।२२ गतेको लिखत पालनपोषण गर्ने प्रयोजनको लागि मात्र खडा भएकोले रजिष्ट्रेशनको १ नं. बमोजिम सो लिखत रजिष्ट्रेशन पारित गर्नुपर्ने वाध्यात्मक अवस्था छैन । उक्त शर्तनामाको कागज गरेपश्चात् मिति २०४३।१।१८ गते मैले प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई आफ्नो हकको उक्त जग्गा हक हस्तान्तरण गरेको अवस्थामा पालनपोषण गर्ने शर्त स्वतः समर्थित भएको मान्नुपर्छ । यसरी लिखत गराई पाउनेले मिति २०४२।११।२२ गतेको शर्तनामाअनुसार मलाई पालनपोषण गर्नुपर्नेमा सो शर्तनामाको विपरीत मलाई खान लाउन नदिई उल्टै मिति २०६३।१०।१८ मा उक्त आफूले बकस पाएको जग्गा आफ्नी श्रीमतीलाई बकसपत्रको लिखत गरिदिएको अवस्थामा त्यसरी शर्त राखी दिएको जग्गा शर्तको पालना नभएमा दाताले जहिलेसुकै पनि फिर्ता गराई लिन पाउने अवस्था हुन्छ । यस्तै तथ्य भएको मुद्दामा नेकाप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृ. ३६१ मा शर्तनामा सहितको हालैको बकसपत्रको लिखतमा उल्लिखित शर्त हालैको

बकसपत्र प्राप्त गर्ने व्यक्तिले पालना नगरेको अवस्थामा दाताले जहिलेसुकै पनि बदर गराउन सक्ने भनी नजीर सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । उक्त नजीर सिद्धान्तसमेतको विपरीत सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८।१।२५ मा फैसला भएकोले उक्त नजीरसँग बाझिएको सो फैसला पुनरावलोकन गरी हेरी पाऊँ भन्ने वादीको निवेदन पत्र ।

यसमा विपक्षी प्रतिवादी परशुराम दाहालले निवेदक वादी गणेशप्रसाद दाहाललाई पालनपोषण गर्ने शर्तनामा उल्लेख गरी मिति २०४२।११।२२ मा घुन्साफेदी घरबारी जग्गा चलन गर्ने गरी घरसारमा लिखत गरी दिएकोमा सोही जग्गा यी निवेदकले विपक्षी प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई मिति २०४३।१।१८ गते हालैको बकसपत्र पारित गरी दिएको देखिन्छ । उक्त शर्तनामाबमोजिम निवेदकलाई विपक्षी प्रतिवादीले पालनपोषण नगरेको भन्ने देखिएको अवस्थामा वादी दावीको उल्लिखित मिति २०४३।१।१८ को हालैको बकसपत्र लिखत बदर नहुने ठहर्छ। यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८।१।२५ मा भएको फैसला यस अदालतबाट नेकाप २०४५, नि.नं. ३४२६ पृ. ३६१ मा कायम भएको कानूनी सिद्धान्त प्रतिकूल देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१) को खण्ड (ख) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा पुनरावलोकन गरी हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ । सम्बन्धित सक्कल मिसिल समेत भिकाई नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालत पूर्ण इजलासको मिति २०६९।४।१३ को आदेश ।

नियमानुसार पेशी सूचीमा चढी आज यस इजलाससमक्ष पेश भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीको तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान वैतनिक अधिवक्ता वविता उप्रेती ढकालले वादी गणेशप्रसाद दाहाललाई पालनपोषण गर्ने शर्त उल्लेख गरी

घुन्साफेदीको घरबारी जग्गामध्ये आधा जग्गा चलन गर्ने भनी प्रतिवादीले मिति २०४२।१।२२ मा घरसारमा लिखत गरिदिएकोमा पछि मिति २०४३।१।१८ मा सोही जग्गा निज प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई वादीले हालैको बकसपत्रको लिखत पारित गरिदिएकोमा विवाद देखिंदैन। प्रतिवादीले सो शर्तनामासहितको जग्गा बकस पाएपछि यी वादीलाई हेरविचार र पालनपोषण नगरेको भन्ने कुरा यी दुई बाबु छोराबीच अदालतमा विभिन्न मुद्दा चलेबाट समेत स्पष्ट देखिई रहेको छ। उक्त शर्तनामाको लिखतमा उल्लिखित शर्त अनुसार पालनपोषण र हेरविचार नगरेको र मिति २०६३।१०।१८ मा सोही जग्गा प्रतिवादी परशुराम दाहालले आफ्नी श्रीमतीलाई बकसपत्र गरी हक हस्तान्तरण गरेको अवस्था छ। कसैले कसैलाई आफ्नो हकको सम्पत्ति दिँदा शर्तसहित बकस गरी दिएकोमा सो शर्तको पालना नभएमा सो बकसपत्र बदर गराउन पाउन्न भन्नु न्याय र कानूनको रोहबाट मिल्ने अवस्था हुँदैन। यस्तै तथ्य र विषयवस्तु समावेश भएको मुद्दामा शर्त सहितको बकसपत्र पाउनेले सो शर्तको पालना नगरे दिनेले सो लिखत जहिलेसुकै पनि बदर गराउन पाउने भनी नकोप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृ. ३६१ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। उक्त मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतको विपरीत हुने गरी सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलासबाट फैसला भएको देखिँदा उक्त फैसला पुनरावलोकन गरी उल्टी गरी वादी दावी बमोजिम लिखत बदर हुने ठहराएको शुरू दोलखा जिल्ला अदालतको फैसला सदर कायम हुनुपर्छ भन्ने बहस गर्नुभयो।

त्यस्तै प्रत्यर्थी प्रतिवादीको तर्फबाट उपस्थित रहनुभएका विद्वान अधिवक्ता केदार गौतमले मिति २०४२।१।२२ को लिखत रजिष्ट्रेशन पारित नभई घरसारमा खडा भएको भन्नेमा विवाद देखिंदैन। उक्त लिखत गणेशप्रसाद र गजेन्द्रकुमार बीच भएको

भन्ने देखिएको छ। गजेन्द्रकुमार र परशुराम एकै व्यक्ति हुन् भन्ने पुष्टि भएको अवस्था छैन। यी वादीले प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई घुन्साफेदी घरबारीको बीजमाना ॥४ मध्ये ॥२ माना क्षेत्रफलको जग्गा रिभवापत मिति २०४३।१।१८ मा बकसपत्र गरिदिएको देखिन्छ। कसैले कसैलाई रिभवापत बकसपत्र गरिदिनु भनेको विगतमा उसले गरेको योगदानबाट खुशी भई दिने क्रिया हो। वादीले फिरादमा उल्लेख गरेभैं मिति २०४३।१।१८ मा पारित भएको बकसपत्र लिखतमा भविष्यमा गणेशप्रसादलाई पालनतालन गर्ने शर्त राखिएको भन्ने देखिंदैन। यसरी एकपटक आफ्नो हकको जग्गा स्वेच्छाले हक हस्तान्तरण गरेपश्चात् पाउनेको हक पुगी दिनेको हक समाप्त हुन्छ। त्यसमा पनि वादीले उक्त लिखत अन्यथा हो भनी समयमा नै बदर वातिल गराउन नसकेको अवस्थामा अहिले आएर सो लिखत र त्यसको आधारमा भएको मिति २०६३।१०।१८ को बकसपत्रको लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी गर्ने अवस्था रहँदैन। यसका साथै पुनरावेदकले पेश गरेको नजीरको तथ्य एवं कानूनी प्रश्न र प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य एवं कानूनी प्रश्न समान नभई फरकफरक छ। उक्त मुद्दामा घरसारमा भएको शर्तनामाको लिखत पछि अदालतबाट भएको मिलापत्रबाट समर्थित भएको अवस्था छ। तर प्रस्तुत विवादमा घरसारको शर्तनामाको लिखत समर्थित भएको अवस्था देखिंदैन। तसर्थ, उक्त नजीर सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित हुने अवस्था नहुँदा यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला उक्त नजीरसँग बाभिएको अवस्था छैन। तसर्थ यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला सदर कायम हुनुपर्छ भन्ने बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

उपरोक्त तथ्य भएको प्रस्तुत मुद्दामा दुवै पक्षका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको

बहस जिकीरसमेत सुनी आज निर्णय सुनाउनको निमित्त पेश भएको प्रस्तुत मुद्दाको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला मिलेको छ, छैन वादीको माग बमोजिम उक्त फैसला पुनरावलोकन हुने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा वादीले आफू र प्रतिवादी परशुरामबीच टंककुमारी र आफूसमेतको पालनपोषण गर्ने र आफूहरू परलोक भएपश्चात् काजकिरीयासमेत गर्ने शर्त उल्लेख गरी मिति २०४२।१।२२ मा घरसारमा लिखत खडा भएकोमा सोही जग्गा मिति २०४३।१।१८ गते सोही शर्त बन्देजको अधिनमा रही भोग चलन गर्ने भनी निज परशुरामलाई सशर्त हालैको बकसपत्रको लिखत पारित गरी दिएकोमा निज विपक्षीले उक्त बकसपत्रको शर्त समेतको पालना नगरी मलाई लाउन खान नदिई मानसिक यातना दिई उक्त घर जग्गा आफ्नो श्रीमतीको नाममा मिति २०६३।१०।१८ गतेका दिन हालैको बकसपत्र गरी दिएकोले सो लिखतहरू बदर गरी उक्त जग्गामा आफ्नो हक पुनस्थापित गरिपाउँ भन्ने फिराद दावी लिएकोमा प्रतिवादीको प्रतिउत्तर जिकीर हेर्दा वादी आफैँले मिति २०४३।१।१८ गते निशर्त हालैको बकस पारित गरी दिनु भएकोमा २१ वर्षपछि आएर आफैँले बदर गरिपाउँ भनी मुद्दा दायर गर्ने हकदैया निजलाई नभएकोले भूठा फिराद अ.बं. १८० नं. बमोजिम फिराद खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रतिउत्तर जिकीर रहेको प्रस्तुत मुद्दामा वादी गणेशप्रसाद दाहालसमेतलाई पालनपालन गर्ने भनी मिति २०४२।१।२२ मा शर्तनामाको कागज गरेबाट सोही जग्गा गणेशप्रसादले परशुरामलाई मिति २०४३।१।१८ मा हालैको बकसपत्र लिखत पारित गरिदिएकोमा सो शर्तनामाको कागजअनुसार वादीलाई प्रतिवादीले

पालनपोषण गरेको देखिन नआएको हुँदा वादीले प्रतिवादी परशुराम दाहाललाई २०४३।१।१८ मा गरिदिएको हालैको बकसपत्र लिखत र सो लिखतको आधारमा प्रतिवादीले आफ्नी श्रीमतीलाई पारित गरी दिएको मिति २०६३।१०।१८ को बकसपत्रको लिखतसमेत बदर हुने ठहर्‍याई भएको दोलखा जिल्ला अदालतको मिति २०६६।८।३ को फैसला उल्टी हुने ठहरी भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६७।८।२ को फैसला सदर हुने ठहरी यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८।१।२५ मा फैसला भएको देखिन्छ । सो फैसला पुनरावलोकन गरी हेरिपाउँ भन्ने वादीको निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०६९।४।९ मा पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भएको रहेछ ।

३. यी वादी गणेशप्रसाद दाहाल दिने र प्रतिवादी परशुराम दाहाल लिने भई मिति २०४३।१।१८ गते जिल्ला दोलखा, माली गा.वि.स.वडा नं. ७ को घुन्साफेदी घरबारीको बीज माना ॥४ मध्ये ॥२ जग्गा हालैदेखिको बकसपत्रको लिखत पारित भएकोमा कुनै विवाद देखिदैन । वादीले उल्लेख गरेको मिति २०४२।१।२२ गतेको शर्तनामा लिखत गणेशप्रसाद र गजेन्द्रकुमारबीच खडा भएको देखिन्छ । गजेन्द्रकुमार र परशुराम एकै व्यक्ति भन्ने कहींबाट प्रमाणित भएको देखिँदैन । साथै, सो शर्तनामा लिखत कानूनबमोजिम रजिष्ट्रेशन पारित भएको पनि देखिँदैन । सो लिखतबमोजिमको शर्तको दायित्व प्रतिवादीबाट पालन नभएकोले सो शर्तनामाअनुसारको दायित्व पालन गराई पाउँ भनी सो लिखतलाई आधार लिई वादीले साधिकार निकायमा उजूर गर्न सकेको अवस्थासमेत देखिँदैन । मिति २०४३।१।१८ मा मालपोत कार्यालयमा पारित भएको हालैदेखिको बकसपत्रको लिखतमा वादीले उल्लेख गरेअनुसारको त्यस्तो कुनै शर्त बन्देज

उल्लेख भएको देखिँदैन । वादीले आफूले स्वेच्छाले आफ्नो हकको सम्पत्ति एकपटक पारित गरी दिइसकेकोमा सो लिखत अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म त्यसले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्ने नै देखिन्छ । उक्त बकसपत्रको लिखत वादी गणेशप्रसाद दाहाल स्वयम्ले मालपोत कार्यालयमा उपस्थित भई सनाखत गरी पारित गरी दिएको र सो लिखतमा लागेको सहिछाप आफ्नो होइन वा लिखत अन्यथा हो भनी वादीले विवाद देखाएको अवस्थासमेत देखिँदैन ।

४. मिति २०४३।१।१८ मा पारित भएको उक्त लिखत बदर गरिपाउँ भनी मिति २०६४।१।०।२७ मा मात्र वादीले फिराद दिएको देखिन्छ । उक्त फिरादपत्र कानूनले तोकेको हदम्यादभित्र परेको अवस्था समेत देखिँदैन । यदि कसैले अरूको समेत हक लाग्ने आफूले दिन नहुने सम्पत्ति बकस गरिदिएकोमा हक पुग्नेले उक्त लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी लिई जान सकिनेमा लिखत गरी दिने पक्षले नै आफूले गरिदिएको लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी गर्न मिल्ने अवस्था हुँदैन । यदि त्यस्तो हुने हो भने व्यक्तिहरू बीच कानूनअनुसार भएको व्यवहारमा संकट र अनिश्चितताको अवस्था आउन सक्छ । वादीले आफूले राजीखुशीले एकपटक साधिकार निकायमा उपस्थित भई सनाखतसमेत गरी जग्गा हक हस्तान्तरण गरेको लिखत बदर गराई पाउँ भन्ने दावी लिएर अदालतमा प्रवेश गर्ने हक निजलाई कानूनले प्रदान गरेको देखिन आएन । हालैदेखिको बकसपत्र लिखत पारित भएकै मितिदेखि दिनेको हक समाप्त भई लिनेको हक सिर्जना हुने भएकोले सोही मितिदेखि पाउनेले सो सम्पत्ति आफूखुश गर्न कुनै कानूनले निषेध नगरेको अवस्थामा मिति २०६३।१।०।१८ गते प्रतिवादीले उक्त सम्पत्ति आफ्नो श्रीमतीलाई

हालैको बकसपत्र पारित गरेको क्रियालाई कानूनविपरीतको कार्य भन्न मिल्ने अवस्था देखिएन । यसका अलावा मिति २०६३।१।०।१८ को बकसपत्रको लिखत बदर गरिपाउँ भनी दावी लिने वादीले सो सम्पत्ति बकसपत्र गराई लिने प्रतिवादी परशुराम दाहालकी श्रीमतीलाई प्रतिवादी बनाएको अवस्थासमेत देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा निजको हक हितमा असर पर्ने गरी उक्त बकसपत्रको लिखतबारे यस अदालतबाट बोल्न मिल्ने अवस्था देखिएन ।

५. वादीले आफू र गजेन्द्रकुमार भन्ने परशुराम दाहालबीच मिति २०४२।१।१।२२ मा घरसारमा शर्तनामाका कागज हुँदा सो कागजमा आफू र श्रीमती टंककुमारीलाई परशुरामले वाचुञ्जेल हेरविचार एवं पालनपोषण गर्ने र मरेपछि काजकिरीया गर्ने सोबापत आफ्नो हकको उल्लिखित घुन्साफेदी घरबारीको बीजमाना ॥४ मध्ये बीजमाना ॥२ को जग्गा निज प्रतिवादी परशुरामले भोग चलन गर्ने शर्त उल्लेख भएकोमा पछि सोही जग्गा मिति २०४३।१।१८ मा निजलाई हालैको बकसपत्र गरिदिएपश्चात् सो घरसारको शर्तनामाको लिखत स्वतः समर्थित भएको अवस्थामा शर्तनामाको कागजमा उल्लिखित सो शर्तको पालना नगरेकोले सो शर्तसहितको हालको बकसपत्रको लिखत बदर गरिपाउँ भन्ने दावी लिएबाट सो मिति २०४३।१।१८ मा पारित भएको हालैको बकसपत्रको लिखत हेर्दा वादीले उल्लेख गरेभैं सो लिखतमा त्यस्तो कुनै शर्त वन्देज उल्लेख भएको देखिन आउँदैन । सो घरसारको शर्तनामाको व्यहोरालाई प्रतिवादीले स्वीकार गरेको अवस्था समेत देखिँदैन । न त सो शर्तनामाको लिखत उपर मुद्दा परी अदालतबाट समर्थित भएको वा वादी प्रतिवादीबीच पारित भएको मिति २०४३।१।१८ को लिखतमा उल्लेख भई समर्थित भएको अवस्था देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा कारणीहरू बीच मौकामा

जे व्यवहार गरिएको हो र लिखतमा जे व्यहोरा लेखिएको हो, सो लिखत हेर्दा लिखतबाट जे व्यहोरा देखिन्छ, वा जस्तो व्यवहार भएको देखिन्छ, अदालतबाट सो लिखतबाट देखिएको व्यहोरा वा भएको व्यवहारको घोषणासम्म गरिदिने हो। प्रस्तुत मुद्दामा वादीले उल्लेख गरे भैं घरसारको कागजमा उल्लेख गरेको शर्त उक्त पारित बकसपत्रको लिखतमा उल्लेख भएको नदेखिएको अवस्थामा अहिले आएर अदालतले बिना आधार र कारण वादी दावीबमोजिम सो शर्त पालना नगरेको भनी बोलन मिल्ने अवस्था देखिदैन।

६. यस अदालत पूर्ण इजलासबाट पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान गर्दा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला नैकाप २०४५, नि.नं. ३४२६, पृ. ३६१ मा प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भएको भन्ने आधार लिई पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भएको देखिन्छ। उक्त मुद्दाको तथ्य एवं निर्णय हुनुपर्ने प्रश्न र प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य एवं निर्णय हुनुपर्ने प्रश्न फरकफरक रहेको देखिन्छ। सो मुद्दामा घरसारमा भएको शर्तनामाको कागजको व्यहोरालाई पक्षहरू बीच अदालतमा भएको मिलापत्रबाट समर्थित भएको अवस्था छ भने प्रस्तुत मुद्दामा २०४२ सालको घरसारको शर्तनामाको कागजको व्यहोरा कहींबाट पुष्टी एवं समर्थन भएको अवस्था देखिदैन। तसर्थ उक्त मुद्दामा उल्लिखित नजीर सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित नहुने हुँदा निस्सा प्रदान गर्दा लिएको आधारसँग यो इजलास सहमत हुन सकेन। त्यस कारणले यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८।१।२५ मा भएको फैसला सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित उक्त नजीरसँग बाझिएको भन्ने देखिन आएन।

७. वादी गणेशप्रसाद दाहालले पुनरावलोकनको निवेदनमा आफू बुढेसकालमा आएर

जग्गाबिहीन अवस्थामा रहेको भनी लिएको जिकीरको सम्बन्धमा विचार गर्दा मिति २०४३।१।१८ मा परशुराम दाहाललाई घुन्साफेदी घरबारी जग्गामध्ये आधा जग्गा हालैको बकसपत्र गरिदिएपछि अंश स्वरूप पाएको उक्त जग्गामध्ये आधा जग्गा निजको नाममा बाँकी नै रहेको देखिन्छ। मिति २०५०।८।११ मा भएको सर्भेनापीमा निज परशुरामले सो बकसपत्रको लिखतको आधारमा घुन्साफेदी घरबारीको पूरै जग्गा आफ्नो नाउँमा दर्ता गराई लिएकोमा त्यसउपर यिनै वादी र प्रतिवादीबीच मुद्दा परी कारवाही चल्यै जाँदा सो आधाभन्दा बढी जग्गाको प्रतिवादीले गराएको दर्ता बदर हुने ठहरी यस अदालतसमेतबाट २०६५ सालको दे.पु.नं. ३२८ को नापी दर्ता बदर दर्ता मुद्दामा मिति २०६६।३।२९ मा फैसला भएको देखिएको र सो मुद्दामा भएको फैसलाअनुसार उक्त आधा जग्गा यी वादीको नाउँमा दर्ता कायम हुने गरी फैसला भैसकेको देखिँदा निजले जिकीर लिएबमोजिम निज जग्गाबिहीन अवस्थामा रहेको भन्ने पनि देखिन आएन।

८. यसप्रकार माथि विवेचित आधार र कारणबाट मिति २०४२।१।२२ को घरसारको शर्तनामाको लिखतमा उल्लिखित शर्त वादीले उल्लेख गरे भैं मिति २०४३।१।१८ गते पारित भएको हालैको बकसपत्रको लिखतमा उल्लेख भएको नदेखिएको एवं उक्त घरसारको लिखतका उल्लिखित शर्त पालना गर्ने गरी मिति २०४३।१।१८ मा हालैको बकसपत्रको लिखत पारित भएको भन्ने दावी अन्य प्रमाणबाट समेत पुष्टि भएको नदेखिँदा वादी दावीबमोजिम लिखत बदर हुने ठहर्‍याएको शुरू दोलखा जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी गरी वादीदावी नपुग्ने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको फैसला सदर गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६८।१।२५ को फैसला यस अदालतको पूर्व इजलासबाट निस्सा प्रदान गर्दा

आधार लिइएको यस अदालतबाट प्रतिपादित नजीरसँग बाभिएको भन्ने अवस्था नदेखिएकोले उक्त फैसला पुनरावलोकन गरिपाउँ भन्ने वादीको जिकीर पुग्न सक्दैन। यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको इन्साफ मुनासिव ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

संवत् २०६९ साल माघ २५ गते रोज ५ शुभम् ..

इजलास अधिकृत: कमलराज विष्ट



### निर्णय नं.८९७२

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
माननीय न्यायाधीश श्री वैद्यनाथ उपाध्याय  
माननीय न्यायाधीश श्री कमलनारायण दास  
मुद्दा नं.-०६८-DF-००१४  
फैसला मिति: २०६९।१।२१।१४

मुद्दा :- अंश।

पुनरावेदक / वादी: जिल्ला दाङ, घोराही नगरपालिका  
वार्ड नं. १० घोराही बस्ने निर्मला रोका  
विरुद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी: जिल्ला दाङ, घोराही नगरपालिका  
वार्ड नं. १० घोराही बस्ने बालकृष्ण रोका

यस अदालतको संयुक्त इजलासमा फैसला गर्ने न्यायाधीशहरू :-

मा.न्या.श्री ताहिर अलि अन्सारी

मा.न्या.श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

■ फिराद परिसकेपछि फैसला नहुँदै मुलुकी ऐनमा गरिएको संशोधनले छोरीलाई अशियार कायम गरेको स्थितिलाई मुद्दा पर्दापर्दैको अवस्थामा एक अशियारको जन्म भएसरह मान्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.३)

■ दावी नै नगरिएको विषयवस्तुमा निर्णय गर्न वा माग गरेको भन्दा बढी विषयमा अदालतले फैसला गर्न मिल्दैन भन्ने फैसलाको सामान्य नियम हो। तर, अंश जस्तो नैसर्गिक अधिकारको विषयमा वादीले दावी गरेको अवस्थामा कायम रहेको अशियारको संख्या पछि फैसला हुँदाको अवस्थामा घटी वा बढी हुन गएमा प्रमाणको आधारमा अशियारहरूको वास्तविक संख्याबमोजिम निर्णय दिनुपर्ने विशेष अवस्था हुन जाने।

■ एउटा बाबुबाट जन्मेको सन्तानले वा कुनै अशियारले तत्काल कायम रहेको अशियारको संख्याको आधारमा अंश मुद्दा दिए पनि मुद्दा चल्दाचल्दै अर्को सन्तानको जायजन्म भई अशियारको संख्या बढ्न गयो वा कुनै अशियारको मृत्यु भई कूल अशियारको संख्या घट्न गएको अवस्था देखियो भने फैसला हुँदाको अवस्थामा कायम रहेको कूल अशियारको संख्या यकीन गरी सो कायम रहेको अशियारबीच बण्डा गर्ने गरी फैसला गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.५)



- कानूनले कुनै व्यक्तिलाई पैतृक सम्पत्तिमा अन्य अंशियारसरह अधिकार प्रदान गर्ने व्यवस्था गन्यो भने जुन दिनबाट कानूनले त्यस्तो व्यवस्था गर्दछ सोही दिनबाट नयाँ अंशियारको जन्म भएसरह मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- अंशहक जस्तो नैसर्गिक हकका सम्बन्धमा प्रचलित कानूनको संकुचित व्याख्या गरी मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा थपिएका अंशियारले अंश नपाउने व्याख्या गर्ने हो भने छोरीले अंश पाउनुपर्ने भन्ने संशोधित कानूनको विपरीत हुन गई पक्षले न्याय पाउन सक्ने अवस्था नरहने ।

(प्रकरण नं.८)

- अंश मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा मुलुकी ऐनमा एघारौँ संशोधन भई छोरासरह छोरी पनि अंशियार भएको देखिएकोले वादीकी छोरीको प्राकृतिक जन्म पहिले नै भएको भए पनि कानूनबमोजिम अंशियारको रूपमा सोही संशोधित मितिमा जन्म भएको मान्नुपर्ने ।

- प्रचलित कानूनले प्रष्टरूपमा उल्लेख गरेको विषयमा त्यसको अन्यथा अर्थ लाग्ने गरी व्याख्या गर्नु न्यायिक मान्यताविपरीत हुन जाने ।

(प्रकरण नं.९)

पुनरावेदकका तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता गोपालप्रसाद शर्मा

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता विश्वप्रकाश भण्डारी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(क)

- अंशबण्डाको महलको १ नं.
- जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८ख(१), (२)

फैसला

**न्या.रामकुमार प्रसाद शाह:** यस अदालतको संयुक्त इजलासमा रायबाभी भै सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ (क) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

मूल अंशियार पति बालकृष्ण रोका र आमाजू धनीसरी रोका हुनुहुन्छ । पति बालकृष्ण रोकाको तीनवटी श्रीमतीमध्ये जेठी देव रोका, माहिली म दलज्योती रोका तथा कान्छी श्रीमती म निर्मला रोका हौं । म फिरादी दलज्योतीबाट एक छोरी असर्फी रोका र म फिरादी निर्मला रोकाबाट एक छोरा छेवाड रोका र एक छोरी नेहा रोकाको जन्म भै हाल हामी ६ अंशियार छौं । पति बालकृष्ण रोका वेलायती गोर्खा सेनाको सिपाही पदबाट पेन्सन भै आएपछि हामीलाई खानलगाउन नदिई पक्षपात गरेकोले विपक्षीमध्येका लोग्ने बालकृष्ण रोका र आमाजू धनसरी रोका गरी दुई मूल अंशियार भएकोले सम्पूर्ण सम्पत्तिलाई २ (दुई) भाग गरी पति बालकृष्ण रोकाले पाउने एक भागको ६ भाग गरी सोमध्येबाट हामी फिरादीलाई २ भाग सम्पत्ति दिलाइ भराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको दलज्योती रोका र निर्मला रोकाको फिराद पत्र ।

विपक्षीहरू हामीहरूको अंशियार होइनन् किनकि हामीहरूले पहिले नै अंश मुद्दा दायर गरी अंश लिई बसेका छौं, अंश लिई छुट्टी भिन्न भएका मानिसबाट अंश पाउँ भन्न अंशबण्डाको ११ नं. ले मिल्दैन, वादी दावी भूठा हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देव रोका र प्रमोशन रोकाको प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादी बालकृष्णको सम्पूर्ण सम्पत्तिबाट ६ खण्ड गरी सोमध्येबाट २ भाग सम्पत्ति यी वादीहरूले पाउनु पर्छ भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी नरबहादुर घर्ती मगरले गरेको बकपत्र ।

यसमा प्रतिवादी देव रोका र प्रमोशन रोका समेतउपर दावी भएकोमा निजहरू यसअघि नै अंश लिई भिन्न भैसकेको भन्ने देखिँदा निजहरूबाट अंश पाउने भन्न मिलेन । तसर्थ वादीको बाबु पति प्रतिवादी बालकृष्ण रोकाको भागमा पर्ने सम्पत्तिबाट ३ भाग गरी सो ३ भागमध्येबाट २ भाग सम्पत्ति यी वादीहरूले पाउने ठहर्छ भन्ने व्यहोराको २०६३।१।२१ को दाड देउखुरी जिल्ला अदालतको फैसला ।

मेरो छोराछोरीको विवाह खर्च एवं छोरा छेवाडको अंश भागसमेतका बारेमा केही नबोली जम्मा सम्पत्तिलाई ३ भाग गरी सो सम्पत्तिबाट हामी वादीले २ भाग पाउने गरी भएको शुरू फैसला नमिलेको हुँदा सो हदसम्म बदर गरी मेरो शुरू फिराद एवं पुनरावेदन जिकीरबमोजिम हक इन्साफ पाऊँ भन्ने वादी निर्मला रोकाले दिएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा वादीले ६ भागको २ भाग अंश दिलाई पाऊँ भन्ने दावी लिएकोमा सोअनुसार नहुने गरी शुरूबाट भएको फैसलामा अंशसम्बन्धी कानूनी प्रश्नको व्याख्या समेत बारे पुनरावेदकले लिएको जिकीरको परिप्रेक्ष्यमा छलफलको लागि विपक्षी भिकार्ई आए वा अवधि व्यतीत भएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने मिति २०६३।८।१० को पुनरावेदन अदालतको आदेश ।

यसमा फिराद प्रतिउत्तर जिकीर तथा पुनरावेदन पत्रको पेटबोलीमा उल्लिखित अशियारहरू मध्ये वादी निर्मला रोकाले छोरा छेवाड रोकालाई पनि अशियार कायम गरी बण्डा गर्नुपर्नेमा सो नगरेको र निज छेवाड र छोरी नेहा रोकाले विवाह खर्च अंशबण्डाको १७ नं. अनुसार पर सार्नुपर्नेमा

नसारेको देखिँदा सो हदसम्मको शुरू दाड देउखुरी जिल्ला अदालतको मिति २०६३।१।२१ को फैसला नमिलेको हुँदा केही उल्टी भई पेश हुन आएको तायदाती फाँटवारीबमोजिम छोरा छेवाड र छोरी नेहाको विवाह खर्च ऐनबमोजिम परसारी बाँकी हुन आएको सम्पत्तिलाई ४ भाग गरी बाबु बालकृष्ण रोकाको १ भाग परसारी तीन भाग अंश वादीद्वय दल ज्योती रोकका र छेवाड रोकाले पाउने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत, तुलसीपुरको मिति २०६४।३।११ को फैसला ।

शुरू दाड देउखुरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।१।२१ मा अविवाहित नाबालक छोरी नेहा रोकाले अंश पर नसार्ने गरी भएको फैसला सदर कायम राखी पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट मिति २०६४।३।११ मा भएको फैसला गम्भीररूपमा त्रुटिपूर्ण भई बदरभागी हुँदा उक्त त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी मुलुकी ऐन (एघारौं संशोधन) अंशबण्डाको महलको १ नं. बमोजिम हामी अशियार प्रतिवादी बालकृष्ण रोका -१ म पुनरावेदक वादी निर्मला रोकाले, वादी दलज्योती रोकाले -१ नाबालक छोरा छेवाड रोकाले १ नाबालक अविवाहित छोरी नेहा रोकाले - १ समेत जना ५ हुँदा अविवाहित छोरा छेवाड रोकाले र छोरी नेहा रोकाले विवाह खर्च परसारी बाँकी तायदाती फाँटवारी बमोजिमको श्री सम्पत्तिलाई ५ भाग लगाई सो ५ भागमध्येबाट म पुनरावेदक वादी निर्मला रोकाले र अर्की वादी दलज्योती रोकाले एक एक भाग गरी २ भाग अंश प्रत्यर्थी प्रतिवादीबाट दिलाई भराई पाऊँ भन्ने वादी निर्मला रोकाले यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन ।

यसमा एघारौं संशोधनबाट संशोधित मुलुकी ऐन अंशबण्डाको १ नं. मा बाबु, आमा, लोग्ने, स्वास्नी छोरा, छोरीहरूको जीयजीयैको अंश गर्नु पर्छ भनी भैरहेको कानूनी व्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा

फिरादपत्रमा पेटबोलीमा उल्लिखित अविवाहित नाबालक छोरीको अंश भाग कायम नगरेको हदसम्म पुनरावेदन अदालत दाडको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा विपक्षी भिकाई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।१।२९ को आदेश ।

यसमा प्रस्तुत फिराद पर्दा कायम रहेको अंशियारहरूको संख्यालाई पुनरावेदन अदालतले कायम राखेको देखिन्छ । अंशबण्डाको १७ नं.मा विवाह नभएका छोरा छोरीको हकमा विवाह खर्च पर सार्नेसम्मको व्यवस्था रहेकोले अविवाहित छोरा छोरा रोका एवं छोरी नेहा रोकाको विवाह खर्च परसारी बाँकी सम्पत्तिलाई ४ भाग गरी बालकृष्ण रोका र निजको दुई श्रीमती र १ छोरोलाई अंशियार कायम गरी दुईजना वादीहरूले एक-एक भाग अंश पाउने ठहर्‍याई पुनरावेदन अदालतबाट फैसला भएको देखिन्छ । अंश मुद्दा परिसकेको स्थितिमा पछि भएको संशोधनले वादीको छोरी नेहाको अंश हक कायम हुन सक्दैन । तसर्थ तत्काल प्रचलित कानूनी व्यवस्थानुरूप ४ भागको २ भाग अंश वादीहरूले पाउने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको मिति २०६४।३।१९ को फैसला मिलेको हुँदा सदर हुने ठहर्छ । वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । सहयोगी माननीय न्यायाधीशको रायसँग सहमत नहुँदा प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ (क) बमोजिम निर्णयार्थ पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने माननीय न्यायाधीश ताहिर अली अन्सारीको राय ।

यसमा अंशियारमा विवाद नरहेको अवस्थामा प्रचलनमा रहेको कानूनलाई अवलम्बन गरी कानूनअनुरूप न्याय प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ । पुनरावेदक निर्मला रोकाले छोरी नेहा रोकाको अंश हकमा पुनरावेदन जिकीर लिई पुनरावेदन दायर भएको देखिएको र पुनरावेदन अदालत,

तुलसीपुरले त्यसतर्फ कानूनी विवेचना गरी न्याय प्रदान गरेको नदेखिएकोले पुनरावेदन अदालत, तुलसीपुरको मिति २०६४।३।१९ को फैसला सो हदसम्म त्रुटिपूर्ण भई नेहा रोकाको हकमा विवाह खर्चसम्म मात्र परसार्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला सो हदसम्म उल्टी भई निज नेहा रोकाले अन्य अंशियारसरह अंशसमेत पाउने ठहर्छ । सहयोगी माननीय न्यायाधीशको रायसँग सहमत नहुँदा प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ (क) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीको राय ।

नियमबमोजिम आजको पेशी सूचीमा चठी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता गोपालप्रसाद शर्माले छोरी नेहा रोकालाई अंशियार कायम गरी फैसला गर्नुपर्नेमा केवल विवाह खर्च मात्र पर सार्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला अंशबण्डाको १ नं. विपरीत भएकोले केही उल्टी गरी छोरी नेहा रोकाले समेत अंश पाउने गरेको माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीको राय सदर हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो । विपक्षी बालकृष्ण रोकाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता विश्वप्रकाश भण्डारीले प्रचलित कानूनले छोरीलाई पनि अंशियार कायम गरेको अवस्थामा सोही बमोजिम अंशबण्डा हुने निर्णय भएमा कुनै आपत्ति नहुने भनी बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी पुनरावेदनपत्रसहित सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा यस अदालतको संयुक्त इजलासमा व्यक्त माननीय न्यायाधीश ताहिर अली अन्सारी तथा ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीमध्ये कसको राय सदर हुने हो वा कानूनबमोजिम के हुनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

वादी निर्मला रोका समेतले सासू परलोक भैसक्नु भएको र लोग्ने बालकृष्ण रोका र आमाजू धनसरी गरी २ जना मूल अंशियार भई मूल अंशियारमध्येका लोग्ने बालकृष्णको अंश भागबाट निज लोग्ने बालकृष्ण -१, विपक्षी सौता देव रोका -१ सौतनी छोरा प्रमोशन रोका -१ र फिरादीमध्येकी दलज्योती -१, निर्मला रोका -१ र निर्मलाबाट जन्मेको छोरा छेवाड रोका -१ समेत गरी जम्मा ६ अंशियार रहेकोले ६ भागको २ भाग अंश पाऊँ भन्ने फिराद दावी भएकोमा हामीहरूले पहिले नै अंश मुद्दा दायर गरी अंश लिई बसेका छौं विपक्षीहरू हामीहरूको अंशियार होइनन् वादी दावी भूठा हुँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रतिवादीमध्येका देव रोका र प्रमोशन रोकाको प्रतिउत्तर जिकीर रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा शुरू जिल्ला अदालतले प्रतिवादीमध्येका देव रोका र प्रमोशन रोकाले अंश मुद्दा दायर गरी आफ्नो अंश भाग लिई सकेको र अन्य यी वादी प्रतिवादीहरू बीच अंशबण्डा भएको नदेखिएको भनी बालकृष्ण रोकाको भागमा पर्ने सम्पत्तिबाट ३ भाग गरी ३ भागमध्येबाट वादी २ जनाको अंश भाग छुट्याई लिन पाउने ठहर गरेउपर वादी निर्मला रोकाले छोरा छेवाड रोका तथा छोरी नेहा रोकाको समेत अंश भाग नछुट्याएको हदसम्म शुरू इन्साफ मिलेन भनी पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरले शुरू इन्साफलाई केही उल्टी गरी वादी निर्मला रोकाका छोरा छेवाड र छोरी नेहाको विवाह खर्च परसारी बाँकी हुन आएको सम्पत्तिलाई चार भाग गरी बालकृष्ण रोकाको एक भाग परसारी बाँकी ३ भाग अंश वादी दलज्योती रोका, निर्मला रोका र निर्मला रोकाको छोरा छेवाड रोकाले पाउने ठहर गरेपश्चात् वादी निर्मलाले आफ्नो छोरी नेहा रोकाको समेत अंश भाग पाउनुपर्ने भनी यस अदालतमा पुनरावेदन दायर गरेकोमा

निजलाई अंशियार कायम गर्न नमिल्ने भन्ने माननीय न्यायाधीश ताहिर अली अन्सारीको राय र हाल प्रचलित कानूनबमोजिम पनि निजलाई अंशियार कायम गर्नुपर्छ भन्ने माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीको राय भई दुवैजना माननीय न्यायाधीशहरूका बीच मतैक्य हुन नसकेकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(क) बमोजिम यस पूर्ण इजलासमा पेश हुन आएको देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी वादी पुनरावेदकले आफ्नो पति बालकृष्ण समेतबाट कानूनबमोजिम अंश दिलाई पाऊँ भनी दावी गरेकोमा वादी प्रतिवादीहरू अंशियार रहेको र निजहरूका बीच अंशबण्डा नभएको भन्ने तथ्यमा पक्ष विपक्षबीच कुनै विवाद रहेको देखिँदैन । वादीले अंशको माग दावी गरी मिति २०५८।१२।१५ मा फिराद दिएको देखिन्छ । वादीको फिरादपत्र परिसकेपछि मिति २०५९।६।१० मा अंशबण्डाको महलमा संशोधन भई छोरीलाई पनि अंशियार कायम गरिएको छ भने वादीकी छोरी नेहा रोकाको जन्म मिति २०५५।४।१० मा भएको भन्ने मिसिल संलग्न जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रबाट देखिन्छ । शुरू जिल्ला अदालतले वादीका बाबु पति बालकृष्ण रोकाको भागमा पर्ने सम्पत्ति तीन भाग गरी सो तीन भागमध्येबाट दुई भाग सम्पत्ति वादीहरूले छुट्याई लिन पाउने भनी गरेको फैसला केही उल्टी गरी बाबु आमा र छोरोलाई अंशियारा कायम गर्दै पुनरावेदन अदालतले शुरू जिल्ला अदालतले अंशियार कायम नगरेका वादी निर्मला रोकाको छोरा छेवाड रोकाले समेत ऐनबमोजिम अंश पाउने गरी फैसला गरेको पाइन्छ । पुनरावेदन अदालतको सो फैसलामा चित्त नबुझाई वादी निर्मला रोकाले निज तर्फकी छोरी नेहा रोकालाई समेत अंशियार कायम गर्नुपर्ने पुनरावेदन जिकीर लिएको देखिन्छ ।

३. अंशबण्डाको महलको १ नं. मा भएको संशोधनअनुसार यो नम्बर प्रारम्भ भएपछि अंशबण्डा गर्दा यस महलका अन्य नम्बरहरूको अधिनमा रही बाबु आमा, लोग्नेस्वास्ती, छोरा छोरीहरूको जीयजीयैको अंश गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्था संशोधन भई लागू भएपछि शुरू जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।१।२१ मा फैसला भएको देखिन आउँछ। वादीले प्रस्तुत फिराद मिति २०५८।१२।१५ मा दायर गरेको अवस्थामा प्रचलित अंशबण्डाको १ नं.मा भएको कानूनी व्यवस्थाबमोजिम दावी गरेको तथा सोबमोजिम बाबु, आमा, स्वास्ती छोराहरूको जीयजीयैको अंश गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तर सो अंशबण्डाको १ नं. मा मिति २०५९।६।१० देखि लागू हुने गरी संशोधन भई छोरी समेतले अंश पाउने व्यवस्था भएको देखिन्छ। वादीकी छोरी नेहा रोकाको जन्म मिति २०५५।४।१० मा भई मुद्दा दर्ता हुँदा अंश पाउने अंशियार नरहेको भएपनि मुद्दा फैसला हुँदा संशोधित कानूनबमोजिम निज अंश पाउने अंशियारको रूपमा रहेको देखिन्छ। यस स्थितिमा फिराद परिसकेपछि फैसला नहुँदै मुलुकी ऐनमा गरिएको संशोधनले छोरीलाई अंशियार कायम गरेको स्थितिलाई मुद्दा पर्दापर्दैको अवस्थामा एक अंशियारको जन्म भएसरह मान्नुपर्ने हुन आउँछ।

४. हाम्रो विद्यमान न्याय प्रणालीमा अंश हकलाई नैसर्गिक अधिकारको रूपमा मान्यता प्रदान गरिएको छ। अंश वा पैतृक सम्पत्तिसम्बन्धी सैद्धान्तिक र कानूनी पक्षतर्फ विचार गर्दा अंशको विषयलाई कानूनबमोजिम स्थापित कुनै खास परिवारमा जन्मकै आधारमा प्राप्त हुने नैसर्गिक अधिकारको रूपमा लिइन्छ। सम्पत्ति प्राप्तिका विभिन्न कानूनी आधार र सिद्धान्त रहेकोमा अंशद्वारा सम्पत्ति प्राप्त गर्नु त्यस्तो कानूनी आधार हो

जसको माध्यमद्वारा परिवारमा जन्मेको प्रत्येक व्यक्तिको सम्पत्ति प्राप्त गर्ने कानूनबमोजिम अधिकार सिर्जना हुन्छ। यसै कारणले अंशबण्डा गर्दा बाबु, आमा, लोग्ने, स्वास्ती छोरा छोरीहरूको जीयजीयैको अंश गर्नुपर्ने कानूनी अवस्था रहेको देखिन्छ। मुलुकी ऐनमा एघारौं संशोधन हुनु पूर्व छोरीलाई अंशियारको रूपमा स्वीकार नगरिएकोमा संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप समानताको हक मुलुकका सबै नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएअनुसार पैतृक सम्पत्तिमाथि छोरासरह छोरीको पनि समान हक हुने मान्यतालाई स्थापित गर्न मुलुकी ऐनमा उक्त संशोधन भएको देखिन्छ। संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप प्रचलित कानूनलाई परिमार्जन गर्नु तथा समाजको बदलिँदो मूल्य र मान्यतालाई कानूनी प्रणालीअन्तर्गत नियमित र व्यवस्थित गर्नु कानूनी राज्य र संवैधानिक सर्वोच्चताको लागि आवश्यक हुन्छ। यसबाट नै समाज र कानून एक अर्काको पूरकको रूपमा गतिशील हुँदै अगाडि बढ्ने स्थिति रहन्छ।

५. सामान्यतया अदालतले वादीको दावीमा सीमित रहेर निर्णय गर्नुपर्ने र पुनरावेदन गर्दा पनि पहिले गरिएको दावीमा सीमित रही शुरूले गरेको तथ्यगत वा कानूनी त्रुटितर्फ पुनरावेदनमा जिकीर लिनुपर्ने हुन्छ। पुनरावेदनपत्रबाट शुरूको दावीमा परिवर्तन, थपघट गर्न वा शुरूको दावी भन्दा फरक वा अर्कै कुराको दावी गर्न पाइँदैन। दावी नै नगरिएको विषयवस्तुमा निर्णय गर्न वा माग गरेको भन्दा बढी विषयमा अदालतले फैसला गर्न मिल्दैन भन्ने फैसलाको सामान्य नियम हो। तर अंश जस्तो नैसर्गिक अधिकारको विषयमा वादीले दावी गरेको अवस्थामा कायम रहेको अंशियारको संख्या पछि फैसला हुँदाको अवस्थामा घटी वा बढी हुन गएमा प्रमाणको आधारमा अंशियारहरूको वास्तविक संख्याबमोजिम निर्णय दिनुपर्ने विशेष अवस्था हुन

जान्छ । एउटा बाबुबाट जन्मेको सन्तानले वा कुनै अंशियारले तत्काल कायम रहेको अंशियारको संख्याको आधारमा अंश मुद्दा दिए पनि मुद्दा चल्दाचल्दै अर्को सन्तानको जायजन्म भई अंशियारको संख्या बढ्न गयो वा कुनै अंशियारको मृत्यु भई कुल अंशियारको संख्या घट्न गएको अवस्था देखियो भने फैसला हुँदाको अवस्थामा कायम रहेको कुल अंशियारको संख्या यकीन गरी सो कायम रहेको अंशियारबीच बण्डा गर्ने गरी फैसला गर्नुपर्ने हुन्छ । यही नै अंशसम्बन्धी कानूनको आसय र न्यायको अपेक्षा हो ।

६. अंश मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा कुनै अंशियार वा सम्पत्ति थपघट भयो भने सोही अनुरूप सम्पत्ति बण्डा गर्ने हाम्रो न्यायिक परम्परा रही आएको छ । यस स्थितिमा कानूनले कुनै व्यक्तिलाई पैतृक सम्पत्तिमा अन्य अंशियारसरह अधिकार प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु भन्ने जुन दिनबाट कानूनले त्यस्तो व्यवस्था गर्दछ, सोही दिनबाट नयाँ अंशियारको जन्म भएसरह मान्नुपर्ने हुन्छ । अदालतबाट अंशबण्डाको फैसला भैसकेपछि कार्यान्वयन गर्ने चरणमा समेत फैसला भएको सम्पत्तिमा घटबढ भएको देखिन आएमा अंशियार संख्या र बण्डा लाग्ने सम्पत्ति यकीन गरी कानूनको रीत पुन्याई अंशबण्डा गर्नुपर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

७. जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८ ख(१) मा “अंशबण्डा लाग्ने भनी फैसला भएको सम्पत्तिमध्ये कुनै सम्पत्ति बेचबिखन आदि कुनै व्यहोराको हक हस्तान्तरण भए नभएको, अंशियार संख्या घटबढ भए नभएको सम्बन्धमा कुनै जिकीर भए लिखित जवाफ पेश गर्न सात दिनको समय दिई अन्य अंशबण्डा हुन बाँकी देखिएको सबै अंशियारहरूलाई भिकाई दुवैथरीको कुरा बुझ्दा पहिले तायदाती फाँटवारीमा उल्लेख

भएबमोजिमको सम्पत्तिमा घटीबढी नभएको र अंशियार संख्यासमेत घटबढ नभएको देखिएकोमा कानूनको रीत पुन्याई कानूनबमोजिम लाग्ने कोर्ट फी असूल गरी अंश छुट्याई दिनुपर्दछ” भन्ने र उपनियम (२) मा “उपनियम (१) बमोजिम बुझ्दा अंशियार संख्या घटबढ भएको वा पहिलो तायदाती फाँटवारीमा परेको बण्डा लाग्ने ठहर फैसला भएको सम्पत्तिमा घटबढ भएको देखिन आएमा सोही मिसिलबाटै अंशियार संख्या र बण्डा लाग्ने सम्पत्ति यकीन गरी कानूनको रीत पुन्याई अंशबण्डा गरी दिनु पर्दछ” भन्ने समेत व्यवस्था रहेको छ ।

८. यसरी फैसला भैसकेपछि कार्यान्वयन नभएसम्मको चरणमा अंशियारहरूको संख्या थपघट भएमा पुनः मुद्दा गर्नु नपर्ने र सोही फैसला भैसकेको मिसिलबाटै अंशियारको वास्तविक संख्या यकीन गरी कार्यान्वयन गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको अवस्थामा अंश मुद्दा परी त्यसको अन्तिम फैसला नहुँदैको अवस्थामा फिराद पत्रमा उल्लिखित अंशियार संख्यामा थपघट भएको स्थितिमा तत्काल कायम रहेको अंशियारहरूका बीच अंशबण्डा गर्नु प्रचलित कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्त रही आएको छ । यदि अंशहक जस्तो नैसर्गिक हकका सम्बन्धमा प्रचलित कानूनको संकुचित व्याख्या गरी मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा थपिएका अंशियारले अंश नपाउने व्याख्या गर्ने हो भने छोरीले अंश पाउनुपर्ने भन्ने संशोधित कानूनको विपरीत हुन गई पक्षले न्याय पाउन सक्ने अवस्था रहँदैन ।

९. प्रस्तुत अंश मुद्दाको सन्दर्भमा हेर्दा अंश मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा मुलुकी ऐनमा एघारौँ संशोधन भई छोरासरह छोरी पनि अंशियार भएको देखिएकोले वादीकी छोरी नेहा रोकाको प्राकृतिक जन्म पहिले नै भएको भएपनि

कानूनबमोजिम अंशियारको रूपमा सोही संशोधित मिति अर्थात् २०५९।६।१० मा जन्म भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । अंशबण्डाको १ नं. तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८ख(१) मा रहेको कानूनी व्यवस्थाअनुसार अंशबण्डा गर्दा तत्काल कायम रहेका अंशियारहरूका बीच जीयजीयै अर्थात् प्रति व्यक्तिलाई सम्पत्ति बण्डा गर्नुपर्ने कुरामा विवाद रहन सक्दैन । यसरी प्रचलित कानूनले प्रष्टरूपमा उल्लेख गरेको विषयमा त्यसको अन्यथा अर्थ लाग्ने गरी व्याख्या गर्नु न्यायिक मान्यता विपरीत हुन जान्छ ।

१०. तसर्थ, विवेचित आधार कारणबाट संशोधित अंशबण्डाको १ नं.र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८ ख (१) को व्यवस्थाअनुसार अंशबण्डा गर्दा जीयजीयैको अर्थात् तत्काल कायम रहेको अंशियारको संख्याको आधारमा गर्नुपर्ने अवस्थामा प्रचलनमा रहेको कानूनलाई अवलम्बन गरी कानूनअनुरूप न्याय प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ भनी पुनरावेदक निर्मला रोकाले छोरी नेहा रोकाले अंश हकमा पुनरावेदन जिकीर लिई पुनरावेदन दायर भएको देखिएको र पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरले त्यसतर्फ कानूनी विवेचना गरी न्याय प्रदान गरेको नदेखिएको भन्ने आधारमा पुनरावेदन अदालत, तुलसीपुरको मिति २०६४।३।१९ को फैसला सो हदसम्म त्रुटिपूर्ण रहेको भनी नेहा रोकाले हकमा विवाह खर्चसम्म मात्र परसार्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला सो हदसम्म उल्टी गरी निज नेहा रोकाले मुलुकी ऐनमा भएको एघारौं संशोधनबमोजिम छोरीले अंश पाउने कानूनी व्यवस्थाबमोजिम अन्य अंशियारसरह अंश समेत पाउने ठहर्‍याएको माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीको राय मनासिब हुँदा सो राय सदर हुने ठहर्‍छ । अरूमा तपसीलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा उल्लेख भए बमोजिम वादी निर्मला रोकाले छोरी नेहा रोकाले हकमा विवाह खर्चसम्म मात्र परसार्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको मिति २०६४।३।१९ को फैसला सो हदसम्म उल्टी गरी निज नेहा रोकाले अन्य अंशियारसरह अंश समेत पाउने ठहर्‍याएको माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्कीको राय सदर हुने ठहरेकोले सो बमोजिम पुनरावेदन अदालतको फैसलाको तपसील खण्डमा उल्लिखित सम्पत्ति देखाई अंश छुट्याई पाऊँ भनी वादीले ऐनका म्यादभित्र दरखास्त दिन आए अविवाहित छोरा छेवाड र छोरी नेहाको विवाह खर्च पर सारी बाँकी हुन आउने सम्पत्तिलाई पाँच भाग गरी सो मध्येबाट चार भाग अंश वादीहरू दलज्योती रोकाले र निर्मला रोकाले तथा निर्मला रोकाले छोरा छेवाड रोकाले र छोरी नेहा रोकाले छुट्याई दिनु भनी शुरू जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिनु .....१

दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुभाई दिनु .....१

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्या.वैद्यनाथ उपाध्याय  
न्या.कमलनारायण दास

इति संवत् २०६९ साल भदौ २९ गते रोज ५ शुभम्  
इजलास अधिकृत :- कृष्णमुरारी शिवाकोटी



## निर्णय नं.८१७३

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ  
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल  
माननीय न्यायाधीश श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की  
रिट नं. २०६८-WS-००४६  
आदेश मिति: २०७०/११/१५

विषय: उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: जि. काठमाडौं, काठमाडौं महानगरपालिका  
वडा नं. ११ स्थित महिला कानून र विकास  
मञ्चको तर्फबाट अख्तियारप्राप्त अधिवक्ता  
मीरा ढुङ्गानासमेत

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूरको बारेमा जाहेरी दिने पीडित वा अन्य व्यक्तिले आफूले एकपटक दिएको बयान फेर्दै हिंड्ने वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभई अदालतलाई असहयोग गर्ने हो भने एकातिर त्यस्तो अपराधको कसूरदारलाई सजाय गर्ने राज्यको उद्देश्य नै पराजीत हुन जाने र अर्कोतर्फ विनाकारण यस्तो गम्भीर प्रकृतिको कसूर गऱ्यो भनी कसैका विरुद्ध जथाभावी उजूर गर्दै हिंड्ने, तर त्यसको विवेकसम्मत निरूपण गर्ने न्यायिक प्रक्रियाबाट भाग्ने प्रवृत्ति पनि पैदा हुन जाने ।

(प्रकरण नं.४)

- जस्तोसुकै वैध कारण परी वा काबूबाहिरको परिस्थिति परी बयान फेरेको वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित हुन नसकेको अवस्थामा पनि पीडित वा जाहेरवालालाई अनिवार्य रूपमा कैद सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्थाले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई अभ्र बढी पीडित बनाई थप हिंसाको शिकार बन्नुपर्ने र न्यायबाट बञ्चित हुने अवस्था आउँछ । फलस्वरूप आफैँ विरुद्ध भएको गम्भीर अपराधको बारेमा पीडितले सूचना नै नगर्ने वा गर्न नसक्ने परिस्थिति सिर्जना हुने ।

(प्रकरण नं.६)

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ दफा १५ को उपदफा (६) को कार्यान्वयनले पीडित व्यक्ति वैध कारणले अदालतले तोकेको समयमा उपस्थित हुन नसकेमा वा पहिले दिएको बयान भन्दा प्रतिकूल हुने गरी वाध्यात्मक परिस्थितिवश बकपत्र गरेको अवस्थामा समेत दण्डित भई थप पीडित बन्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना गरिदिएको छ । अदालतले पीडितको प्रतिकूल साक्ष्य (Hostile Witness) वा अनुपस्थितिको विषयमा न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने कुराको अवरोधको रूपमा रहेको कानूनी प्रावधानलाई विवेकसम्मत र उचित मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.७)

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण)



ऐन, २०६४ को दफा १७ बमोजिम भराई दिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महसूस गर्न नसक्ने ।

- ऐनको दफा २६ बमोजिम पीडितलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । यी समग्र व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्रै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिले ऐनको दफा १५(६) बमोजिम अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग गर्न समर्थ हुने ।
- निवेदकले वैधताको प्रश्न उठाएको दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्थालाई केवल पीडित व्यक्ति वा जाहेरवालाको एकपक्षीय कर्तव्यको रूपमा थुपारी त्यसको उल्लङ्घनबापत निरपेक्ष कैदको सजाय गर्नुपर्ने गरी बाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने प्रावधानलाई उचित र विवेकसम्मत मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता किरण पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३, १८(२), २०(१) र (३)
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ५, १५(६)

आदेश

**न्या.कल्याण श्रेष्ठ:** नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७(१)(२) अन्तर्गत यस अदालतमा दर्ता भई पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं निर्णय यस प्रकार रहेको छ:-

निवेदक संस्था महिला वर्गको हक हित, महिला सशक्तिकरण र महिला उत्थानको लागि कार्यरत रहेको छ । संविधानसँग बाभिएका विभिन्न नेपाल कानून बदर गर्न रिट निवेदन दिँदै आएको संस्था भएकोले संविधानको धारा १०७ बमोजिम रिट निवेदन दिने हकद्वारा निवेदक संस्थासमेतलाई प्राप्त छ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) मा दफा ५ बमोजिम उजूर गर्ने व्यक्तिले आफूले एक पटक दिएको बयानविपरीत हुने गरी मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा कुनै बयान दिएमा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा निजलाई तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरिएको रहेछ । ऐनको उक्त व्यवस्थाअनुसार उजुरी गर्ने व्यक्तिले आफूले एकपटक दिएको बयानको विपरीत हुने गरी मुद्दा पुर्पक्षको सिलसिलामा कुनै बयान दिएमा वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा निजलाई सजाय गर्नसक्ने प्रावधानले पीडित न्यायप्रणालीलाई सम्मान गर्न सकेको पाइँदैन । किनभने पीडित साक्षीको संरक्षणको लागि राज्यले पर्याप्त सुरक्षात्मक व्यवस्थाहरू नगरी यस्तो व्यवस्था लागू गर्दा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दाका पीडित महिलाले सही, सत्य र साँचो कुरा उल्लेख गरी बकपत्र गर्न सक्ने अवस्था नै छैन । दवाव, धम्की, पैसाको प्रलोभन आदि कारणबाट उपस्थित हुन

नसकेमा वा पीडितले आफ्नो पूर्व बयान बदलेमा पीडित र निजको परिवार नै कारवाहीको दायरामा पर्दा दोहोरो पीडा भोग्न बाध्य हुन जाने अवस्था सिर्जना भएको छ। सो ऐनको दफा ५ ले उजुरी दिनासाथ पीडितको बयान प्रमाणित गराउन सक्ने व्यवस्था भएकोले एकपटक बयान प्रमाणित गरिसकेपछि अदालतमा उपस्थित नभए पनि सोही बयानलाई प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था दफा ६ ले गरिसकेको अवस्था हुँदा पीडितलाई बकपत्रको लागि पुनः अदालतमा बोलाइरहनु नपर्ने अवस्था प्रष्ट हुन् । यस्तो व्यवस्था छँदाछैँदै दफा १५(६) मा पीडितलाई नै सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था राखिनु औचित्यपूर्ण छैन ।

संविधानको धारा १३ ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने हक प्रदान गरेको छ । यसअनुसार समानस्तरमा रहेका नागरिकहरू बीच राज्य पक्षबाट हुने विभेदजन्य व्यवहारलाई राज्यले मान्यता दिन मिल्दैन । धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ, भने धारा १८(२) ले महिला, श्रमिक, बृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ । धारा २०(१)(३) मा महिला भएकै कारणले कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा अधिकांशतः महिला नै पीडित बन्ने गर्दछन् । त्यसैले यस्तो अपराध भएमा सबैभन्दा बढी महिला नै पीडित हुन्छन् । पीडित महिलाले नै जाहेरी दिएको पाइन्छ । यस्तो विवादमा पीडित महिलाहरूले जाहेरी दरखास्त दिएपछि मुद्दा पुर्पक्षको सिलसिलामा पछि प्रतिकूल बकपत्र गरेमा वा न्याय निरूपणको सिलसिलामा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा सहयोग नगरेमा

पीडितलाई नै पुनः सजाय गर्ने गरी दफा १५(६) मा गरिएको कानूनी व्यवस्था अनुचित एवं विभेदपूर्ण रहेको छ । ऐनको दफा ६ मा पीडितको बयान प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्था भएपछि पुनः त्यस्तो पीडितलाई साक्षीसरह अदालतले बकपत्र गराउनु पर्ने कुनै औचित्य नै छैन । किनभने पीडितको प्रमाणित बयानलाई अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था सोही दफा ६(२) मा रहेको अवस्थामा दफा १५(६) को व्यवस्था राख्नुको कुनै औचित्य रहँदैन । अतः दफा ६(२) र १५(६)का व्यवस्था एकापसमा अन्तरविरोधी रहेका छन् ।

फौजदारी न्याय प्रणाली पनि समयको गतिसँगै परिवर्तनशील भई पीडितलाई न्याय दिनेतर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ । यसै अवधारणानुरूप मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ६ मा पीडितको बयान प्रमाणित गराइसकेपछि सोही बयानलाई प्रमाणमा लिई मुद्दाको निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था रहेको हो । त्यस्तै दफा १० मा पीडितले आफ्नो तर्फबाट पनि छुट्टै कानून व्यवसायी राख्न पाउने, दफा ११ मा पीडितको सुविधाको लागि दोभाषे राख्न सक्ने, दफा १२ मा पीडितको उद्धारसम्बन्धी व्यवस्था, दफा १३ मा पीडितलाई पुर्नस्थापना गराउने र दफा १६ मा पीडितको सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थाहरू भएका देखिन्छन् । यसरी उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतका मुद्दाको कारवाही र फैसला कार्यान्वयन गर्दा पीडितलाई सो सम्बन्धमा सबै जानकारी दिनुपर्ने गरी अनिवार्य गरिएको भएतापनि उक्त व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् । यस ऐनअन्तर्गतको कसूरलाई सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश गरिएको र सो अनुसूचीमा समावेश भएका मुद्दाहरूको कारवाहीको सूचना पीडितलाई अनिवार्यरूपमा दिनेभन्दा त्यस्तो

पीडितलाई केवल साक्षीको हैसियतमा राख्ने गरिएको देखिन्छ। यस्तो गम्भीर प्रकृतिको मुद्दाका पीडितले आफूउपर भएको अपराधमा भएको सम्पूर्ण अनुसन्धान र न्यायिक कारवाहीको सूचना प्राप्त गर्नु निजको समेत हक र सरोकारको विषय हो। तर प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको पालना गर्नुपर्ने निकायहरूबाट सोको कार्यान्वयन नहुँदा पीडितको सरोकार उचित तवरले सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतका अपराधहरू संगठित रूपमा हुने हुनाले व्यावसायिक अपराधीहरूबाट घटाइने यस्तो गम्भीर कसूरमा पीडितले अनेकौं दवावहरूको सामना गर्नुपर्ने स्पष्ट नै छ। पीडितलाई प्रतिकूल बकपत्र गराउन संगठित अपराधीहरूले दवाव, डरत्रास, प्रलोभन, धाकधम्की दिने, प्रमाण नष्ट गराउने गर्दछन्। यस्तो अपराधबाट पीडित अधिकांश महिला र बालबालिका हुने हुँदा यस्ता पीडितहरू हरेक पटक अदालतमा उपस्थित भई आफूउपर भएको कसूरको विषयमा पटकपटक बोल्न सक्दैनन्। त्यसैले ऐनको दफा २६ ले पीडित साक्षीलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको भए तापनि साक्षी संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था हालसम्म कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

अपराध एवं अख्तियारको दुरूपयोगबाट पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ ले न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने क्रममा अपराधबाट पीडितलाई गर्नुपर्ने व्यवहारको बारेमा उल्लेख गरेको छ, भने यस्ता व्यवस्थाको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाबाट १९ नोभेम्बर, १९८५ मा पारित घोषणापत्र रहेको छ। यसअनुसार मुद्दाको सुनुवाइमा पीडितको भूमिका, सुनुवाइको समय, फैसला र उपचारको बारेमा सूचना पाउने हक, आफूलाई असर पर्ने कुरामा अदालतसमक्ष भनाई

राख्न पाउने हक, आफू, परिवार र साक्षीहरूको गोपनीयता र सुरक्षाको हक समेत प्रत्याभूत गरिएको छ। तर सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले पीडित साक्षीलाई केवल सूचनाकर्तामा सीमित राखेको हुँदा मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा निजको कुनै भूमिका नहुने, केवल साक्षी हुने व्यवस्था सो ऐनको दफा ३ र ३० मा रहेको छ। यसरी एकातिर पीडित साक्षीलाई आफूउपर घटेको यस्तो जघन्य अपराधको कारवाहीको चरणमा कुनै भूमिका र महत्व नदिने, अर्कोतर्फ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(६) मा अदालतले बोलाएको बेला उपस्थित नभएमा कैदजस्तो कठोर सजाय गर्ने व्यवस्था हुनुले सो व्यवस्था अनुचित र उपर्युक्त घोषणापत्र समेतको प्रतिकूल रहेको प्रष्ट हुन्छ। साथै सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २८ मा भूठा कुरा लेखिदिने वा बनावटी प्रमाण पेश गर्ने गवाहलाई ३ हजारसम्म जरीवाना र अधिकतम ३ महिनासम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ, भने मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐनको दफा १५(६) मा पीडित गवाह अदालतमा एक पटक कुनै कारणवश उपस्थित नभएमा पनि १ वर्षसम्म कैद हुनसक्ने फरक व्यवस्था गरिएको छ। यसरी एउटै सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ अन्तर्गत चल्ने मुद्दाका पीडित साक्षीलाई अनुचित रूपमा वर्गीकरण गरी अन्य मुद्दामा भन्दा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतको मुद्दामा प्रतिकूल बकपत्र गरेमा वा अदालतमा बोलाएका बखत उपस्थित नभएमा वा न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग नगरेमा कैदसजाय गर्ने गरी दफा १५(६) मा राखिएको व्यवस्था विभेदजन्य र अनुचित र संविधानको धारा १२, १३, १८(२), २०(१)(३) सँग प्रत्यक्ष बाभिएकोले बदरभागी हुँदा उक्त दफा बदर घोषित गरिपाउँ। साथै

पीडित साक्षीको संरक्षणसमेतको लागि निम्नबमोजिमको आदेश पनि जारी गरिपाउँ -

आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदन ।

- (क) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतका मुद्दाको सुनुवाइ मिति एवं अदालतबाट भएको निर्णयको जानकारी पीडित साक्षीलाई समेत दिनु भनी मातहत जिल्ला अदालतलाई परमादेश जारी गरिपाउँ,
- (ख) मुद्दाको अनुसन्धान कारवाहीको समग्र प्रक्रियाका बारेमा जानकारी दिने, दिलाउने व्यवस्था गर्नु भनी प्रहरी प्रधान कार्यालयका नाममा परमादेश जारी गरिपाउँ,
- (ग) अभियोग दर्ता भएपछि सोको प्रतिलिपि पीडित साक्षीलाई अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुका साथै अदालतबाट फैसला भएबमोजिम पीडितलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने क्षतिपूर्तिको रकमबारे पीडितलाई अनिवार्य रूपमा जानकारी दिई उक्त रकम भराउनु आवश्यक पहल गर्नु गराउनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा आदेश जारी गरिपाउँ,
- (घ) सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा साक्षीहरूलाई हुने सजाय फरक फरक रहेको कानूनी व्यवस्थाहरू अध्ययन गरी सबैलाई समान रूपको व्यवस्था हुने गरी कानून निर्माण गर्नु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिपाउँ,
- (ङ) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दामा पीडित साक्षीका लागि ऐनको दफा २६ बमोजिम सुरक्षाको व्यवस्था अविलम्ब कार्यान्वयन गर्न गराउनु छुट्टै निर्देशिकासमेत जारी गर्नु भनी निर्देशनात्मक

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुनु नपर्ने कारण भए बाटोको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।११।२ को आदेश ।

यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै कारण छैन । यो मन्त्रालय महिला, बालबालिकाको हकहित र सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म प्रयत्नशील रहिआएको छ । तसर्थ यस मन्त्रालयको हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने र सोसम्बन्धी अपराध कम गर्ने उद्देश्य लिएको छ । तसर्थ सो ऐनको दफा १५(६) लाई ऐन जारी गर्नु पर्नाको कारण र ऐनले हटाउनु खोजेको खराबी तथा दफा ९ ले प्रतिवादीउपर नै प्रमाणको भार रहने गरी गरेको समग्र व्यवस्थासँग तुलना गरी उद्देश्यमूलक रूपमा व्याख्या गर्नुपर्ने देखिन्छ । अतः उक्त दफा १५(६) को व्यवस्थालाई मात्र टिपेर त्यसको शाब्दिक व्याख्या गर्दा ऐनको संरचनागत उद्देश्यमा नै प्रतिकूल असर पर्दछ । संविधानको धारा १२, १३, १८, २०(१) र (३) द्वारा प्रदत्त हकमा सो कानूनी व्यवस्थाले कसरी आघात पुऱ्याउने हो, सोको तथ्यपरक र वस्तुनिष्ठ आधार निवेदकले खुलाएकै छैन । कानून निर्माण गर्ने साधिकार निकाय व्यवस्थापिका संसदको विधायिकी औचित्यमाथि प्रश्न उठाई उक्त कानूनी प्रावधान बदर गर्न पनि मिल्दैन ।

अतः प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

संविधानले कोरेको सीमालाई विधायिकाले कानून निर्माण गर्दा नमिचेसम्म विधायिकी कानूनले संविधानको संरक्षण प्राप्त गर्दछ । संविधानले निषेध नगरेको विषयमा बनेको कानून संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएको मौलिक हकको प्रतिकूल भयो भनी अमान्य, बदर र निष्क्रिय घोषित गर्दा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को उद्देश्य सार्थक हुन सक्तैन । संगठित अपराधमा मुख्य अभियुक्त, त्यसको गिरोह वा मतिथारको समेत आफ्ना विरुद्धका प्रमाण नष्ट गर्ने मुख्य भूमिका हुने भएकोले त्यस्ता आपराधिक समूहको प्रलोभन, दवाव र मोलाहिजाबाट पीडितलाई मुक्त राखी अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निर्णयमा सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले सो ऐनको दफा २६ ले पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा र गोपनीयतालाई कदर गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतले निवेदक सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको २०६३ सालको रिट नं. ३५६१ मा विशेष प्रकृतिको मुद्दामा पक्षको गोपनीयता कायम राख्ने निर्देशिका, २०६५ नै जारी गरेको छ । सो निर्देशिकाको पूर्ण पालना गर्दै यस कार्यालय र मातहत कार्यालय समेतबाट सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन र प्रतिरक्षा हुँदै आएको पनि छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको मुद्दामा आफूले एकपटक दिएको बयानविपरीत हुने गरी मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा कुनै बयान दिएमा वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा निजलाई तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था सो ऐनको दफा १५(६) मा छ ।

व्यवस्थापिकाले आफ्नो वृद्धिमत्तामा यस्तो अपराधको गम्भीरतालाई हेरी सो कानूनी व्यवस्था गरेको हो । संगठित अपराधको नियन्त्रणका लागि परम्परागत फौजदारी कानूनभन्दा फरक प्रकृतिको र विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध गरी विधायिकाले बनाएको सो कानूनी व्यवस्थालाई समानताको हकविपरीत मान्न मिल्दैन । सो कानूनी प्रावधान संविधानसँग बाभिएको भन्ने स्पष्ट र बोधगम्य आधार निवेदकले देखाउन सकेको पनि पाइँदैन । यो कार्यालय नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा सुधार गर्न क्रियाशील रहेको निकाय हो । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ५ मा उजुरीकर्ताले चाहेमा नाम गोप्य राख्ने व्यवस्था रहेको छ । दफा २६ बमोजिम उजुरीकर्ता वा पीडित साक्षीको संरक्षणमा सहयोग पुगोस् भनेर नै दफा ५ को व्यवस्था भएको हो । आफ्नो उजुरीको कथनविपरीत प्रतिवादीको पक्षमा बयान दिने वा उजुरी दिने व्यक्तिले न्यायिक प्रक्रियामा अदालतलाई सहयोग नगर्ने हो भने ऐनको दफा २६ को कुनै अर्थ पनि रहँदैन । अतः दफा १५(६) लाई सो ऐनको समग्र उद्देश्यसँग गाँसेर हेरिनु आवश्यक छ । यसका साथै साक्षीको संरक्षणसम्बन्धी विधयेक मस्यौदा तयार भई संसदमा पेश हुने प्रक्रियामा पुगेको छ । भूठा बक्ने साक्षीलाई सजाय गर्ने व्यवस्था अ.बं. १६९ नं. समेतमा छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २८ मा पनि यस्तै व्यवस्था छ । यी सबै व्यवस्थाहरू अलगअलग सन्दर्भमा आकर्षित हुने व्यवस्था हुन् । त्यसैले एउटा व्यवस्था अर्कोसँग असमान छ भनी लिइएको निवेदन दावी आधारहीन छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८(१)(६) मा अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने भए अभियोगपत्रमा नै सो रकम किटान गरी मागदावी लिनुपर्ने व्यवस्था छ । पीडितले अभियोगपत्रको नक्कल प्राप्त गरेपछि

क्षतिपूर्तिका लागि लिएको दावीको बारेमा जानकारी हुने अवस्था रहेको नै छ। त्यस्तै मुद्दाको सुनुवाइको मिति एवं अदालतबाट भएको फैसलाको जनाउ पनि सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने गरी सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १३(२) ले व्यवस्था गरेको छ। अतः प्रचलित कानूनमा निवेदकले माग गरेको सबै व्यवस्थाहरू रहेको नै हुँदा मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था छैन। रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण तथा पुनर्स्थापन गर्न ऐन बनेको र सो ऐनको व्यवस्थाले यस्तो कार्यलाई गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूर मानी सोहीअनुरूपको सजायसम्बन्धी व्यवस्था पनि गरेको छ। यस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा पीडित व्यक्तिले आफूले दिएको जाहेरी वा बयानको प्रतिकूल हुने गरी बकपत्र गरेमा वा अदालतले खोजेको बखत उपस्थित नभई आफ्नो जाहेरी पुष्टि गर्न सहयोग नगरेमा दफा १५(६) मा सजाय गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था राखिएको हो। सो व्यवस्था संविधानसँग बाभिएको नहुँदा निवेदन खारेजभागी छ भन्ने कानून तथा न्याय मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न र त्यसबाट पीडितको संरक्षण र पुनर्स्थापन गर्ने उद्देश्यले लागू भएको हो। अभियोग दावीसँग प्रतिवादीको मुख नमिली मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र सो ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बद्ध कुराको हकमा प्रमाण बुझ्नको लागि प्रचलित कानूनबमोजिम अनुसन्धान तहकीकात एवं मुद्दाको पुर्पक्षको क्रममा तोकिएको समयमा

उपस्थित भई आफ्नो भनाई राखी न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउनु सम्बन्धित पीडितको समेत कर्तव्य रहने गरी गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई संविधानद्वारा प्रदत्त समानताको हकविपरीत भन्नै मिल्दैन। यस्तो जघन्य अपराधको दोषीले सजायबाट उन्मुक्ति पाउने गरी पीडित व्यक्ति स्वयम्ले प्रतिकूल बकपत्र गर्न नपाओस् र अपराधीलाई सजायको भागीदार बनाउन सकियोस् भन्ने उद्देश्यले बनाइएको ऐनको दफा १५(६) को व्यवस्था बदरभागी छैन। अतः प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रहरी प्रधान कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

एकपटक मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो घृणित अपराधमा पीडित भई वा त्यस्तो अपराधको सूचना पाई उजुरी दिएपछि न्यायसम्पादन प्रक्रियालाई हरतरहले सहयोग गरी कसूरदारलाई दण्डसजायको दायरामा ल्याउने कुरामा अदालतलाई सहयोग गर्नु अत्यन्त आवश्यक र स्वाभाविक विषय हो। यसले पीडित र सूचनाकर्तालाई कुनै प्रतिकूल असर पुऱ्याउँदैन। मानवता विरुद्धको जघन्य अपराधमा पीडित वा जाहेरवालालाई विभिन्न प्रलोभनमा पारेर न्यायलाई परास्त गर्न सक्ने सम्भावनालाई न्यून गर्न एकपटक दिएको बयान फेर्ने र अदालतले खोजेको बखत अनुपस्थित हुने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्न आवश्यक छ। तसर्थ दफा १५(६) को व्यवस्था सर्वथा आवश्यक र जायज छ। यो व्यवस्था नगर्दा दोषीले छुटकारा पाई पीडित सदैव मर्माहत हुने सम्भावना रहने भएकोले विधायिकाले आफ्नो विवेक प्रयोग गरी बनाएको यो कानूनी व्यवस्था बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट वरिष्ठ अधिवक्ता सपना प्रधान मल्लले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधमा प्रायः

पीडित व्यक्ति महिला नै हुन्छन् । यो संगठित अपराध भएकोले कसूरदारले पीडितलाई अनेक डरत्रास र प्रलोभनमा पारी अदालतमा बकपत्र गर्न आउन नदिने ठूलो सम्भावना रहन्छ । गरिबीबाट पीडित र शक्तिको पहुँचबाहिर रहेको महिलालाई नै संगठित अपराधीले बेच्ने गर्दछन् । त्यसैले यस्तो अपराधमा पीडितलाई राज्यले विशेष संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । तर मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ (६) मा अदालतमा प्रतिकूल बकपत्र गर्ने वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नहुने वा न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग नगर्ने पीडित साक्षीलाई एकवर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो व्यवस्थाबाट पीडितहरू दोहोरो मारमा पर्दछन् । यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दा पनि सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ अन्तर्गत पर्दछ । सो ऐनको दफा २८(२) मा भूठा बकपत्र गर्ने गवाहलाई बढीमा ३ महिनासम्म कैद गर्न सक्ने व्यवस्था छ । तर मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐनमा प्रतिकूल बकपत्र गर्ने पीडित साक्षीलाई १ वर्षसम्म कैद हुने अनिवार्य व्यवस्था गरिएबाट साक्षीलाई हुने सजायमा नै विभेदको अवस्था सिर्जना भएको छ । जो संविधानद्वारा प्रदत्त समानताको हकविपरीत छ । पीडितले प्रतिकूल बकपत्र गर्नुपर्ने कारणको बारेमा सम्बोधन नगरी पीडित साक्षीलाई मात्र भूठा बकपत्र गरेको भन्ने आधारमा अनिवार्य रूपमा कैदको सजाय गर्ने उक्त व्यवस्था बदरभागी छ । यस्तो जघन्य अपराधबाट पीडित महिला साक्षीसह हुने हुँदा साक्षी संरक्षणको लागि राज्यले सबै पूर्वाधारहरू खडा नगरेसम्म प्रतिकूल बकपत्र गरेको वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएको आधारबाट १ वर्षसम्म कैद गर्ने कानूनी व्यवस्थाको औचित्य देखिँदैन । यसका साथै यस्ता मुद्दाको अनुसन्धान कारवाही, अभियोजन तथा न्याय

निरूपण प्रक्रियामा पीडितलाई समावेश गराइँदैन । अतः निवेदन मागबमोजिम दफा १५(६) को व्यवस्था बदर गरी पीडित साक्षीलाई मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, न्याय निरूपण र फैसला कार्यान्वयनको सबै चरणहरूमा जानकारी गराई पीडितमैत्री बनाउनु भनी सम्बन्धित निकायहरूलाई आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी सरकारी निकायहरूको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता किरण पौडेलले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूर भएकोले त्यसको नियन्त्रण तथा यस कार्यमा संलग्न अपराधीलाई सजाय दिलाउन पनि पीडित व्यक्तिले आफ्नो बनाई फेर्न नपाओस् भन्ने उद्देश्यले ऐनको दफा १५(६) मा सजायसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हो । ऐनको दफा २६ मा यस्ता मुद्दाका पीडित र जाहेरवाला साक्षीको संरक्षण सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो मुद्दामा पीडित वा जाहेरवालाले जाहेरी दिएपछि हुने कारवाहीको बारेमा निजलाई जानकारी दिन कुनै कानूनी बाधा छैन । पीडितले चाहेमा जुनसुकै बखत मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाहीको बारेमा जानकारी माग गर्न सक्तछ । सम्बन्धित निकायले पनि जानकारी दिन मिल्ने नै देखिन्छ । तसर्थ निवेदकले भने जस्तो ऐनको दफा १५(६) को व्यवस्थालाई समानताको हकविपरीत मान्न सकिँदैन । मानव बेचबिखन र ओसारपसार जस्तो गम्भीर मुद्दामा पीडित व्यक्तिले न्याय निरूपणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकोस् र कसूरदारको दवाव वा प्रभावमा परी आफूले पहिले भनेको कुरा खण्डन नगरोस्, सत्य तथ्य कुरा अदालतसमक्ष प्रस्तुत गरी कसूरदारलाई सजाय दिलाउन सकियोस् भनी दफा १५(६) मा प्रतिकूल बयान गरेमा वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा सजाय गर्ने व्यवस्था

भएको हुँदा सो व्यवस्थालाई अनुचित मान्न सकिँदैन । तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्त बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत विवादमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखियो:

- (क) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४को दफा १५ को उपदफा (६)को कानूनी व्यवस्था संविधानसम्मत् छ वा छैन ? र,
- (ख) निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ?

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) मा रहेको कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ द्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रताको हक, धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हक, धारा १८ को उपधारा (२) अन्तर्गतको सामाजिक सुरक्षाको हक, धारा २० को उपधारा (१) र (३) अन्तर्गतको महिलाको हक समेतको विरुद्ध भएको भन्दै उक्त दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्था बदर गरिपाउँ भन्ने प्रमुख माग लिई प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता गरिएको देखिन्छ । निवेदकहरूले संविधानविपरीत भयो भनी दावी गरेको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ (६) को उपदफा सो ऐन अन्तर्गतको कसूरमा पाउँ सजाय निर्धारण गर्ने परिच्छेद ४ अन्तर्गतको दफा १५ को अन्तिम उपदफाको रूपमा रहेको देखिन्छ । सो उपदफा (६) भन्दाअगाडि उपदफा (१) देखि (५) सम्म ऐनको दफा ३ र ४ अन्तर्गतका विभिन्न कसूर गर्ने व्यक्तिलाई हुने सजायको बारेमा उल्लेख

गरिएको पाइन्छ । उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्था हेर्दा सो उपदफामा दफा ५ बमोजिम उजूर गर्ने व्यक्तिले आफूले एकपटक दिएको बयानविपरीत हुने गरी मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा कुनै बयान दिएमा वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा निजलाई तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद हुनेछ भन्ने व्यवस्था देखिन्छ । यसरी उपदफा (६) को व्यवस्था ऐनको दफा ५को व्यवस्थसँग सम्बन्धित रहेका देखिँदा सो दफा ५ पनि यहाँ उल्लेखनीय हुन आएको छ । उक्त दफा ५ मा उजूर गर्ने शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१) मा दफा ३ बमोजिमको कसूर गरेको गरिरहेको वा गर्न लागेको थाहा पाउने जुनसुकै व्यक्तिले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजूर गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको र उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम उजूर गर्ने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राखिदिन लिखित अनुरोध गरेमा उजूर दर्ता गर्ने प्रहरी कार्यालयले निजको नाम गोप्य राख्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यस प्रकार निवेदकहरूले अमान्य र बदर गर्न माग गरेको दफा १५ को उपदफा (६) को व्यवस्था मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको कसूर मानिने कुनै कामकारवाही वा घटनाको विरुद्ध दफा ५ बमोजिम उजूर गर्ने व्यक्तिले पहिले आफूले उजुरी गरी कुनै बयान दिएको भएमा त्यसरी पहिले दिएको बयानको प्रतिकूल हुने गरी मुद्दा पुर्पक्षको क्रममा पछिबाट बयान दिएमा वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभएमा वा अदालतलाई सहयोग नगरेमा त्यस्तो उजूर गर्ने र पछि प्रतिकूल बयान दिने वा न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग नगर्ने साक्षीलाई सजाय गर्ने उद्देश्यले राखिएको भन्ने देखिन्छ । प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाबमोजिम मानव बेचबिखन र ओसारपसारको अपराधिक कार्यबाट पीडित व्यक्ति स्वयम् वा सो कार्य भएको वा हुन लागेको वा हुन गइरहेको कुरा



थाहा पाउने जोसुकै व्यक्तिले पनि उजूरी गर्न सक्ने र त्यसरी उजूरी गर्ने पीडित वा अन्य व्यक्तिले मुद्दा पुर्पक्षको क्रममा अभियोजन पक्षको साक्षी सरह उपस्थित भई आफूले दिएको उजूरी वा दफा ६ बमोजिम पहिले दिएको बयानलाई समर्थन हुने गरी बयान (बकपत्र) दिनुपर्ने तथा अदालतले खोजेको समयमा उपस्थित हुनुपर्ने वा अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने, सो नगरेमा निजलाई तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद हुने देखियो ।

३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतको कसूरमा कुनै व्यक्तिउपर अभियोग लागेकोमा सो कसूर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था दफा ९ मा गरिएको देखिन्छ । यसबाट यस ऐनअन्तर्गतको कसूरलाई गम्भीर प्रकृतिको अपराध मानी प्रमाणको भार नै आरोपित व्यक्तिउपर राखिएको देखिन्छ । यस्तो गम्भीर प्रकृतिको कसूरबाट आफू पीडित भएँ भनी कुनै व्यक्तिका विरुद्ध उजूरी गर्ने पीडित व्यक्ति वा जाहेरी दिने कुनै पनि जाहेरवालाले आफूले दिएको पहिलेको बयान वा जाहेरी दरखास्तलाई पुष्टि गर्नुपर्ने, सोको लागि अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित हुनुपर्ने र अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने गरी दफा १५ को उपदफा (६) ले कानूनी दायित्व निर्धारण गरेको देखिन्छ ।

४. आफूलाई कसैले बेचबिखन वा ओसारपसार गऱ्यो भनी कुनै व्यक्तिउपर पोलउजूर गरी प्रहरीसमक्ष दफा ६ बमोजिम दिएको बयान अदालतबाट प्रमाणित भइसकेपछि, सो बयानको प्रतिकूल अर्को बयान (बकपत्र) गर्ने वा त्यस्तो कसूरको सम्बन्धमा जाहेरी वा सूचना दिने पीडित वा जाहेरवालाले आफूले दिएको बयान वा जाहेरी व्यहोरा फेर्दै हिँड्ने र अदालतले बोलाएको समयमा अनुपस्थित भई न्याय निरूपणको प्रक्रियामा

असहयोग गर्ने गरेमा त्यसबाट न्याय निरूपणमा गम्भीर समस्या आउने कुरामा कुनै द्विविधा छैन । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसूरको बारेमा जाहेरी दिने पीडित वा अन्य व्यक्तिले आफूले एकपटक दिएको बयान फेर्दै हिँड्ने वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित नभई अदालतलाई असहयोग गर्ने हो भने एकातिर त्यस्तो अपराधको कसूरदारलाई सजाय गर्ने राज्यको उद्देश्य नै पराजीत हुन जाने र अर्कोतर्फ विनाकारण यस्तो गम्भीर प्रकृतिको कसूर गऱ्यो भनी कसैका विरुद्ध जथाभावी उजूर गर्दै हिँड्ने, तर त्यसको विवेकसम्मत् निरूपण गर्ने न्यायिक प्रक्रियाबाट भाग्ने प्रवृत्ति पनि पैदा हुन जान्छ । त्यसैले आफ्नो बयान फेर्दै हिँड्ने र न्याय निरूपणमा असहयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गरी वस्तुनिष्ठरूपमा न्याय निरूपण गर्ने कार्यमा सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले निर्माण गरिएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्थालाई यस अदालतले सीधै असंवैधानिक मानी अमान्य र बदर घोषित गर्न सक्ने अवस्था देखिएन ।

५. तथापि उपर्युक्त दफा १५ को उपदफा (६) को व्यवस्था ऐनको अन्य दफाहरूसँग निरपेक्ष रही एकलै स्वतः कार्यान्वयन हुने प्रकृतिको व्यवस्था चाहिँ देखिँदैन । ऐनको दफा २६ मा भएको व्यवस्थाअनुसार दफा ५ बमोजिम उजूर गर्ने व्यक्तिले आफूले प्रहरीमा उजूर गरेको कारण वा अड्डा अदालतमा बयान वा साक्षीको रूपमा गरेको बकपत्रको आधारमा कुनै प्रतिशोधात्मक कारवाहीमा पर्न सक्ने मनासिव कारण देखाई सुरक्षाको लागि नजिकको प्रहरी कार्यालयमा अनुरोध गरेमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालयले निजलाई मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा अड्डा अदालतमा आउँदा जाँदा सुरक्षा दिने, निश्चित अवधिसम्म प्रहरी सुरक्षामा राख्ने वा

राख्न लगाउनेलगायत व्यवस्थाहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ । सो व्यवस्था समेतको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा उक्त दफा १५(६) लाई एकैसाथ राखेर हेर्नु आवश्यक हुन्छ ।

६. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो अपराध कुनै एक व्यक्तिबाट मात्र हुन सम्भव हुँदैन । यसमा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको सामूहिक सम्बद्धता वा संगठनात्मक योगदान रहने कुरामा विवाद छैन । त्यसैले यस्तो अपराधमा संलग्न व्यक्तिका विरुद्ध पीडित स्वयम् वा अन्य जोसुकैले जाहेरी दिएमा पनि त्यस्ता सबै आरोपित व्यक्तिहरू एकै समयमा वा एकैपटक प्रहरीको नियन्त्रणमा आउने अवस्था हुँदैन । अपराधबाट प्राप्त हुने लाभका हिस्सेदार एकभन्दा बढी व्यक्ति बन्ने हुँदा यस्तो अपराधमा कुनै व्यक्तिका विरुद्ध जाहेरी परेपछि त्यस्तो व्यक्ति पक्राउ नै परेको भए तापनि पीडित वा जाहेरवालालाई न्यायको पहुँचबाट बाहेक गर्ने, डर, धाकधम्की वा प्रलोभन देखाई न्याय निरूपणलाई प्रभावित गर्ने खालका प्रयासहरू नहुने भन्ने छैन । त्यसैले यस्तो अपराधको बारेमा सूचना दिने पीडित व्यक्ति वा जाहेरवालाले पहिले दिएको जाहेरी वा बयानलाई खण्डन गर्ने गरी प्रतिकूल बकपत्र गर्न बाध्य पार्ने सम्भावना रहन्छ नै । यी समग्र परिस्थितिहरूको कारणले यस्तो अपराधको पीडितलाई न्यायमा पहुँच नदिने, अभियुक्तलाई भएको कारवाहीको बारेमा सुसूचित नराख्ने, निजको साक्ष्यलाई प्रभावित नहुने गरी सुरक्षा र समर्थनको आवश्यक व्यवस्था नगर्ने प्रवृत्ति रहिरहने हो भने यस्तो गम्भीर प्रकृतिको मुद्दामा पनि आफैँलाई नोक्सानी हुने गरी न्यायिक प्रक्रियामा अनुपस्थित रहनुपर्ने बाध्यता एकातिर रहन्छ भने अर्कोतिर ऐनको दफा १५ को उपदफा (६) मात्रको यान्त्रिक प्रयोग गर्दा जस्तोसुकै मनासिव कारण भएको वा जस्तोसुकै अवरोधको कारणले

न्यायिक प्रक्रियामा अदालतलाई सहयोग गर्न असमर्थ भएको वा तोकिएको दिन अदालतमा उपस्थित हुन नसकेको अवस्थामा पनि पीडित वा जाहेरवालालाई निजको सो अनुपस्थिति वा असमर्थतालाई अपराधीकरण गरी अनिवार्य रूपमा दण्डभागी बनाउने पर्ने गरी न्यायकर्तालाई बाध्यता रहेको देखियो । यो व्यवस्थाले अदालत वा न्यायकर्ताले चाहेर पनि पीडित वा जाहेरवालाले पहिले एकपटक दिएको बयानको प्रतिकूल हुने गरी पछि बयान दिएको वा अदालतमा उपस्थित हुन नसकेको कुराको न्यायोचित् कारणको समीक्षा गर्न नै नपाउने भई त्यत्तिकै कारणबाट जाहेरवाला वा पीडितलाई दण्डित गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना गरिदिएको छ । जस्तोसुकै वैध कारण परी वा काबुबाहिरको परिस्थिति परी बयान फेरेको वा अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित हुन नसकेको अवस्थामा पनि पीडित वा जाहेरवालालाई अनिवार्य रूपमा कैद सजाय गर्ने पर्ने व्यवस्थाले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई अभूत बढी पीडित बनाई थप हिंसाको शिकार बन्नुपर्ने र न्यायबाट बञ्चित हुने अवस्था आउँछ । फलस्वरूप आफैँ विरुद्ध भएको गम्भीर अपराधको बारेमा पीडितले सूचना नै नगर्ने वा गर्न नसक्ने परिस्थिति सिर्जना हुन्छ ।

७. कुनै पनि कानूनी व्यवस्थाको वैधतालाई त्यसको उद्देश्यसँग गाँसेर हेर्नु आवश्यक हुन्छ । किनभने कानूनको वैधता जहिले पनि त्यसले प्रवर्द्धन गर्न खोजेको वैध लक्ष्य र सो लक्ष्य प्राप्त गर्ने सामर्थ्यमा भर पर्दछ । अन्यथा जुनरूपमा वा जस्तोसुकै उद्देश्यले बनेको कानूनलाई पनि उचित र वैध मान्नुपर्ने अवस्था आउँछ । विवादित दफा १५ को उपदफा (६) को उद्देश्य पनि मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट

पीडितलाई न्याय दिलाई त्यस्तो अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई सजायको भागीदार बनाई समाजमा शान्ति र अमनचयन कायम गर्ने नै हो । त्यसै उद्देश्य प्राप्तिको लागि नै यस्तो अपराधबाट पीडित व्यक्ति वा जाहेरवालाले अपराधको बारेमा आफूले एकपटक दिएको जाहेरी वा बयानलाई फेर्दै अपराधीलाई उन्मुक्ति दिने अवस्था नआओस् र सो अपराधको बारेमा अदालतले वस्तुनिष्ठ तवरले न्याय निरूपण गर्न सकोस् भन्ने लक्ष्य लिएको देखिन्छ । तथापि सो दफा १५ को उपदफा (६) को कार्यान्वयनले पीडित व्यक्ति वैध कारणले अदालतले तोकेको समयमा उपस्थित हुन नसकेमा वा पहिले दिएको बयान भन्दा प्रतिकूल हुने गरी वाध्यात्मक परिस्थितिवश बकपत्र गरेको अवस्थामा समेत दण्डित भई थप पीडित बन्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना गरिदिएको छ । अदालतले पीडितको प्रतिकूल साक्ष्य (Hostile Witness) वा अनुपस्थितिको विषयमा न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने कुराको अवरोधको रूपमा सो कानूनी प्रावधान खडा भएको देखिन्छ । यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई विवेकसम्मत र उचित मान्न सकिने अवस्था छैन ।

८. निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) को वैधताको विषयमा मूलरूपमा प्रश्न उठाएको भए तापनि सो व्यवस्थासँग अन्तरसम्बन्धित केही महत्वपूर्ण विषयमा समेत यस रिट निवेदनमा उचित आदेशको माग गरेको देखिन्छ । मूलतः दफा १५ को उपदफा (६) को कार्यान्वयनसँग अन्योन्याश्रित रूपमा सम्बन्धित भएर रहेका विषयहरू : जस्तै- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दाको पीडितलाई सो मुद्दाको सुनुवाइको मिति र फैसलाको जानकारी हुनुपर्ने, मुद्दाको अनुसन्धानको प्रक्रियाको जानकारी दिनुपर्ने,

अभियोगपत्रको प्रतिलिपि दिइनुपर्ने, अदालतको फैसला बमोजिमको क्षतिपूर्तिका बारेमा जानकारी दिई सो क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्नेमा सो हुने नगरेको हुँदा आवश्यक आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत माग गरेको देखिन्छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई आफू विरुद्ध भएको अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई के कस्तो मागदावी लिई अभियोगपत्र पेश भएको छ र अदालतबाट सो बारेमा के कसरी कारवाही भई न्यायिक निर्णय कार्यान्वयन भइरहेको छ भनी सुसूचीत हुने अधिकार स्वाभाविकरूपमा रहन्छ । फौजदारी न्याय प्रणालीमार्फत् अपराधीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय दिलाउने कर्तव्य भएको राज्यले अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई यस्तो विषयमा जानकारी वा सूचना उपलब्ध गराउनु अनिवार्य नै हुन्छ । साथै पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने, अभियोजन पक्षको महत्वपूर्ण साक्षीको रूपमा रहने पीडित व्यक्तिलाई अदालतले खोजेका बखत विना अवरोध अदालतसम्म उपस्थित भई स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो भनाई राख्ने वातावरण पनि राज्यबाट सिर्जना हुनुपर्दछ । यस्ता व्यक्तिहरू साक्षी सरह अदालतमा उपस्थित हुँदा लाग्ने खर्च समेत राज्यको तर्फबाट भराई दिने गरी सरकारवादी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५ को उपनियम (३) मा व्यवस्था भएकोमा सो व्यवस्था कार्यान्वयनमा नल्याइएकोले कार्यान्वयन गर्नु भन्ने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेतको माग गरी निवेदक महिला, कानून तथा विकास मञ्चको तर्फबाट मीरा ढुङ्गाना विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको २०६५ सालको रिट नं. ००४३ को रिट निवेदनमा यस अदालतबाट २०६६।७।१८ मा उक्त नियम १५ को उपनियम (३) बमोजिमको खर्च भराउने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्थासमेत गर्नु भनी आदेश भइरहेको देखिन्छ । तथापि सो कानूनी

व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा विपक्षी नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूबाट पर्याप्त ध्यान दिई उचित कदम चालेको भन्ने नहुँदा सरकारी पक्षका साक्षीको अदालत समक्षको उपस्थिति प्रभावकारी हुन नसकेको यथार्थ रहेको छ। यसका अतिरिक्त मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई ऐनको दफा १७ बमोजिम भराई दिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महसुस गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन। त्यस्तै ऐनको दफा २६ बमोजिम पीडितलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ। यी समग्र व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्रै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिले ऐनको दफा १५ को उपदफा (६) बमोजिम अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग गर्न समर्थ हुन्छ। त्यसैकारण निवेदकले वैधताको प्रश्न उठाएको उक्त दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्थालाई केवल पीडित व्यक्ति वा जाहेरवालाको एकपक्षीय कर्तव्यको रूपमा थुपारी त्यसको उल्लङ्घन बापत निरपेक्ष कैदको सजाय गर्नुपर्ने गरी वाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने उक्त प्रावधानलाई उचित र विवेकसम्मत मान्न सकिँदैन।

९. अघि आफूले दिएको बयान वा सूचनाको आधारमा कसैका विरुद्ध कारवाही चलाइएकोमा सत्य तथ्य ढाँटी नियतवश अर्को बयान दिएमा वा पहिलेको बयान परिवर्तन गरेमा वा सो गर्ने नियतले अदालतले बोलाएको समयमा अनुपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियालाई असहयोग गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई मात्रै केन्द्रित गरी दण्डको प्रावधान हुनुपर्नेमा सो नभई जस्तोसुकै परिस्थिति वा कारण परी पहिले दिएको बयानको विपरीत हुने गरी पछि बयान दिएमा वा अदालतले बोलाएको

समयमा उपस्थित हुन नसकेमा समेत अनिवार्य दण्डको भागीदार बनाउने उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको आवश्यक पुनरालोकन र सुधार हुनु अनिवार्य देखिएको छ। तसर्थ, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्था तथा निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाएका अन्य विषयहरू समेतलाई सम्बोधन हुने गरी देहाय बमोजिम गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेतका नाउँमा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ:-

- (१) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) को वर्तमान कानूनी व्यवस्थामा आवश्यक पुनरालोकन र संशोधन गरी पहिले आफूले दिएको बयान वा सूचनाका आधारमा कसैका विरुद्ध कारवाही चलाएपछि सत्य तथ्य ढाँटी वा नियतवश पछिबाट बयान परिवर्तन गर्ने वा त्यस्तो नियतले अदालतले बोलाएको समयमा अनुपस्थित हुने वा अदालतलाई सहयोग नगर्ने व्यक्तिलाई कैद सजाय गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु।
- (२) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई सो अपराध सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धानको बारेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले र अभियोजनको बारेमा अभियोगपत्रको प्रतिलिपि तथा अदालतबाट भएको निर्णयको बारेमा फैसलाको प्रतिलिपि समेत राखी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयले अनिवार्य रूपमा पीडितलाई जानकारी गराउने व्यवस्था गर्नु, गराउनु।

- (३) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ बमोजिम अदालतको फैसलाबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिने ठहर भएको रकमको लागि अविलम्ब छुट्टै क्षतिपूर्ति कोष खडा गरी सो कोषको लागि आवश्यक रकम समेत आ.व.२०७०/०७१ को बजेटमा अनिवार्य रूपमा विनियोजन गर्नु, साथै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले समेत सक्रिय पहल गरी पीडितलाई सो क्षतिपूर्ति रकम भराई दिने व्यवस्था गर्नु, गराउनु ।
- (४) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गतको मुद्दा तथा अन्य सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा सरकारी पक्षको साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्चबापत अगामी आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ को बजेटमा अनिवार्य रूपमा रकम विनियोजन गरी त्यस्ता साक्षीलाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमार्फत् सो रकम उपलब्ध गराउनु ।
- (५) सरकारी पक्षको साक्षीले प्राप्त गर्ने खर्च रकम निज अदालतमा उपस्थित हुनुअगावै निजलाई भुक्तानी दिई सोको भरपाईसहित सम्बन्धित मुद्दा विचाराधीन रहेको अदालतमा त्यस्तो साक्षीलाई उपस्थित गराउने व्यवस्था गर्नु, गराउनु ।
- (६) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २६ बमोजिम पीडित वा उजूर गर्ने व्यक्तिले माग गरेको अवस्थामा सुरक्षाको लागि आवश्यक व्यवस्था गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय मार्फत् त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षा गर्नु, गराउनु ।

१०. प्रस्तुत आदेशको कार्यान्वयनको लागि आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय र कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई यस अदालतबाटै र अन्य विपक्षीहरूलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् तुरुन्त लेखी पठाई यस अदालतको फैसला कार्यान्वयन महानिर्देशनालयबाट प्रस्तुत आदेश कार्यान्वयनको बारेमा अनुगमन गर्नु । दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल बुझाई दिनु ।

उपर्युक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल  
न्या.ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

इति संवत् २०७० साल वैशाख १९ गते रोज ५ शुभम्  
इजलास अधिकृत: विदुर कोइराला



**निर्णय नं.८९७४**

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की  
रि.पु.ई.नं.०६७ -WF-००२५  
आदेश मिति: २०६९।७।२३।५

विषय: उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: बर्दिया जिल्ला, सानोश्री गा.वि.स. वडा  
नं. ९ घर भई आनन्द प्राथमिक विद्यालय

रातमाटे रामनगर, सानोश्री बर्दियामा  
प्रा.वि. तहको शिक्षक पदमा कार्यरत  
टोपबहादुर भुसाल  
बिरुद्ध

विपक्षी: शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय समेत

- न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गरी लिइएका तालीमबापतको अङ्क दिइनेछ भन्ने नै उक्त नियमावलीको व्यवस्थाबाट स्पष्ट अर्थ बोध भैरहेको पाइन्छ। न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गरी भन्ने नियमको पहिलो वाक्यांशमा उल्लेख भएको पदावलीबाटै सो कुरा थप प्रष्ट हुने हुँदा यसमा द्विविधा हुनुपर्ने वा व्याख्याको कुनै गुञ्जायस छैन। जहाँ कानूनी व्यवस्था अस्पष्ट वा द्विविधापूर्ण हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा मात्र व्याख्याको औचित्य रहन्छ। तर, कानून स्वयम्मा स्पष्ट र बोधगम्य छ भने बलपूर्वक व्याख्या गर्नु कानून व्याख्याको नियमअनुरूप हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.५)

- शिक्षक पदमा रही सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य प्रकृतिबाटै सम्बन्धित विषयको न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता आवश्यक पर्ने।
- शिक्षण पेशाले निश्चित प्रकारको तालीमको समेत माग गर्दछ। त्यसैले सेवा प्रवेश गरेको शिक्षकको शिक्षण सिकाइ सीपको विकास गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्नको लागि तालीम पनि उत्तिकै अपरिहार्य हुन जान्छ। यसबाट न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गरी सेवा प्रवेश गरेको शिक्षकले लिएको तालीमबापतको अङ्क प्रदान गर्नेगरी

नियमावलीमा भएको व्यवस्था औचित्यका  
दृष्टिकोणबाट समेत अन्यथा नदेखिने।

(प्रकरण नं.७)

- न्यायिक व्याख्याबाट नीति परिमार्जन गर्न नमिल्ने हुँदा त्यस्तो स्थितिको महसूस हुन गएमा सम्बन्धित निकायहरूले आफ्नो नीतिमा परिवर्तन गरी अब्यवहारिक कानूनहरूमा सुधार गर्दै जानु श्रेयस्कर हुने।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता डा.भीमार्जुन  
आचार्य

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता विनोद  
पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को  
नियम ३(१)(ख)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३ र ८८ (२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता भई संयुक्त इजलासबाट रुलिङ्ग बाह्रिएको भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(१)(ख) बमोजिम एकरूपताको लागि पूर्ण इजलाससमक्ष पठाउने आदेश भएअनुसार पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार रहेको छ :-

म निवेदक हाल आनन्द प्रा.वि. रातमाटे, रामनगर, सानोश्री बर्दियामा प्रधानाध्यापक प्रा.शि. तृतीय तहको शिक्षक पदमा कार्यरत छु। मिति २०३६।७।१६ मा प्रा.शि. तृतीयमा सेवा प्रवेश गरी मिति २०४६।६।१० मा स्थायी भएको हुँ।

प्रा.शि. द्वितीय तहमा बहुवाका लागि शैक्षिक सत्र २०५७, २०५८, २०५९ को कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन फाराम, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्रद्वारा २०४२ सालमा सञ्चालित १० महिने रेडियो शिक्षा शिक्षक तालीम र माध्यमिक शिक्षा परिषद् उत्तर प्रदेशद्वारा २०४५ (1988-june-19) मा प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरेको प्रमाणहरू राखी तालीमको प्रतिलिपीसमेत संलग्न गरी जिल्ला शिक्षा कार्यालय बर्दियामा पेश गरेको थिएँ ।

शिक्षक सेवा आयोग क्षेत्रीय समिति मध्यपश्चिमाञ्चलबाट मिति २०६२।३।१४ मा बर्दिया जिल्ला अन्तर्गतका ६४ जना प्रा.शि.तृतीय तहका शिक्षकलाई कार्यक्षमता मूल्याङ्कनका आधारमा प्रा.शि.द्वितीय तहमा बहुवा सिफारिश गर्ने निर्णय गरेकोले सो निर्णयउपर चित्त नबुझी दिएको उजूरीमा शिक्षक सेवा आयोग सानोठिमीबाट कुनै संशोधन नगरी मिति २०६२।१।१५ मा संशोधित नामावली प्रकाशन गरियो ।

शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को नियम २८(२) अनुसार जेष्ठताबापत पाउने ३० अङ्क पूरा पाउनुपर्ने, शैक्षिक योग्यता न्यूनतम् एस.एल.सी. बापत ८ अङ्क, का.स.मू.बापत पाउनु पर्ने ४० अङ्क समेत गर्दा मेरो अङ्क बढी हुनेमा न्यूनतम् अङ्क प्राप्त गर्ने रविन्द्रबहादुर वि.सी. को नाम प्रकाशित छ । त्यस्तै तालीम नै प्राप्त नगरेका सि.नं. ६० का बुभावन ठाकुरसमेतको नाम प्रकाशित छ । शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को नियम २८ मा व्यवस्था भएबमोजिम नोकरीको जेष्ठताबापत ३० अङ्क, शैक्षिक योग्यताबापत १५ अङ्क, तालीमबापत १५ अङ्क, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनबापत ४० अङ्क गरी बढीमा १०० अङ्क पाउने हुँदा पारदर्शी रूपमा कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन नगरिएको र तालीमको अङ्क मूल्याङ्कन गरिएको

छैन । तसर्थ शिक्षक सेवा आयोग क्षेत्रीय समिति मध्यमाञ्चल सुर्खेतको मिति २०६२।३।१४ र शिक्षक सेवा आयोग सानोठिमी भक्तपुरको मिति २०६२।१।१२ को संशोधित बहुवा निर्णय समेतका उपरोक्त कामकारवाहीहरू उत्प्रेक्षणका आदेशले बदर गरी निवेदकलाई बहुवा गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदकको निवेदन पत्र ।

निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? जारी गर्नुनपर्ने भए बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीका नाममा सूचना म्याद पठाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेत बेहोराको यस अदालतबाट भएको आदेश ।

शिक्षा ऐन, २०२८, शिक्षा नियमावली, २०५९ र शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ बमोजिम शिक्षक सेवा आयोगबाट भएको कामकारवाहीमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने होइन । यस मन्त्रालयको कुनै कामकारवाहीले निवेदकको मौलिक हक हनन् नभएको हुँदा निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत बेहोराको शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

निवेदकसमेत उम्मेद्वार भएको पदसंख्या ६४ को विज्ञापनका सम्बन्धमा शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को परिच्छेद् ४ बमोजिम बढी अङ्क प्राप्त गर्नेको मिति २०६२।३।३१ को गोरखापत्रमा बहुवाको नामावली प्रकाशित गरियो । सोउपर परेको उजूरीमा छानबिन गरी संशोधित नामावली पुनः मिति २०६२।१।१५ को गोरखापत्रमा प्रकाशित भएको छ । सिफारिश गरिएका अन्य व्यक्तिहरूको अङ्क निवेदकको भन्दा बढी भएकाले बढी अङ्क पाउनेलाई आयोगबाट बहुवा सिफारिश गरिएको हो । आयोगले नियमानुसार गरेको काम कानूनसम्मत् भएकाले निवेदन खारेज गरिपाऊँ

भन्ने समेत व्यहोराको शिक्षक सेवा आयोगको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

शिक्षा ऐन, नियमावलीबमोजिम कानूनसम्मत तरिकाले बहुवा भएको कामकारवाही बढेर हुनुपर्ने होइन । निवेदकको निवेदन दावी कतैबाट पुष्टि हुन सकेको छैन । निवेदन हचुवाको आधारमा दिएकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत बेहोराको शिक्षा विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

शिक्षक सेवा आयोग नयाँ बानेश्वर काठमाडौँबाट तालीमको अवधि र मान्यता सम्बन्धमा लेखिएको पत्रमा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गर्नुभन्दा अघि मान्यताप्राप्त संस्थाबाट तालीम लिएका शिक्षकहरूले पछि न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गरेमा पनि तालीम भत्ता दिन मिल्ने तर बहुवा प्रयोजनको लागि न्यूनतम् शैक्षिक योग्यतापश्चात् लिएको तालीम मात्र गणना हुने भन्ने निर्णय भएको हुँदा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्व तालीम लिएका निवेदकलाई बहुवाको लागि सो तालीमबापतको अङ्क प्रदान गर्न नमिलेको हो भन्ने समेत बेहोराको क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय सुर्खेतका तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

प्राथमिक शिक्षकका लागि न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता एस.एल.सी.लेखिएकोमा विवाद छैन । निवेदकले १९८८ मा हाईस्कूल परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुअगावै २०४२ सालमा १० महिने रेडियो शिक्षा शिक्षक तालीम लिएको भन्ने देखिन्छ । न्यूनतम् योग्यता प्राप्त गरेपछि लिएको तालीमबापत मात्र बहुवाको लागि अङ्क गणना हुने भनी शिक्षक सेवा आयोग नियमवाली, २०५७ को नियम ३१ मा व्यवस्था भएकोले न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता प्राप्त गर्नुभन्दा अघिको तालीमबापत अङ्क दिन नमिल्ने देखिन्छ । यस अदालतबाट निवेदक गुणकेशरी उदास समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत्

२०६३ सालको रिट नं.३४१९ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता प्राप्त नगरी लिएको तालीमको अङ्क बहुवा प्रयोजनको लागि गणना गर्न नमिल्ने भनी मिति २०६७।४।२५ मा खारेज भएको र निवेदक जगतबहादुर खत्री समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं.३०७९ को उत्प्रेक्षणको निवेदन पनि मिति २०६६।५।३० मा खारेज भएको देखिन्छ । तर सो विपरीत निवेदन रामकृष्ण प्याकुरेल समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं.२७७४ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता लिनुपूर्वको तालीमबापतको अङ्क समेत दिन मिल्ने व्याख्या गरी तालीमबापतको अङ्कसमेत जोडी पुनः नतिजा प्रकाशित गर्नु भनी रिट जारी भएको पाइन्छ । त्यस्तै निवेदक नारायणप्रसाद भण्डारीसमेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको ०६३ सालको रिट नं. ०२०७ को निवेदन मिति २०६६।१०।१८ मा र निवेदक हरिबहादुर पाण्डे विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग भएको २०६३ सालको रिट नं.३३४० को निवेदन मिति २०६६।९।२८ मा समेत तालीमबापतको अङ्क पाउने व्याख्या भई तालीमको अङ्क जोडी पुनः नतिजा प्रकाशित गर्नु भनी रिट जारी भएको देखिन्छ । यसरी यस अदालतबाट एकै विषयवस्तुका सम्बन्धमा फरकफरक व्याख्या भई रुलिङ बाभिएको देखिँदा यस विषयमा पूर्ण इजलासबाट सुनुवाइ भई एकरूपता कायम हुन वाञ्छनीय भएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ३(१)(ख) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६७।६।१० मा भएको आदेश ।

यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६७।६।१० को आदेशमा उल्लिखित फैसलासहितका रेकर्ड मिसिलहरू साथै राखी पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६८।८।१ को आदेश ।



नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट रहनुभएका विद्वान अधिवक्ता डा.श्री भीमार्जुन आचार्यले मिति २०६८।८।६ देखि जेष्ठता लागू हुने गरी निवेदकको बहुवा भई सकेको हुँदा रिट निवेदन माग दावीको औचित्यका सम्बन्धमा बोल्नुपर्ने अवस्था छैन । तर न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता लिनुपूर्वको तालीमबापतको अङ्क बहुवा प्रयोजनका लागि गणना गर्न मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा भिन्नभिन्न रुलिङ्ग कायम भएकोले एकरूपता हुने गरी व्याख्या हुन आवश्यक छ । त्यसैले शिक्षक कर्मचारीले हासिल गरेको तालीमको अङ्क प्रदान गर्ने गरी व्याख्या गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी शिक्षक सेवा आयोगसमेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री विनोद पोखरेलले निवेदकको बहुवा भैसकेको हुँदा औचित्य समाप्त भैसकेको निवेदनबाट कुनै निर्णय निरूपण गर्नुपर्ने अवस्था नभएकोले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

पक्ष विपक्षका कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको उपरोक्त बहस जिकीर मननु गरी रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा मुख्यतः देहायका विषहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको छः-

१. शिक्षक सेवा नियमावली, २०५७ को नियम ३१(१)(क) को व्यवस्था अनुसार न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुअगावै लिएको तालीमबापतको अङ्क बहुवा प्रयोजनको लागि गणना गर्न मिल्ने हो, होइन ?
२. सो नियमका सम्बन्धमा फरकफरक व्याख्या गरी न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्वको तालीमबापतको अङ्क गणना गर्न

मिल्ने र नमिल्ने भनी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट गरिएका रुलिङ्गमध्ये कुन कायम हुने अवस्था देखिन्छ ?

२. निर्णय निरूपणको लागि निर्धारण गरिएको उपर्युक्त पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्वको तालीमबापतको अङ्क गणना गर्न नमिल्ने भनी प्राथमिक तहको द्वितीय श्रेणीको शिक्षक पदमा बहुवा नदिएको विपक्षीहरूको निर्णय उत्प्रेक्षणको आदेशले बदर गरी बहुवा दिनु भनी परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने नै निवेदकको मुख्य मागदावी रहेको देखिन्छ । प्रत्यर्थी शिक्षक सेवा आयोग समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले मिति २०६८।८।६ देखि जेष्ठता कायम हुने गरी सोही मितिको निर्णयबाट निवेदकको बहुवा भैसकेको हुँदा रिट निवेदनको औचित्य समाप्त भैसकेको भन्ने जिकीर लिई सो जिकीरको समर्थनमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय गुलरिया बर्दियाको निवेदकलाई बहुवा नियुक्ति दिइएको मिति २०६८।५।१५ को पत्रको प्रतिलिपिसमेत पेश पेश गर्नुभएको छ । यस प्रकार निवेदकको प्राथमिक शिक्षक तृतीय श्रेणीबाट द्वितीय श्रेणीमा बहुवा भैसकेको देखिएकोले सो सम्बन्धमा लिएको निवेदन जिकीर प्रयोजनविहीन भैसकेको देखियो ।

३. तथापि न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्व लिएको तालीमबापतको अङ्क गणना गर्न मिल्ने, नमिल्ने सम्बन्धमा यस अदालतका संयुक्त इजलासबाट फरकफरक व्याख्या भएको भनी संयुक्त इजलासबाट सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(१)(ख) बमोजिम प्रस्तुत निवेदन यस पूर्ण इजलाससमक्ष पठाइएकोले संयुक्त इजलासले उठाएको कानूनको व्याख्या निहीत रहेको सो प्रश्नको

निरूपण गर्न आवश्यक हुनआएको छ। यसको लागि प्रथमतः सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था दृष्टिगत गर्न आवश्यक देखिन्छ।

४. शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को नियम ३१(१)(क) को व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ:-

न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गरी सम्बन्धित तह वा सोभन्दा माथिल्लो स्तरको शिक्षा शिक्षणसँग सम्बन्धित दश महिना वा सो भन्दा बढी अवधिको तालीम प्राप्त गरेको वा प्राथमिक शिक्षकको हकमा ४०० पूर्णाङ्कको शिक्षा विषय लिई माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण गरेकोलाई तालीमबापत प्रथम श्रेणीको भए १५ अङ्क, द्वितीय श्रेणीको भए १२ अङ्क र तृतीय श्रेणीको भए १० अङ्क दिइनेछ।

५. नियमावलीको उपरोक्त व्यवस्था सरल र बोधगम्य नै देखिन्छ। मुख्यतः न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरी लिइएका तालीमबापतको अङ्क दिइनेछ भन्ने नै उक्त नियमावलीको व्यवस्थाबाट स्पष्ट अर्थ बोध भैरहेको पाइन्छ। न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरी भन्ने नियमको पहिलो वाक्यांशमा उल्लेख भएको पदावलीबाटै सो कुरा थप प्रष्ट हुनेहुँदा यसमा द्विविधा हुनुपर्ने वा व्याख्याको कुनै गुञ्जायस छैन। जहाँ कानूनी व्यवस्था अस्पष्ट वा द्विविधापूर्ण हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा मात्र व्याख्याको औचित्य रहन्छ। तर कानून स्वयम्मा स्पष्ट र बोधगम्य छ भन्ने बलपूर्वक व्याख्या गर्नु कानून व्याख्याको नियमअनुरूप हुन सक्दैन।

६. वस्तुतः न्यूनतम शैक्षिक योग्यता कुनै पनि सार्वजनिक सेवा प्रवेशको लागि अनिवार्य पूर्वशर्त हो। सामान्यतः शैक्षिक योग्यताले सम्बन्धित

विषयवस्तुको सैद्धान्तिक अवधारणा वा ज्ञानमा प्रष्टता ल्याउँदछ। अर्कोतर्फ तालीम सैद्धान्तिक भन्दा पनि व्यावहारिक कामसँग सम्बन्धित हुन्छ। शैक्षिक योग्यतामात्र पर्याप्त हुने पेशामा सोही आधारमा कर्मचारी भर्ना गरिन्छ भने कुनै अमूक कार्य सम्पादन गर्नको लागि खास प्रकारको तालीमसमेत आवश्यक पर्ने अवस्थामा तालीमलाई वाञ्छनीय योग्यताका रूपमा राखिएको हुन्छ। तर एक पटक हासिल गरेको शैक्षिक योग्यता वा तालीमको आधारमा सेवा प्रवेश गरेको कर्मचारीले त्यस्तो ज्ञान र अनुभवका आधारमा मात्र सधैंका लागि कार्यसम्पादन गरिरहन सम्भव नहुने हुँदा संगठनको कार्यप्रकृतिअनुरूप समसामयिक रूपमा व्यावहारिक तालीमबाट कर्मचारीलाई पुनर्ताजगी गराइन्छ।

७. शिक्षक पदमा रही सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य प्रकृतिबाटै सम्बन्धित विषयको न्यूनतम शैक्षिक योग्यता आवश्यक पर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन। शिक्षण पेशाले निश्चित प्रकारको तालीमको समेत माग गर्दछ। त्यसैले सेवा प्रवेश गरेको शिक्षकको शिक्षण सिकाइ सीपको विकास गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्नको लागि तालीम पनि उत्तिकै अपरिहार्य हुन जान्छ। यसबाट न्यूनतम शैक्षिक योग्यता हासिल गरी सेवा प्रवेश गरेको शिक्षकले लिएको तालीमबापतको अङ्क प्रदान गर्नेगरी उक्त नियमावलीमा भएको व्यवस्था औचित्यका दृष्टिकोणबाट समेत अन्यथा देखिन आउँदैन।

८. त्यसमा पनि कार्यरत शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता र तालीमको अवस्था के कस्तो रहेको छ, के कुन आधारमा उनीहरूको बहुवा गर्दा शैक्षिक गुणस्तर बृद्धि गर्न सकिन्छ, र वृत्ति विकासमा समेत सहयोग पुग्दछ, शैक्षिक योग्यता हासिल गरेपछिको तालीमको मात्र किन गणना गर्नुपर्ने हो आदि विषयहरू न्यायिक तवरबाट निरूपण गर्न मिल्ने विषयहरू नभई मुलुकको शैक्षिक नीतिसँग

जोडिएका नीतिगत विषयहरू हुन् । यसको औचित्य वा जवाफ न्यायिक तवरबाट भन्दा पनि नीति र कार्यक्रमिक ढंगबाट खोजिनु उचित हुन्छ । विगतमा जनशक्तिको अभाव हुनगई न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता नभएका र कुनै खास प्रकारको तालीम लिएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षक पदमा नियुक्ति गरिएको हो भने त्यस्ता शिक्षकहरूको वृत्ति विकासमा मर्का पर्ने गरी कानून निर्माण हुनु न्यायोचित हुन सक्दैन । तर न्यायिक व्याख्याबाट नीति परिमार्जन गर्न नमिल्ने हुँदा त्यस्तो स्थितिको महसूस हुन गएमा सम्बन्धित निकायहरूले आफ्नो नीतिमा परिवर्तन गरी अब्यवहारिक कानूनहरूमा सुधार गर्दै जानु श्रेयस्कर हुन्छ ।

९. अब निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता प्राप्त नगरी लिएको तालीमको अङ्क दिन मिल्ने, नमिल्ने सम्बन्धमा शिक्षक सेवा नियमावली, २०५७ को उपरोक्त नियम ३१(१)(क) कै व्यवस्थालाई लिएर यस अदालतबाट परस्पर विरोधाभाषपूर्ण व्याख्या भएको देखिन्छ । खासगरी निवेदक गुणकेशरी उदास समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६३ सालको रिट नं.३४१९ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्व लिएको तालीमबापत्को अङ्क बहुवा प्रयोजनको निमित्त गणना गर्न मिल्दैन भनी निवेदन नै खारेज हुने ठहरी मिति २०६७।४।२५ मा निर्णय भएको देखिएको छ । साथै, निवेदक जगतबहादुर खत्री समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं.३०७९ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा पनि अङ्क दिन नमिल्ने व्याख्या भई निवेदन खारेज हुने ठहरी मिति २०६६।५।३०। मा निर्णय भएको देखिन्छ । तर उपरोक्त निवेदनहरूमा गरिएको व्याख्याभन्दा ठीक विपरीत न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्व

लिएको त्यस्तो तालीमबापत्को अङ्क प्रदान गर्न मिल्ने भनी रामकृष्ण प्याकुरेल समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं. २७७४ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा तालीमबापत्को अङ्क समेत जोडी पुनः नतिजा प्रकाशित गर्नु भनी मिति २०६४।७।२१ मा रिट जारी भएको पाइन्छ । त्यस्तै निवेदक नारायणप्रसाद भण्डारी समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको ०६३ सालको रिट नं. ०२०७ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा मिति २०६६।१०।१८ र निवेदक हरिबहादुर पाण्डे विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग भएको २०६३ सालको रिट नं.३३४० को निवेदनमा मिति २०६६।९।२८ मा तालीमबापत्को अङ्क पाउने व्याख्या भई तालीमको अङ्क जोडी पुनः नतिजा प्रकाशित गर्न रिट जारी भएको देखिन्छ ।

१०. यस प्रकार यस अदालतबाट शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ को नियम ३१(१) (क) को एकै कानूनी व्यवस्थालाई लिएर फरकफरक व्याख्या भएको प्रष्ट देखियो । माथि पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा गरिएको विश्लेषणबाट न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता नभई लिएको तालीमबापत्को अङ्क बहुवा प्रयोजनको लागि गणना गर्न नमिल्ने निष्कर्षमा पुगिएको हुँदा निवेदक रामकृष्ण प्याकुरेल समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं. २७७४, निवेदक नारायणप्रसाद भण्डारी समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको ०६३ सालको रिट नं. ०२०७ र निवेदक हरिबहादुर पाण्डे विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग भएको २०६३ सालको रिट नं.३३४० को निवेदनमा गरिएको व्याख्या कायम रहन सक्दैन । अतः न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नुपूर्व लिएको तालीमबापत्को अङ्क बहुवा प्रयोजनको निमित्त गणना गर्न नमिल्ने भनी निवेदक गुणकेशरी उदास समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत्

२०६३ सालको रिट नं.३४१९ को उत्प्रेक्षणको निवेदन र निवेदक जगतबहादुर खत्री समेत विरुद्ध शिक्षक सेवा आयोग समेत भएको संवत् २०६२ सालको रिट नं.३०७९ को उत्प्रेक्षणको निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट गरिएको व्याख्या मनासिव देखिएकोले सोही व्याख्या कायम हुने ठहर्छ। प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी फायल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या.सुशीला कार्की

प्रा.डा.न्या.भरतबहादुर कार्की

इति संवत् २०६९ साल कार्तिक २३ गते रोज ५ शुभम्  
इजलास अधिकृत : नारायणप्रसाद सुवेदी



## निर्णय नं.८९७५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी  
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा  
संवत् ०६७-WO-०९६८  
आदेश मिति: २०६९।१।०।२

विषय: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: कैलाली जिल्ला, गेटा गा.वि.स.वडा नं.३  
बस्ने लेखराज भट्ट समेत  
विरुद्ध

विपक्षी: मालपोत कार्यालय कैलाली समेत

- छूट जग्गा दर्ता सम्बन्धमा व्यक्ति विशेषको जग्गा कुनै कारणले सभै नाप जाँच हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो नाउँमा दर्ता गराउन सकेको रहेनछ तर कानूनबमोजिम छूट जग्गा दर्ता गरिपाउन निवेदन दिएको रहेछ भने त्यस्तो जग्गा सम्बन्धमा सोको सबूद प्रमाण बुझी निजको हक भोगको देखिन आए दर्ता गरिदिनुपर्ने दायित्व सम्बन्धित मालपोत कार्यालयको हो। कुनै जग्गा नेपाल सरकारको नाउँमा दर्ता भइसकेको कारणबाट व्यक्ति विशेषको नाउँमा दर्ता सच्याउने नीति नभएको भनी कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने दायित्व पन्छाउन नमिल्ने।

(प्रकरण नं.९)

- विधिको शासनमा राज्यका निकायहरूले आफूलाई सुम्पिएको जनताको काम समयमै हुने नहुने के हो निकास दिनुपर्ने हुन्छ। कानूनले तोकेको समयवधिभित्र मागको सम्बोधन पनि नगर्ने र त्यसको जवाफ पनि नदिई त्यत्तिकै धिन्याई गरी राखी राख्न नहुने।

(प्रकरण नं.१३)

- जग्गा दर्ता सम्बन्धमा पेश गरेको साविक प्रमाणसमेत हेरी निर्णय गर्नुपर्नेमा सो बमोजिम निर्णय नगरी सरकारको नाममा दर्ता भएकै कारण कारवाहीबाट सो सम्बन्धमा कुनै निर्णय नगरी त्यसै पन्छिन नमिल्ने।

(प्रकरण नं.१६)

- अदालतलगायतबाट पटक-पटक एकै विषयमा मुद्दा परी फैसला भइसकेको अवस्थामा सो फैसलाउपर कुनै चुनौतीसमेत नदिएको अवस्थामा सो

फैसलालाई अनदेखा गरी निर्णय नगरी आलटाल गरी बस्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१८)

- अस्तित्वमा नै नरहेको सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगले व्यक्तिको सम्पत्तिसम्बन्धी हकमा आघात पर्ने गरी अनिश्चित समयसम्म बिना आधार र कारण जग्गा दर्तासम्बन्धी कार्य स्थगित गर्नु भनी लेखेको पत्रलाई न्यायको रोहमा उचित मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.२१)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता हरिहर दाहाल र विद्वान अधिवक्ताहरू रामप्रसाद गौडेल र भोजराज भट्ट

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता ठोकप्रसाद शिवाकोटी

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०४८, अङ्क २, नि.नं.४२७३, पृ. १२७
- नेकाप २०५०, अङ्क ४, नि.नं.४७३२, पृ. २८८
- नेकाप २०५७, नि.नं.६९७२, पृ. ४३
- नेकाप २०५९, नि.नं.७०७७, पृ.१८२

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११६
- मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ७(२)

आदेश

**न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:-

हाम्रा बुबा दशरथ भट्टले तत्कालीन जग्गाधनी लक्ष्मीदेवी पन्तबाट २०२१ सालमा भूमि

प्रशासन कार्यालय, कैलालीबाट रजिष्ट्रेशन पास गरिएको २१-०-५ सम्पूर्ण जग्गा २०२१ सालमा भूमि प्रशासन कार्यालय, कैलालीले जफत गरेको थियो । सो जफत गर्ने निर्णयका विरुद्ध २०२४ सालसम्म सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेको कारणबाट २०२१ सालको सर्भे नापीमा सो जग्गा नापी हुन सकेन । मिति २०२४।४।२२ मा सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट भूमि प्रशासन कार्यालयको जग्गा जफत गर्ने गरेको निर्णय बदर भई बुबाले जितिपाएकोले सम्मानीत अदालतको फैसला संलग्न राखी ज.वि.२१-०-५ भूमि प्रशासनसँग २०२४ सालमा फिर्ताको माग गर्दा १६-०-५ मात्र फिर्ता गरी ५ विगाहा जग्गाको निर्णय तत्काल नगरी बुबालाई तारिखमा नै राखी २०३४ सालसम्म कारवाही किनारा भूमि प्रशासन कार्यालयले गरिदिएन । २०३४ सालमा मालपोत ऐन लागू भयो ।

जग्गाको मिसिल मालपोत कार्यालयमा पुगेपश्चात् २०४३ सालदेखि हाम्रो छूट भएको जिल्ला कैलाली गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.१३८५ को ज.वि.५-०-० जग्गा छूट दर्ता गरिपाउँ भनी माग गर्दै आएकोमा मालपोत कार्यालय कैलालीको मिति २०५६।३।१ मा बसेको छूट जग्गा दर्ता समितिको बैठकले छूट जग्गा दर्ता गर्ने सिफारिससहित निर्णय गर्‍यो । तर बाटोसम्बन्धी विवाद देखाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा हालसम्म उपलब्ध गराएको छैन । सो निर्णय कार्यान्वयन नभएतर्फ हामीले पुनरावेदन अदालत दिपायलमा निवेदन गर्दा जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउन विपक्षीका नाउँमा मिति २०५६।१।१९ मा परमादेशको आदेशसमेत भएकोमा सो आदेशसमेतको परिपालना विपक्षीले गरेका छैनन् । पुनरावेदन अदालतको फैसला, विपक्षी कार्यालयमा रहेका हाम्रा सक्कल मिसिलका प्रमाण, छूट जग्गा दर्ता समितिको निर्णय, विभिन्न आयोगका पत्र,

सार्वजनिक हक दावीको सूचना, गाउँ सर्जमिन र नापी शाखाले गरेको स्थलगत निरीक्षण र सर्जमिनसमेतका प्रमाणबाट उल्लिखित जग्गाको निर्विवाद रूपमा हामी निवेदकहरूले जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउनु पर्ने कुरामा कुनै विवाद छैन ।

दावीको जग्गाको हकभोग हाम्रो स्वामित्वमा छ भन्ने कुरालाई सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको मिति २०२४।४।२२।१ को फैसला, मालपोत कार्यालयको मिति २०५६।३।१ को निर्णय, ४ नं. नापी गोश्वाराको कित्ताकाटसम्बन्धी पत्र र पुनरावेदन अदालत मुकाम कञ्चनपुर र सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसला तथा मालपोत कार्यालय कैलालीबाट भएको गाउँ सर्जमिन, मालपोत कार्यालय कैलालीबाट प्रकाशित गरेको सार्वजनिक हक दावीको ३५ दिने सार्वजनिक सूचना, मालपोत कार्यालय कैलालीका कार्यालय प्रमुखले गरेको स्थलगत निरीक्षण, मालपोत कार्यालय कैलालीको आदेशबाट नापी शाखा कार्यालयले गरेको स्थलगत सर्जमिन लगायतका कागजातका आधारमा हामी निवेदकबाट गा.वि.स.को सिफारिश, नाता प्रमाणित, मृत्युदस्ता प्रमाण पत्र, नागरिकता प्रमाण पत्र, साविक पोता रसिदसहितको सक्कलै प्रमाण बुझिलिएको सक्कल फायल, मालपोत कार्यालय कैलालीबाट हामी निवेदकलाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिन मात्र बाँकी रहेको र अड्डाबाट सम्पन्न गर्नुपर्ने काम सम्पन्न भइसकेको भनी च.नं.२१०६ मिति २०५६।३।२५ मा दिएको जानकारी पत्र र सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीको च.नं.१८३ मिति २०६७।१।२१ को पत्रबाट दावीको जग्गामा हामी निवेदकहरूको हक, भोग, स्वामित्व रहेकोमा कुनै विवाद छैन र उल्लिखित पत्रअनुसार पनि हामीले दावीको जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा मात्र पाउन बाँकी रहेको अवस्था छ ।

२०२१ सालको नापीमा छूट भएको जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी सम्बन्धित अड्डामा हामी

निवेदकहरूले निवेदन दिँदै आएकोमा तत्कालीन भूमि प्रशासन कार्यालयबाट बाँकी रहेका काम मालपोत ऐन र नियमावली लागू भएपछि मालपोत कार्यालय कैलालीमा कारवाही चलाई आएको कुरामा विवाद छैन । मालपोत कार्यालय कैलालीले जिल्ला वन सुदृढिकरण उच्चस्तरिय आयोगमा पठाएका १८ थान सक्कल प्रमाण फायल र सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीले निर्देशनका लागि आफ्नो केन्द्रीय कार्यालयमा पठाएका १४ थान फाइल मिसिलसमेत संकलन र संलग्न राखी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउँ भनी मालपोत कार्यालय कैलालीसँग अटुट रूपमा लिखित माग दावी गर्दैआएकोमा विपक्षीले लामो समयसम्म जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा नदिँदा अन्य उपचारको बाटो नपाउँदा २०५१ सालमा पुनरावेदन अदालत मुकाम कञ्चनपुरमा निवेदन गर्दा सो अदालतबाट परमादेशको आदेश जारी भई सो आदेशअनुसार मालपोत कार्यालय कैलालीसँग जग्गाधनी प्रमाणपूर्जाको माग गर्दा हाम्रो फायल तामेलीमा राख्ने निर्णय भयो । सो निर्णयका विरुद्ध सम्मानीत सर्वोच्च अदालतमा उत्प्रेषण परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी निवेदन गर्दा उक्त तामेली आदेश बदर भई हामी निवेदकहरूको मागबमोजिम मिति २०५४।३।४।४ गते अविलम्ब कारवाही किनारा गरिदिनु भनी विपक्षीका नाउँमा उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेश जारी भएकोमा मालपोत कार्यालय कैलालीले सोउपर कुनै कारवाही गरेन ।

सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको फैसलालाई समेत मालपोत कार्यालय कैलालीले अटेर गरेपछि उक्त फैसला कार्यान्वयन गरिपाउन अ.बं.१७ नं.को निवेदन पुनरावेदन अदालत दिपायलमा दिँदा सो अदालतबाट यथाशीघ्र फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी मिति २०५४।१।१० मा आदेश भयो । सो आदेशको कार्यान्वयन नहुँदा हामी निवेदकहरूले पुनरावेदन

अदालत दिपायलमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउन निवेदन गर्दा सो अदालतबाट फैसला कार्यान्वयन गरी यस अदालतलाई जानकारी दिनु भनी मिति २०५६।११।१९ गते परमादेशको आदेश विपक्षीका नाउँमा जारी भएको थियो । सो आदेशपश्चात् हामी एकै समयका निवेदक, एकै किसिमका प्रमाण भएकामध्ये ५ जनालाई मात्र जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराएकोमा हामी निवेदकहरूलाई हालसम्म जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराएको छैन ।

तत्पश्चात् अ.बं.१७ नं.र अदालतको अपहेलनामा पुनरावेदन अदालत दिपायलमा निवेदन गर्दा कार्यालय प्रमुख नभएको कारणले फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेको हो भन्ने मालपोत कार्यालयबाट लिखित जवाफ पेश भयो । यसरी सम्मानीत सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदनका फैसलाहरू कार्यान्वयन गर्न मालपोत कार्यालय कैलालीले इन्कार गरेकोले अदालतको फैसलाअनुसार जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई दिन आदेश गरिपाउँ भनी श्रीमान् सचिवज्यू भूमि तथा व्यवस्था मन्त्रालयमा निवेदन गर्दा सो मन्त्रालयबाट यथाशीघ्र कारवाही गर्न मालपोत कार्यालय कैलालीलाई आदेश भयो । यसरी हामी निवेदकहरूलाई मालपोत कार्यालय कैलालीले फायल सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगमा रहेको हुँदा आयोगले नै पूर्जा दिनुपर्ने हुँदा हाललाई मालपोतले कुनै कारवाही गर्न नसक्ने मौखिक जानकारी दियो । त्यसपछि सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीलाई आदेश गरिपाउँ भनी माननीय अध्यक्ष सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालयमा निवेदन गर्दा निवेदन द.नं.१०० मिति २०६७।१।२६ मा दर्ता भै आवश्यक कार्यका लागि च.नं.१५८ मिति २०६७।१।२७ गते कैलालीको आयोगलाई पठाउने काम भयो ।

केन्द्रीय आयोगले दिएको निर्देशनअनुसार सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीमा हामी निवेदकहरूले सम्पर्क गर्दा मालपोत कार्यालय कैलालीसँग राय माग भएकोमा मालपोत कार्यालय कैलालीको च.नं.२४९३ मिति २०६७।१।१८ को पत्रानुसार माग दावीका उल्लिखित जग्गा शुरु नापीको समयमा वन जंगल जनिई फिल्डबुक कायम भएको र हाल अधिकांश जग्गामा खेतीपाती, घर गोठ बनाई भोगचलन गरेको बुझिँदा आवश्यक जो जे कारवाही गर्नुपर्ने हो, आयोगले नै सम्पन्न गरोस् भनी जवाफ उल्लेख गरेको पाइयो ।

मालपोत कार्यालय कैलालीको च.नं.२४९३ मिति २०६७।१।१८ को पत्रानुसार सुकुम्वासी समस्या समाधान समितिसँग हामी निवेदकलाई हाम्रो मागअनुसार जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउँ भनी हामी निवेदकहरूले माग गर्दा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालय र मन्त्रालयको आदेशानुसार अनिश्चित समयसम्मका लागि आयोगका सबै काम स्थगित भएको हुँदा कुनै काम गर्न नसकिने भन्ने लिखित जानकारी सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीबाट पाइयो । सो सम्बन्धमा केन्द्रीय आयोगसँग जानकारी माग गर्दा आन्तरिक नीतिगत निर्णय भएकोले जानकारी दिन नमिल्ने जवाफ प्राप्त भयो । मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ७ को उपदफा (२) बमोजिमको व्यवस्थाअनुसार निवेदन परेको मितिले दुई वर्षभित्र छुट जग्गा दर्ता गरिदिनुपर्ने गरी हदम्यादको व्यवस्था गरेको छ । मालपोत नियमावली, २०३६ को परिच्छेद १ नियम ४ ले मालपोत नियमावली, २०३६ को नियम (२)(१) उपनियम ४(ख) बमोजिम जग्गाधनीलाई जग्गा दर्ता गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिनुपर्ने व्यवस्था छ । करिब ४३ वर्ष भयो, हामीलाई आलटाल गरी रोकी हाम्रो हकमा कुनै सुनवाइ भएन ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १९ ले अदालतबाट भएका निर्णयहरू अन्तिम हुने र त्यो फैसला मुद्दाका पक्षहरूले मान्न बाध्य हुने भनिएको छ। अदालतका फैसला अक्षरसः पालना गर्नुपर्ने भनी सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट नैकाप २०४८ अङ्क २, ३, ४ नि.नं.४२७३, पृष्ठ १२७ निर्णय भएको छ भने अर्कोतर्फ कार्यालयले एक पटक गरिसकेको निर्णयलाई सोही कार्यालयको समान हैसियतको कर्मचारीले त्यो निर्णय बदर गर्न नपाउने भन्ने सिद्धान्त नैकाप २०५०, अङ्क ४, नि.नं.४७३२, पृष्ठ २८८ मा प्रतिपादन भएको छ। अदालतको किटानी आदेश छैन, जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिनु भनेर मालपोत कार्यालयका नाउँमा आदेश भएको छैन, निवेदकमाथि अन्याय परेको कुरा अदालतलाई लागेको हो भने स्पष्ट भाषामा बोलेर सीधै मालपोतलाई स्पष्ट आदेश दिनुपर्ने हो। जबसम्म अदालतको स्पष्ट आदेश हुँदैन तबसम्म मालपोत कार्यालयले जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिन बाध्य छैन भन्ने जस्ता जवाफ विपक्षीहरूले दिने गरेका छन्। सुकुम्वासी समस्या समाधान समितिमा जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा माग गर्दा त्यसको गठन र विघटनको कुनै समयसीमा छैन। सम्मानीत सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालतका फैसलाउपर सरोकारवाला निकायले सोउपर ऐनका म्यादभित्र पुनरावेदन अथवा पुनरालोकन गरिपाउँ भनी गएका समेत छैनन्।

ती फैसला अन्तिम भई बसेको अवस्थामा हामीले मागेको उपचार दिनुपर्ने दायित्व विपक्षी निकायको हुँदा एकै विषयमा पटक-पटक सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालतलगायतका विभिन्न निकायहरूमा कारवाही चली सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्यायिक निरोपण भइसकेको अवस्थामा विपक्षी मालपोत कार्यालय तथा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग समेतले फैसला कार्यान्वयन नगरी बसेको हुँदा नागरिकको

हकको सुरक्षा र अदालतको सम्मान एव गरिमाको विषयसमेत समावेश भएकोले हामी निवेदकको सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारका साथै सम्मानीत सर्वोच्च अदालत र पुनरावेदन अदालतबाट भएका आदेशको परिपालना गर्नुपर्ने विषय समेत जोडिएको हुँदा हामी निवेदकले जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउँ भनी माग गरेको जग्गा तत्कालीन श्री ५ को सरकार, हालको नेपाल सरकारका नाउँमा दर्ता गर्ने गराउने लगायत हाम्रा प्रतिकूल हुने गरी विपक्षीहरूबाट निर्णय भए गरेका भए सो निर्णय एवं विपक्षीहरूले अनन्तकालसम्म जग्गा दर्ता गर्ने कार्य स्थगित राख्ने गरी मिति २०६७।१२।१७ मा लेखेको पत्रको सम्पूर्ण कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी मिति २०२४।४।२२, २०५४।३।३४ मा सर्वोच्च अदालतबाट र मिति २०५६।१।१९ मा पुनरावेदन अदालत दिपायलबाट भएका आदेशको पूर्ण परिपालना गरी निवेदक दावीको जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउन किटानी आदेशसहित प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी नहुनुपर्ने हो, जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए सोको कारण र आधार खुलाई यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा रिट निवेदनको १ प्रति नक्कलसाथै राखी सूचना दिई त्यसको वोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ पेश भएपछि वा म्याद नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।१।६ को आदेश।

विपक्षीहरूले कैलाली जिल्ला, गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.२० ज.वि.११९-५-०



(फिल्डबुकमा पर्ति जंगल लेखिएको) जग्गामध्ये ज.वि.५-०-० जग्गा छूट जग्गा दर्ता गर्न २०४३ सालदेखि कारवाही चलाइरहेको अवस्थामा सो जग्गा २०५० सालमा यस कार्यालयबाट नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भई हालसम्म यथास्थितिमा रहेको र यस कार्यालयमा मिति २०५६।३।१९ मा बसेको छूट जग्गा दर्ता समितिको बैठकबाट निवेदक गोकर्ण भट्ट र लेखराज भट्टका नाममा जग्गा दर्ता गर्न सिफारिश गर्ने निर्णय गरे तापनि सो लगत्तै प्रस्तुत विषयमा अभै विस्तृत जानकारी अध्ययन गर्नुपर्ने देखिएकोले सबै कुरा बुझी आगामी बैठकमा छलफल गर्ने गरी हाललाई उपर्युक्त निर्णय कार्यान्वयन नगर्ने निर्णय गरियो भन्ने व्यहोरासमेतको निर्णय भएको देखिन्छ भने उक्त मिति २०५६।३।१९ को बैठकको निर्णयमा उक्त जग्गा अत्तरिया नगर विकास समिति र विभिन्न व्यक्तिहरूबाट समेत रोक्का राख्न लेखिआएको र जग्गा दर्ता सम्बन्धमा जिल्ला वन कार्यालयबाट कुनै प्रतिक्रिया नआएको व्यहोरासमेत उक्त निर्णयमा उल्लेख गरेको देखिन्छ। साथै मिति २०५६।३।२५ को पत्रबाट बाटोसमेतको विवादका कारण फायल जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कैलालीमा गएको हुँदा सो निरोपण नभएसम्म कुनै कारवाही गर्न नसकिने भनी सम्बन्धित पक्षलाई जानकारी दिएको समेत देखिन्छ।

निवेदकहरूको कारवाही मिसिल कहिले वन क्षेत्र सुदृढीकरण उच्चस्तरीय आयोग, कहिले सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग, कहिले जिल्ला प्रशासन कार्यालय गएको देखिन्छ र यस कार्यालयबाट उक्त सक्कल मिसिलहरू पठाउन भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयलगायतका निकायहरूमा पत्राचार गर्दा समेत सक्कल मिसिल प्राप्त हुन नसकेको कारणबाट सम्मानीत अदालतबाट भएका परमादेशको आदेशबमोजिम निवेदकहरूका नाममा उक्त जग्गा दर्ता हुने हो होइन भन्ने विषयमा

प्रचलित ऐन नियमको प्रक्रिया पूरा गरी कारवाही किनारा गर्न सकिएको अवस्था देखिदैन।

रिट निवेदकहरूले माग दावी गरेको जग्गा गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.२० ज.वि.११९-५-० भित्र पर्ने भई उक्त जग्गा नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भइसकेको मोठ स्रेस्ताबाट देखिएकाले मालपोत ऐन, २०३४, मालपोत नियमावली, २०३६ तथा विभागीय नीति निर्देशनसमेतको आधारमा नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भएको जग्गा व्यक्ति विशेषको नाममा दर्ता गर्न नसकिने हुँदा तामेलीमा राखी दिने भन्ने यस कार्यालयबाट मिति २०६१।३।३१ मा निर्णय भएको देखिन्छ। निवेदकहरूको माग दावीको उक्त ज.वि.५-०-० जग्गा कि.नं.२० अन्तर्गत पर्ने र सो जग्गा नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भएको, विभिन्न निकायबाट उक्त जग्गा दर्ता नगरी रोक्का राख्ने गरी भएको आदेश एवं यस कार्यालयको मिति २०६१।३।३१ को निर्णय बढर नभई हालसम्म यथास्थितिमा रहेको देखिन्छ। निवेदकहरूले दिएको साविक दर्ता तिरो, पारित लिखतलगायतका हक भोगका प्रमाण कागजातहरूको सक्कल मिसिल नभेटिएको र निवेदकहरूले सो सम्बन्धी नक्कलसम्म पनि यस कार्यालयमा पेश गरेको अवस्था देखिदैन। हाल सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगको कार्य अवधि समाप्त भई कार्यालय बन्द भएकोले सक्कल मिसिल खोजतलास गर्ने सम्बन्धमा थप पत्राचार गर्न सक्ने अवस्थासमेत देखिदैन।

सम्मानीत सर्वोच्च अदालत तथा पुनरावेदन अदालतबाट निवेदकहरूको माग निवेदनअनुसार जग्गा दर्ता हुने हो होइन, कानूनबमोजिम गरी सो सम्बन्धमा अविलम्ब कारवाही किनारा गरी दिनु भनी परमादेशको आदेश जारी भइआएको अवस्थामा माग दावीको जग्गा फिल्डबुकमा पर्ति जंगल लेखिई मोठ स्रेस्ताबाट नेपाल सरकारका नाममा दर्ता

भएको कारणबाट जिल्ला वन कार्यालय कैलाली, जिल्ला प्रशासन कार्यालय कैलालीबाट समेत रोक्का राख्ने आदेश भएकोमा सो फुकुवा भई नआएको र यस कार्यालयबाट नेपाल सरकारको नाममा भएको दर्ता बदर नभई यथास्थितिमा रहेको साथै यस कार्यालयबाट निवेदकहरूका नाममा दर्ता गर्न नसकिने हुँदा तामेलीमा राखी दिने भनी मिति २०६१।३।३१ मा भएको आदेशसमेत यथास्थितिमा रहेको र सक्कल मिसिल प्रमाण कागजातहरूको समेत अभावमा यस कार्यालयबाट कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी कारवाही किनारा गर्न नसकेको अवस्था देखिएकोले निवेदकहरूको हक हितमा आघात पुग्ने कार्य यस कार्यालयबाट भए गरेको नदेखिएकोले निवेदकहरूको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने मालपोत कार्यालय कैलाली, धनगढीको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले दावी गर्नुभएको जग्गा शुरू नापीको समयमा नै वन जंगल जनिई फिल्डबुक कायम भएको जग्गा हो । यसरी नापीको समयमा नै वन जंगल जनिएको सरकारी जग्गामा विपक्षीहरूद्वारा खेतीपाती घर घडेरी, गोठ बनाई भोग चलन गरेकै आधारमा हामीले भोग गरिरहेको हुँदा हाम्रो नाममा कायम गरिपाउँ भनी माग दावी गर्नु न्याय तथा तर्कसंगत छैन, अतः प्रस्तुत रिट निवेदन स्वतः खारेज गरिपाउँ । रिट निवेदकले विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीको निर्णयबाट अन्याय परेको भनी उल्लेख गरेको विषयतर्फ हेर्दा जग्गा प्रशासन गर्ने, जग्गा आवाद गर्ने, जग्गा दर्ता गर्ने र सरकारी एव सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा मालपोत ऐन, २०३४ ले जिल्लास्थित निकायका अधिकारीहरूको काम, कर्तव्य, अधिकार एवं उत्तरदायित्व स्पष्ट रूपमा तोकेको छ । तसर्थ, प्रचलित कानूनबमोजिम जिल्लास्थित मालपोत कार्यालयबाट भए गरेका कामकारवाहीको सम्बन्धमा

विपक्षीले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कारण नै उल्लेख नगरी यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु न्यायसंगत नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

यसमा विपक्षी बनाइएका सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालय र सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति, जिल्ला समिति कैलालीको तर्फबाट यस अदालतमा लिखित जवाफ परेको देखिँदैन ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनसहितको सम्पूर्ण कागजातहरूको अध्ययन गरियो । निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल र विद्वान अधिवक्ताहरू श्री रामप्रसाद गौडेल र श्री भोजराज भट्टले २०२१ सालमा राजीनामा पास गरी निवेदकहरूका पिताले लक्ष्मीदेवी पन्तबाट लिएको निविर्वाद हक भोगको क्षेत्रफल २१-०-५ भएको जग्गा तत्कालीन समयमा भूमिप्रशासन कार्यालयबाट हद लागि जफत भएकोमा पछि सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा परी जिति निवेदकहरूका पिताले फिर्ता पाउने निर्णय भई जग्गा दर्ताको लागि विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीमा निवेदन दिंदा १६-०-५ विगाहा जग्गा दर्ता भएकोमा जम्मा फिर्ता भएको जग्गा क्षेत्रफल २१-०-५ विगाहा जग्गामध्ये ५ विगाहा जग्गा दर्ता हुन बाँकी रहेको थियो ।

२०२१ सालको नापीमा दर्ता हुन नसकेपछि सो बाँकी जग्गा दर्ता गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा पाउन निवेदकहरू विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीमा निवेदन लिई जाँदा जग्गा दर्ता समितिबाट निवेदकको नाममा दर्ताको लागि सिफारिश भएपछि दावीको जग्गा दर्ता गरी सोको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिन इन्कार गरेको कारण

पटक-पटक अदालतको शरण लिएकोमा पुनरावेदन अदालत दिपायल र सम्मानीत सर्वोच्च अदालतसमेतबाट निवेदकहरूको दावीको जग्गा प्रचलित कानूनको प्रक्रिया पूरा गरी निवेदकको नाउँमा दर्ता गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई दिनु भनी पटक-पटक आदेश हुँदा समेत विपक्षीहरूले सम्मानीत अदालतको आदेश अटेर गरी निवेदनअनुसार जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिन आलटाल गरी अनन्तकालसम्म जग्गा दर्ता गर्ने कार्य स्थगित राख्ने गरी मिति २०६७।१२।१७ मा पत्र लेखी जानकारी दिएकोले सो पत्र र निवेदकको हक हितमा असर पर्ने गरी कुनै काम भएको भए सो कामकारवाहीसमेत बदर गरी निवेदक मागबमोजिमको जग्गा दर्ता गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिनु भन्ने आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

त्यसैगरी विपक्षीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री ठोकप्रसाद शिवोकाटीले विपक्षी निवेदकहरूले २०४३ सालदेखि आफ्नो हो भनी दावी गरेको जग्गा फिल्डबुकमा पर्ति जंगल जनिएको हुँदा २०५० सालमा नेपाल सरकारको नाउँमा दर्ता हुने भनी निर्णय भई हाल नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भइसकेको छ । यसरी निवेदन दावीको जग्गा फिल्डबुकमा पर्ति जनिएको, मोठ सेस्ता नेपाल सरकारको नाउँमा भएको, जिल्ला वन कार्यालय कैलाली र जिल्ला प्रशासन कार्यालय कैलालीसमेतबाट रोक्का रहेको र सो निकायबाट फुकुवा नभएको तथा नेपाल सरकारको नाउँमा दर्ता हुने गरी भएको मालपोत कार्यालय कैलालीको निर्णय बदर नभएको अवस्था छ । अर्कोतर्फ प्रस्तुत विवादसँग सम्बन्धित सक्कल मिंसिल कागजातहरूको अभावमा दावीका जग्गा निवेदकका नाउँमा दर्ता गर्न सकिने वा नसकिने के हो भन्ने निर्णयमा पुन बाँकी नै रहेको हुँदा हाल मागबमोजिम

रिट जारी गर्न नमिल्ने भएकोले रिट खारेज गरिपाउँ भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्त विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकको माग दावीअनुसारको आदेश जारी हुनसक्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

सर्वप्रथम रिट निवेदन व्यहोरा हेर्दा दशरथ भट्टले २०२१ सालमा राजिनामा पारित गरिएको २१-०-५ सम्पूर्ण जग्गा २०२१ सालमा भूमि प्रशासन कार्यालय कैलालीले जफत गरेकोमा सोउपर सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन परी विचाराधीन रहेको कारण २०२१ सालको सर्भे नापीमा पिता दशरथ भट्टको नाममा उक्त जग्गा दर्ता हुन नसकेको र मिति २०२४।४।२२ मा सर्वोच्च अदालतबाट जफत गर्ने गरेको भूमिसुधार कार्यालयको निर्णय बदर भएपश्चात् उल्लिखित २१-०-५ विगाहामध्ये १६-०-५ विगाहा जग्गा दर्ता गरे तापनि बाँकी ५-०-० विगाहा जग्गाको दर्तासम्बन्धी कारवाही चलिरहेको अवस्थामा २०३४ सालमा मालपोत ऐन लागू भएपश्चात् सो कारवाही मालपोत कार्यालय कैलालीमा सरेको थियो । उक्त छूट ज.वि.५-०-० जग्गा जिल्ला कैलाली गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.२० मा पर्ने गरी नापनक्सा भएकोले उक्त छूट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी २०४३ सालदेखि मालपोत कार्यालय कैलालीमा साविक प्रमाणसमेत राखी निवेदन माग गर्दै आएकोमा मागबमोजिम कुनै कारवाही नगरेकोले पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरमा परमादेशको रिट निवेदन दिएकोमा निवेदन मागबमोजिम जग्गा दर्ता हुने नहुने के हो सो सम्बन्धमा अविलम्ब कारवाही किनारा गरिदिनु भनी मिति २०५१।१।१९ मा परमादेश जारी भएकोमा उक्त आदेशबमोजिम कारवाही गर्नुको सट्टा उल्टै उक्त कारवाहीको सक्कल फायल फेला नपरेको

भनी मिति २०५३।२।१४ मा उक्त कारवाही फायल तामेलीमा राखेकोले सोउपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा उत्प्रेषणमिश्रित परमादेशको रिट निवेदन दिएकोमा यस अदालतबाट मिति २०५४।३।४ मा उक्त तामेली आदेश बदर गरी निवेदनको नाममा उक्त छूट जग्गा दर्ता हुने हो होइन सक्कल फायल खोजी अविलम्ब कारवाही र किनारा गर्नु भनी आदेश भएको थियो ।

उक्त आदेशपश्चात् उक्त जग्गा दर्ता सम्बन्धमा प्रचलित मालपोत ऐन नियमबमोजिम सार्वजनिक हक दावीको सूचना प्रकाशित गर्ने, सर्जिमिन मुचुल्का गर्ने, कार्यालय प्रमुखबाट स्थलगत निरीक्षणसमेतको काम सम्पन्न गरी छूट जग्गा दर्ता समितिबाट मिति २०५६।३।१ मा निवेदकको नाममा जग्गा दर्ताको सिफारिशसमेत भएको थियो । यसै अवस्थामा सो जग्गामा स्थानीय व्यक्तिहरूले बाटोको विवाद देखाई फायल जिल्ला प्रशासन कार्यालय कैलालीमा पुगेकोमा माग गरेबमोजिम बाटो दिन मञ्जूर गरी सो बाटो कटाई जग्गा छुट्टाउन नापी शाखालाई कि.का.को आदेश भएअनुसार नापी शाखाबाट किताकाटसमेत भई आएको थियो ।

तत्पश्चात् पनि जग्गा दर्ता गरी प्रमाणपूर्जा नदिएकोले पुनरावेदन अदालत दिपालयमा परमादेशको निवेदन दर्ता गरेकोमा सो अदालतबाट मिति २०५६।१।१९ मा प्रचलित कानूनको प्रक्रिया अपनाई निवेदकको नाउँमा मागबमोजिम अविलम्ब जग्गा दर्ताको कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी सोको जानकारीसमेत यस अदालतलाई दिनु भन्ने आदेश भएको छ । त्यसपछि पनि जग्गा दर्ताको कारवाही नगरेकोले अ.बं.१७ नं. निवेदन तथा अदालतको अपहेलनामा निवेदन परी आदेश भएको छ ।

सो सम्बन्धमा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयमा जग्गा दर्ता सम्बन्धमा आदेश गरिपाउँ

भनी अदालतको फैसलासहित निवेदन दिएकोमा सो मन्त्रालयबाट पनि मालपोत कार्यालय कैलालीको नाममा निवेदकको मागबमोजिमको काम यथाशक्य चाँडो सम्पन्न गरी जानकारी दिने भनी पत्राचारसमेत भएको छ । तर मालपोत कार्यालय कैलालीले जग्गा दर्ताको सक्कल फायल नभेटिएको, फायल सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगमा गएको छ, दावीको जग्गामा वन वृटेन, रुख र जंगल देखिएको छ, सरकारको नाममा दर्ता भइसकेको छ भन्ने जस्ता जवाफ दिई आलटाल गरी नै रहेको र यस सम्बन्धमा तर ताकेता गरिरहेकोमा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग र भूमिसुधार व्यवस्था मन्त्रालयको मिति २०६७।१२।१ को पत्रअनुसार अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि जग्गा दर्ता सम्बन्धमा कुनै किसिमको काम नगर्नु नगराउनु भनी निर्देशन भै आएकोले अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि जग्गा दर्ताको काम स्थगित भएको छ भनी मिति २०६७।१२।१७ मा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग जिल्ला समिति कैलालीबाट जानकारी गराइएकोले उक्त पत्र र सो सम्बन्धमा हामी निवेदकहरूको हक हितमा कुनै प्रतिकूल असर पर्ने कामकारवाही वा निर्णय भएको भए सो समेत बदर गरी अदालतको फैसलासमेतको आधारमा उक्त जग्गा दर्तासम्बन्धी बाँकी कारवाही अविलम्ब सम्पन्न गरी निवेदकहरूलाई जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई दिनु भन्ने विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकीर रहेको देखिन्छ ।

विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीको लिखित जवाफ हेर्दा निवेदकले छूट जग्गा दर्ताको लागि माग गरेको सर्वोच्च अदालत तथा पुनरावेदन अदालत्यस्तको फैसलाअनुसार दर्ताको आवश्यक कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी दर्ता हुने नहुने के हो

यथाशीघ्र कारवाही र किनारा गरिदिनु भनेको जग्गा साविक गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ को कि.नं.२० को ११९-५-० अर्न्तगत पर्ने भई उक्त जग्गाको फिल्डबुकमा पर्ति, जंगल, लेखिई मोठ सेस्ता बनी नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भइसकेकोले निवेदकको नाममा दर्ता गर्न नमिल्ने भनी यस कार्यालयबाट निवेदन तामेलीमा राख्ने गरी मिति २०६१।३।३१ मा भएको निर्णय यथास्थितिमा रहेको र निवेदकले यस सम्बन्धमा पेश गरेको सक्कल मिसिलसमेतको अभावमा यस कार्यालयबाट कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी कारवाही र किनारा गर्न नसकिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ। त्यसैगरी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट पनि निवेदकले दावी गरेको जग्गा शुरू नापीको समयमा नै वन जंगल जनिई फिल्डबुक कायम भएबाट निवेदकको नाममा दर्ता हुने अवस्थामा छैन भन्ने लिखित जवाफ दिएको देखिन्छ। विपक्षी सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालय र सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति जिल्ला समिति कैलालीको तर्फबाट अदालतबाट जारी भएको म्याद बुझेर पनि लिखित जवाफ लगाएको देखिन आएन।

२. अब निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकको बुबा दशरथ भट्टले २०२१ सालमा भूमि प्रशासन कार्यालय कैलालीबाट राजीनामा पास गरिलिएको २१-०-५ सम्पूर्ण जग्गा २०२१ सालमा भूमि प्रशासन कार्यालय कैलालीले जफत गरेकोमा सो निर्णयका विरुद्ध २०२४ सालसम्म सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेको कारणबाट २०२१ सालको सभै नापीमा विवादित जग्गा निवेदकका पिताको नाउँमा नापी हुन नसकेको भन्ने निवेदन दावी देखिन्छ। यस अदालतको मिति २०२४।४।२२ को आदेशानुसार भूमि प्रशासन कार्यालय कैलालीको जग्गा जफत गर्ने निर्णय बदर भई निवेदकहरूले दावीको जग्गा

जितिपाएकोमा सो फैसला संलग्न राखी ज.वि.२१-०-५ भूमि प्रशासन कार्यालयसमक्ष २०२४ सालमा निवेदकले जग्गा दर्ताको माग गर्दा १६-०-५ दर्ता गरिदिएको देखिन आउँछ। निवेदकले दर्ताको लागि माग गरेको बाँकी ५ विगाहा जग्गाको निर्णय हालसम्म भएको नदेखिँदा सो सम्बन्धमा प्रस्तुत निवेदन परेको भन्ने निवेदकको भनाई रहेको देखिन्छ। २०३४ सालमा मालपोत ऐन लागू भई विवादित जग्गाको मिसिल मालपोत कार्यालयमा पुगेपश्चात् २०४३ सालदेखि निवेदकहरूको छूट भएको जिल्ला कैलाली गेटा गा.वि.स.वडा नं.३ को साविक कि.नं.२० को हाल कि.नं.१३८५ को ज.वि.५-०-० जग्गा दर्ता गरिपाऊँ भनी निवेदकहरूले माग गर्दै आएकोमा जग्गा दर्तासम्बन्धी कारवाही गर्न आलटाल गरेकोले परमादेश जारी गरिपाऊँ भनी पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरमा निवेदन दिएकोमा मागबमोजिम जग्गा दर्ता हुने नहुने के हो सो सम्बन्धमा कानूनबमोजिम छिटो निर्णय गर्नु भनी मिति २०५१।९।१९ मा आदेश भएपश्चात् कारवाही चल्दा सक्कल मिसिल फेला नपरेको कारण देखाई मिति २०५३।२।१४ मा तामेलीमा राखिएकोमा सो उपर यस अदालतमा रिट निवेदन परेकोमा यस अदालतबाट मिति २०५४।३।४ मा उत्प्रेषणको आदेशबाट उक्त निर्णय बदर गरी अविलम्ब जग्गा दर्ता सम्बन्धमा कानूनबमोजिम प्रक्रिया पूरा गरी निर्णय गर्नु भनी आदेश भएको देखिन आउँछ।

३. तत्पश्चात् निवेदकको मागबमोजिम जग्गा दर्ताको लागि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी मालपोत कार्यालय कैलालीको छूट जग्गा दर्ता समितिको मिति २०५६।३।१ मा बसेको छूट जग्गा दर्ता समितिको निर्णयले निवेदकहरूको नाउँमा छूट जग्गा दर्ता गर्न सिफारिशसहित निर्णयसमेत गरेको उक्त निर्णयको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ। उक्त जग्गामा बाटोसम्बन्धी विवाद देखाई निवेदकहरूलाई जग्गाधनी

प्रमाणपूर्जा दिने काम तत्कालको लागि स्थगित भएको भन्ने देखिएतापनि माग गरेअनुसारको बाटो दिन निवेदकहरू मञ्जूर भएवाट सो जग्गाको कित्ताकाट आदेशसमेत भएको कारवाहीको मिसिलबाट देखिन्छ।

४. तत्पश्चात् पनि मालपोत कार्यालयबाट सो सम्बन्धी कामकारवाही नभएपछि निवेदकले पुनरावेदन अदालत दिपालयमा निवेदन गर्दा निवेदकको नाममा प्रचलित कानूनको प्रक्रिया पूरा गरी गराई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई यस अदालतलाई जानकारी दिनु भनी विपक्षीका नाउँमा मिति २०५६।११।१९ मा परमादेशको आदेशसमेत जारी भएको देखिन आउँछ।

५. अदालतको आदेश भएपश्चात् मालपोत कार्यालयले गरेको कारवाहीको प्रक्रिया हेर्दा हक दावीसम्बन्धी सार्वजनिक सूचना प्रकाशित भएको, सर्जमिन मुचुल्का, स्थलगत प्रतिवेदनपश्चात् जग्गा दर्ता समिति मालपोत कार्यालयबाट निवेदकको नाउँमा जग्गा दर्ताको सिफारिश भएको र नापी शाखाबाट निवेदन दावीअनुसारको जग्गा कित्ताकाट भएको देखिन आउँछ।

६. यसै सम्बन्धमा भूमिसुधार व्यवस्थापन विभागले निवेदन दावीको जग्गा अदालतको फैसलाबमोजिम प्रचलित कानूनको प्रक्रिया अपनाई निवेदकहरूको मागबमोजिम दर्ताको कानूनी प्रक्रिया पूरा गर्न मालपोत कार्यालय कैलालीमा पटक-पटक पत्राचारसमेत भएको देखिन्छ। त्यसैगरी भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालयले पनि मालपोत कार्यालय कैलालीलाई दावीको जग्गा दर्ता गर्ने सम्बन्धमा चाँडो कारवाही गरिदिनु भनी पटक-पटक लिखित निर्देशनसमेत दिएको देखिन्छ।

७. छूट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी दावी गर्ने र अदालतबाट समेत रिट जारी भएका

निवेदकहरूसरह समान अवस्था समान प्रमाण रहेको वंशी डगौरा थारु, सूर्जबहादुर सिंह, नरेश चौधरी, बुद्धिराम चौधरी र चुलुवा चौधरीसमेतका ५ जनालाई जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराइसकेको भन्ने निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेको देखिएको छ।

८. यस प्रकार निवेदकले साविक प्रमाण राखी शुरुदेखि जग्गा दर्ताको लागि कारवाहीमा रहिरहेको र विपक्षी मालपोत कार्यालयबाट यस सम्बन्धमा कारवाही र किनारा नभएवाट अदालतमा रिट निवेदन लिएर पटक-पटक गएको र अदालतबाट पनि दावीको जग्गा निवेदकको नाममा दर्ता हुने नहुने के हो, प्रचलित कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी अविलम्ब किनारा गरिदिनु भनी पटक-पटक आदेश भई सक्दा पनि हालसम्म सो सम्बन्धी कारवाही प्रक्रिया टुङ्गो लागेको भन्ने देखिन आएन।

९. छूट जग्गा दर्ता सम्बन्धमा व्यक्ति विशेषको जग्गा कुनै कारणले सभै नाप जाँच हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो नाउँमा दर्ता गराउन सकेको रहेनछ तर कानूनबमोजिम छूट जग्गा दर्ता गरिपाउन निवेदन दिएको रहेछ भने त्यस्तो जग्गा सम्बन्धमा सोको सबूद प्रमाण बुझी निजको हक भोगको देखिन आए दर्ता गरिदिनुपर्ने दायित्व सम्बन्धित मालपोत कार्यालयको हो। कुनै जग्गा नेपाल सरकारको नाउँमा दर्ता भइसकेको कारणबाट व्यक्ति विशेषको नाउँमा दर्ता सच्याउने नीति नभएको भनी सो कार्यालयबाट कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने दायित्व पन्छाउन मिल्दैन।

१०. साविकका प्रमाण, कार्यालयको छानबिन, अदालतको फैसला र मालपोत कार्यालयले विगतमा गरेका विभिन्न पत्राचारसमेतबमोजिम निवेदकहरूले माग गरेको जग्गा निवेदकको साविक प्रमाणबाट भिडी निजको नाउँमा दर्ता गर्न मिल्ने

हो, होइन ? सो सम्बन्धमा यस पूर्व अदालतबाट भएका फैसलाअनुसार अविलम्ब कारवाही र किनारा गर्नुपर्ने भनी विपक्षीको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहरी यस अधि कारवाही चलेको विभिन्न मुद्दाहरूमा अदालतबाट फैसलासमेत भएको देखिन आउँछ। यस कामलाई आलटाल र ढिलासुस्ती गर्नु भनेको आफ्नो कानूनी दायित्वबाट विमुख हुनु र अदालतको फैसलालाई पालना गर्नबाट पछि हट्नु हो। आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्रको कानूनले गर्नुपर्ने भनी तोकेको काम हुने नहुने सम्बन्धमा यथाशीघ्र निर्णय गर्नु सुशासनको दृष्टिबाट पनि सम्बन्धित कार्यालयको दायित्वभित्र पर्न आउँछ।

११. यसरी लामो समयसम्म जग्गा दर्ता गर्ने साधिकार निकाय मालपोत कार्यालयबाट ऐन नियमले सुम्पेको जिम्मेवारी पूरा गरेको नदेखिँदा विधिको शासनको उपहास भएको अवस्थासमेत छ।

१२. त्यसमा पनि जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी एकै समयमा निवेदन माग गर्ने र एकै किसिमका प्रमाण र हैसियत भएका निवेदकहरू सरहका अन्य ५ जनालाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउने निर्णय गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई यी निवेदकहरूको हकमा असमान र भेदभावपूर्ण व्यवहार गरी निजहरूको नाउँमा जग्गा दर्ता हुने नहुने भन्ने सम्बन्धमा निर्णयसम्म भएको पनि देखिन आएन।

१३. विधिको शासनमा राज्यका निकायहरूले आफूलाई सुम्पिएको जनताको काम समयमै हुने नहुने के हो निकास दिनुपर्ने हुन्छ। कानूनले तोकेको समयावधिभित्र मागको सम्बोधन पनि नगर्ने र त्यसको जवाफ पनि नदिई त्यत्तिकै धिन्याई गरी राखी राख्नु हुँदैन। यसमा निवेदन दावीको सम्बोधन लामो समयसम्म नभएको र पटक-पटक अदालत एवं तालुक मन्त्रालयबाट निवेदन मागबमोजिमको

काम प्रचलित कानूनबमोजिम निर्णय गरिदिनु भनी आदेश गर्दा समेत विपक्षीबाट सो विषयमा निर्णय हुन सकेको देखिएन।

१४. निवेदकहरूले छूट जग्गा दर्ता गरिपाउन विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीमा तरताकेता गरेकोमा विपक्षी मालपोत कार्यालयबाट उक्त जग्गा नेपाल सरकारको नाउँमा दर्ता भइसकेको, सक्कल मिसिल फेला नपरेको, अन्य सरकारी निकायहरूबाट रोक्का रहेको, बाटोको विवाद रहेको, सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगले निर्णय गर्ने विषय भएको भन्ने जस्ता जवाफ दिई लामो समयदेखि आलटाल गर्दै आफ्नो जिम्मेवारीबाट पन्छिने गरेको पाइयो। यसरी अदालतबाट भएका आदेशहरू समेतको कार्यान्वयन नगरी त्यसलाई प्रभाव पार्ने गरी असान्दर्भिक र कानूनप्रतिकूल आधारहरू उल्लेख गरी विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीले निवेदकहरूको माग दावीमा उचित सम्बोधन नगरी त्यत्तिकै बसेको पाइयो। यसरी लामो समयसम्म काम नगरी निर्णय नगरी बस्नु सरकारी निकायलाई सुहाउने विषय होइन।

१५. यसै क्रममा मालपोत कार्यालय कैलालीले निवेदकहरूले जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी माग गरेको निवेदनसम्बन्धी फायल सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगमा रहेको हुँदा आयोगले नै पूर्जा दिनुपर्ने भनी निवेदकलाई जानकारी गराएपश्चात् जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराई दिन सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीलाई आदेश गरिपाउँ भनी सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालयमा निवेदकहरूले निवेदन दिएकोमा आवश्यक कार्यका लागि सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगले कैलालीस्थित आयोगको शाखा कार्यालयलाई पत्र पठाएको देखिन्छ। केन्द्रीय आयोगले दिएको निर्देशनअनुसार सुकुम्वासी समस्या समाधान

समिति कैलालीले मालपोत कार्यालय कैलालीसँग राय माग गरेकोमा मालपोत कार्यालय कैलालीको च.नं.२४९३ मिति २०६७।१।१८ को पत्रानुसार माग दावीका उल्लिखित जग्गा शुरु नापीको समयमा वन जंगल जनिई फिल्डबुक कायम भएको र हाल अधिकांश जग्गामा खेतीपाती, घर गोठ बनाई भोग चलन गरेको बुझिदा आवश्यक जो जे कारवाही गर्नुपर्ने हो आयोगले नै सम्पन्न गरोस् भनी जवाफ दिएको देखिन्छ। सो सम्बन्धी कारवाहीको मिसिल सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग जिल्ला समितिमा कारवाहीमा रहेकोमा सो समितिले मिति २०६७।२।१७ मा यी निवेदक समेतलाई यससम्बन्धी जानकारी पत्र पठाएको देखिन्छ। उक्त पत्रमा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालय र भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट मिति २०६७।२।१९ मा प्राप्त पत्रानुसार अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि कुनै किसिमको काम नगर्नु नगराउनु भनी निर्देशन भइआएको हुँदा यस समितिमा रहेको जग्गा दर्तासम्बन्धी तपाईंहरूको काम अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि स्थगित रहेको व्यहोरा जानकारी गराइन्छ भन्ने लेखिएको पाइन्छ। यसरी निवेदकले माग गरेको विषयमा कारवाही र किनारा नगरी आफ्नो जिम्मेवारी पन्छाउँदै फायल एक निकायले अर्कोमा पठाएको तर कुनै पनि निकायबाट निवेदन मागको सम्बन्धमा निर्णय हालसम्म भएको भन्ने देखिन आएन।

१६. निवेदकहरूले छूट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी माग दावी गरेका जग्गाको सर्भे नापी हुँदा फिल्डबुकमा वन जंगल लेखिएको, नेपाल सरकारको नाममा दर्ता सेस्ता कायम भइसकेको तथा जग्गा दर्ता समितिले दर्ताको लागि एक पटक सिफारिश गरे पनि पुनः यस सम्बन्धमा बुझेर निर्णय गर्नु उपयुक्त हुने भनी सोही मालपोत कार्यालयले सो निर्णय स्थगित गर्ने गरी निर्णय गरेको भनी विपक्षी

मालपोत कार्यालयले लिखित जवाफ लगाएको देखिन्छ। अब सो सम्बन्धमा हेर्दा यस अदालतबाट जग्गा दर्ता सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालत बुलेटिन वर्ष १०, अङ्क १८, पृष्ठ ११ मा विनय गुरुवाचार्य विरुद्ध ६ नं. नापी गोश्वारासमेत भएको मुद्दामा “फिल्डबुकमा पर्ति ऐलानी जनिएकै कारणबाट त्यस्तो जग्गा स्वतः नेपाल सरकारको हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था नरहेको” भनी सिद्धान्त कायम भएको समेत पाइन्छ। यस नजीरसमेतबाट विपक्षी मालपोत कार्यालयले निवेदन दावीको जग्गा दर्ता सम्बन्धमा निवेदकले पेश गरेको साविक प्रमाणसमेत हेरी निर्णय गर्नुपर्नेमा सो बमोजिम निर्णय नगरी नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भएकै कारण कारवाहीबाट सो सम्बन्धमा कुनै निर्णय नगरी त्यसै पन्छिन मिल्दैन।

१७. त्यसैगरी नेकाप २०५७ नि.नं.६९७२ पृष्ठ ४३ मा मोतिमाया महर्जनसमेत विरुद्ध मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारसमेत भएको उत्प्रेषणको रिटमा “२०४२ सालमै निवेदकका तर्फबाट निवेदन परेको विषयमा तत्काल कारवाही नगरी २०४५ सालमा आएर श्री ५ को सरकारका नाउँमा दर्ता भई सकेपछि निवेदकको निवेदन तामेलीमा राख्ने गरेको प्रत्यर्थी मालपोत कार्यालय काठमाडौंको निर्णय त्रुटिपूर्ण देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुन्छ। अब, निवेदकको निवेदनसमेतका सम्बन्धमा कानूनबमोजिम निर्णय गर्नु भनी मालपोत कार्यालय काठमाडौंका नाउँमा परमादेश जारी हुने” भन्ने सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ।

१७. त्यसैगरी नेकाप २०५९ नि.नं.७०७७ पृ.१८२ मा भवानी शाह विरुद्ध मालपोत कार्यालय जाजरकोटसमेत भएको उत्प्रेषण मुद्दामा “व्यक्ति विशेषको जग्गा कुनै कारणले सर्भे नाप जाँच हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो नाउँमा दर्ता गराउन सकेको रहेनछ र कानूनबमोजिम छूट दर्ता



गरिपाउन निवेदन दिएको रहेछ भने त्यस्तो जग्गा सम्बन्धमा सोको सबूद प्रमाण बुझी निजको हक भोगको देखिन आए कानूनबमोजिम दर्ता गरी दिनुपर्ने दायित्व सम्बन्धित मालपोत कार्यालयको हुन्छ" भनी यस अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

१८. अदालतका फैसला अक्षरसः पालना गर्नुपर्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट नैकाप २०४८, अङ्क २, नि.नं.४२७३, पृष्ठ १२७ मा सिद्धान्त कायम भएको छ भने अर्कोतर्फ कार्यालयले एक पटक गरिसकेको निर्णयलाई सोही कार्यालयको समान हैसियतको कर्मचारीले त्यो निर्णय बदर गर्न नपाउने भनी नैकाप २०५०, अङ्क ४, नि.नं.४७३२, पृष्ठ २८८ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । तसर्थ यस अदालत र पुनरावेदन अदालतलगायतबाट पटक-पटक यसै विषयमा मुद्दा परी फैसला भइसकेको अवस्था देखिन्छ । सो फैसलाउपर विपक्षीले कुनै चुनौतिसमेत दिएको देखिन आउँदैन । यस्तो अवस्थामा विपक्षी मालपोत कार्यालय तथा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगबाट अदालतको सो फैसलालाई अनदेखा गरी निर्णय नगरी आलटाल गरी बस्न मिल्ने देखिँदैन ।

१९. सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरू नेपाल सरकार, सरकारी निकाय र पक्षहरूले कानूनसरह पालन गर्नुपर्ने र ती निकायहरू सो फैसला पालना गर्न बाध्यकारी हुने भन्ने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११६ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । निवेदक दावीका जग्गा दर्ता हुने नहुने सम्बन्धमा अविलम्ब कारवाही किनारा गरिदिनु भनी यस अदालतबाट मिति २०५४।३।४ मा उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेश जारी भएको र सो आदेशपश्चात् विपक्षी मालपोत कार्यालयले छूट जग्गा दर्ता सम्बन्धमा कार्यालयकै तर्फबाट हक दावीसम्बन्धी सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरेको,

साध संधियार राखी गाउँ सर्जमिन गरेको, कार्यालय प्रमुखबाट स्थलगत निरीक्षण भएको, नापी शाखाको स्थलगत सर्जमिन र नाप नक्सासमेत भएको, मालपोत कार्यालयबाट कित्ताकाटको आदेश भई सो जग्गाको कित्ताकाटसमेत भएको निवेदकको नाममा जग्गा दर्ता गर्न समितिबाट सिफारिशसमेत भएको र निवेदकबाहेक अरूका नाममा दर्ता नहुने गरी जग्गा रोक्कासमेत रहेको, निवेदकका तर्फबाट अड्डालाई बुझाउनु पर्ने सम्पूर्ण सक्कल प्रमाण अड्डाको मागअनुसार बुझाइसकेको र मिति २०५६।३।१ को छूट जग्गा दर्ता समितिले जग्गा दर्ता गर्ने निर्णय गरी सकेपछि पनि मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ७ को उपदफा (२) बमोजिम निवेदन परेको मितिले दुई वर्षभित्र छूट जग्गा दर्ता गरी दिनुपर्ने गरी हदम्यादको व्यवस्था गरेकोमा लामो समयसम्म विपक्षीहरू उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको पालना नगरी निर्णय नगरी बसेको पाइयो ।

२०. प्रस्तुत विषयमा रिट निवेदन दर्ता भएपश्चात् अदालतले पठाएको म्याद सूचना बुझेर पनि विपक्षी सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगले लिखित जवाफ लगाएको देखिएन । सो निकायले यस विषयमा के कस्तो कारवाही भएको छ र के कति कारणले जग्गा दर्ता गर्न नसकेको हो सो सम्बन्धी आफ्नो भनाई अदालतसमक्ष राख्न सक्दथ्यो । तर त्यसरी अदालतको आदेशानुसार आफ्नो तर्फबाट जवाफ पनि नपठाउने, जग्गा दर्ता गरिपाउँ भन्ने निवेदनको विषयमा सो निकायसमेतको कार्यक्षेत्र पर्ने भई सो आयोगले पनि हेर्दै आएकोमा सो सम्बन्धमा कुनै कारवाही र निर्णय पनि नगर्ने सो निकायले कानूनबमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी बहन गरेको भन्ने देखिएन । तर निवेदकले दर्ताको लागि माग गरेको जग्गा सम्बन्धमा यतिको धेरै कारवाही चली सक्दा पनि सुकुम्वासी समस्या

समाधान आयोग केन्द्रीय कार्यालय र भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको मिति २०६७।१।२।१ को पत्रअनुसार अर्को व्यवस्था नभएसम्मको लागि कुनै किसिमको काम नगर्नु नगराउनु भनी निर्देशन भै आएको हुँदा जग्गा दर्ता गर्ने सम्बन्धी कार्य अर्को आदेश नभएसम्मका लागि स्थगित भएको व्यहोरा जानकारी गराइन्छ, भनी सुकुम्वासी समस्या समाधान समिति कैलालीले निवेदकलाई मिति २०६७।१।२।१७ को पत्रबाट जानकारी दिएको देखिन आयो। उक्त पत्र विपक्षीले कुन कानूनको आधारमा लेखेको हो सो पत्रबाट देखिन आएन।

२१. सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगको गठन र विघटनको कुनै सीमा नै छैन। सो आयोग कहिले अस्थित्वमा हुन्छ, कहिले हुँदैन। यसको कार्यक्षेत्र, कार्य प्रकृति र अस्तित्व स्थायी प्रकृतिको नभई अस्थायी प्रकृतिको देखिन्छ। यसरी हाल अस्तित्वमा नै नरहेको सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगले व्यक्तिको सम्पत्तिसम्बन्धी हकमा आघात पार्ने गरी अनिश्चित समयसम्म बिना आधार र कारण जग्गा दर्तासम्बन्धी कार्य स्थगित गर्नु भनी लेखेको पत्रलाई न्यायको रोहमा उचित मान्न सकिँदैन। उक्त पत्र गैरकानूनी भई बदर हुने देखियो।

२२. तसर्थ, माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा विवेचित आधार र कारणबाट निवेदकको साविक प्रमाण र अदालतको फैसलाबाट निवेदन दावीको जग्गा दर्ता हुने हो होइन कानूनबमोजिम निर्णय गर्नुपर्नेमा जग्गा दर्तासम्बन्धी कामकारवाही अनन्तकालसम्म रोक्का राख्ने गरी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय एवं सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोगको मिति २०६७।१।२।१ को पत्रको आधारमा मिति २०६७।१।२।१७ मा सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग जिल्ला समिति कैलालीले लेखेको पत्र गैरकानूनी देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिदिएको छ। अब निवेदकले दर्ता गरिपाउँ भनी

दावी गरेको जग्गा निवेदकको साविक प्रमाण र अदालतको पूर्व फैसलाबमोजिम निवेदकको नाममा दर्ता हुने नहुने के हो सो सम्बन्धमा प्रचलित कानूनबमोजिम आवश्यक जो जे बुझ्नु पर्ने हो बुझी यो आदेशप्राप्त गरेको मितिले ३ महिनाभित्र कानूनबमोजिम निर्णय गर्नु भनी विपक्षी मालपोत कार्यालय कैलालीको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी

इति संवत् २०६९ साल माघ ८ गते रोज १ शुभम्---  
इजलास अधिकृत- कमलराज बिष्ट



### निर्णय नं.८९७६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
रिट निवेदन नं. ०६९-WH-००४४  
आदेश मिति: २०६९।१।०।१९।६

विषय :- बन्दीप्रत्यक्षीकरण।

निवेदक: भारत उत्तरप्रदेश राज्य, सम्बल जिल्ला,  
फत्तेपुर तेहसिल, गिनउर गाउँ स्थायी घर

भई हाल सिराहा जिल्ला, बेलहाकट्टी गाउँ  
स्थित ॐ ईटा भट्टामा कार्यरत् सेवाराम  
विरुद्ध

विपक्षी: पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय समेत

- अदालतले मुद्दाको कारवाही गर्दा सधैं र सबै अवस्थामा लिखतमा पुऱ्याउनु पर्ने रीत बेरीत जस्ता कार्यविधिगत प्रक्रियामा मात्र सीमित रहिरहन सक्दैन । व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा गम्भीर आघात हुने गरी गैरकानूनी एवं अमानवीय रूपमा बन्दी बनाइएको भन्ने लिखित सूचना प्राप्त भएको अवस्थामा अदालतले न्यायिक सक्रियता अपनाई मुद्दाको कारवाही अगाडि बढाउन सक्षम हुने ।

(प्रकरण नं.२)

- श्रमिकहरूलाई बन्धक बनाई जवरजस्तीसँग काममा लगाउने जस्ता क्रियाकलापहरू मानव अधिकारको उल्लंघन मात्र नभएर नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं प्रचलित श्रमसम्बन्धी कानूनको प्रतिकूल भएको मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.९)

- कारखाना निरीक्षकको नियुक्ति गरी ईटाभट्टालगायतका कारखानाहरूमा कामदारहरूलाई श्रमसम्बन्धी कानूनबमोजिम काममा लगाइएको छ छैन भन्ने सम्बन्धमा कारखाना निरीक्षकबाट नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी कानूनप्रतिकूलको कार्य भएको अवस्थामा तत्काल आवश्यक कारवाही हुन सकेमा ईटा उत्पादन गर्ने ईटाभट्टामा भएजस्ता

गैरकानूनी कार्यमा नियन्त्रण हुन सक्ने हुन्छ । जो आवश्यक र राज्यको दायित्वको विषयभित्र पर्ने ।

- श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६६ बमोजिम कारखाना निरीक्षकको नियुक्ति हालसम्म भएको छ छैन नियुक्ति नभएको भए यथाशीघ्र नियुक्ति गर्ने र नियुक्ति भइसकेको भए पनि कारखाना निरीक्षकबाट ईटाभट्टा लगायतका कारखानाहरूमा श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६७ एवं श्रम नियमावली, २०५० को नियम ५४ मा उल्लिखित विषयहरूका अतिरिक्त श्रमसम्बन्धी अन्य प्रचलित कानूनको पालना भए नभए सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी गराई श्रम सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको पाइएमा आवश्यक कारवाही गर्नु गराउनु भनी नेपाल सरकार श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

(प्रकरण नं.१७)

ि

नवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता  
राजेन्द्रकुमार श्रेष्ठ एवं विद्वान अधिवक्ताद्वय  
अग्नि खरेल र विनोद श्रेष्ठ

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०५७, नि.नं.६९७२ पृष्ठ ४३

सम्बद्ध कानून:

- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम २५
- श्रम ऐन, २०४८ को दफा १६, २२, २७, ४१, ४२ र ८४क.

आदेश

**प्र.न्या.खिलराज रेग्मी:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्रको भई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य र आदेश यस प्रकार छः-

म रिट निवेदक सिराहा जिल्ला, बेलहाकट्टी गाउँ स्थित ॐ ईटा भट्टामा श्रमिकका रूपमा कार्यरत् रहेको छु। विपक्षीहरू मध्येका ॐ ईटा भट्टाका साभेदार मोती भन्ने व्यक्ति, सञ्चालकहरू रामप्रसाद र विजय भन्ने व्यक्ति, ठेकेदार सुवे मण्डल समेतका व्यक्तिहरूले धरमन्तीलगायतका ६४ जना व्यक्तिहरूलाई जवरजस्ती बन्धक बनाई बाँधा श्रमिकका रूपमा राखेकाले बन्धक बनाएको स्थान सिराहा जिल्ला बेलहाकट्टी गाउँ स्थित ॐ ईटाभट्टामा स्थलगत निरीक्षण गरी बन्धक बनाइएका श्रमिकहरूलाई त्यहाँबाट रिहा गराई प्रचलित कानूनबमोजिम फौजदारी कसूरमा अनुसन्धान प्रक्रिया अधि बढाउन आवश्यक आदेश समेत जारी गरी पाउन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम यो निवेदन गर्न आएको छु।

म निवेदक समेतका बन्दीहरू र विपक्षीहरू बीचमा ॐ ईटा भट्टामा प्रति एक हजार ईटाको रु.१,४००।- मा कच्चा ईटा बनाउने शर्तमा करार भएको थियो। त्यसपश्चात् निवेदक समेतका बन्दीहरू ईटा भट्टामा पुगी करारको शर्तनामाअनुसार काम गर्न थाल्यौं। त्यहाँ काम गर्दै जाँदा जम्मा रु.५२,०००।- को काम सम्पन्न भइसकेकाले रकमको भुक्तानी माग्दा ईटा भट्टा सञ्चालकहरूले विभिन्न बहाना बनाई भुक्तानीमा विलम्ब गरिरहेका थिए। यसै बीच रकमको भुक्तानी दिन र उक्त स्थान छाडी आफ्नो घर जान दिन भनी पटकपटक अनुरोध गरेका थियौं।

तर विपक्षीहरूले रकम भुक्तानी पनि नदिने र घर जान पनि नदिने उल्टै कुटपीट समेत गरेर हालसम्म बन्दी बनाई बिना कुनै पारिश्रमिक चर्को घाममा काम गराई रहेका छन्। निज विपक्षीहरूले ईटा बनाएको कुराको भर्पाई आफ्नो किताबमा जनाएका छैनन् भने पहिले नै प्रिन्ट गरी राखिएको कागजमा सही गराएर राखेका छन्। यसको नाजायज फाइदा विपक्षीहरूले लिन सक्ने जोखिम पनि रहेको छ। अन्तर्राज्य श्रमिक बसाई सराई क्षतिपूर्ति ऐनको प्रावधानअनुसार श्रमिकहरूलाई बसाइ सराई गराउन अनुमतिपत्र हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था भएकोमा विपक्षीहरूसँग त्यस्तो अनुमति पत्र छैन।

विपक्षी ईटा भट्टा सञ्चालकहरूबाट बन्दीहरूलाई निगरानी गर्न निजी सुरक्षाकर्मी राखी त्यस स्थानबाट कहीं कतै जान नदिई थुनामा राखिएको छ। निवेदक र बन्दीहरूलाई यदि त्यहाँबाट भाग्न खोजेमा मारीदिने धम्की समेत दिदै आएका छन्। विपक्षीहरूले कर्मैया श्रम निषेध गर्ने ऐनको बाध्यात्मक प्रावधानहरूको उल्लंघन गरेका छन्। निज विपक्षीहरूले बिगत एक महिनादेखि बन्दीहरूलाई गैरकानूनी रूपमा कर्मैया श्रमिकका रूपमा पारिश्रमिक नदिई राखी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्याभूत गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी प्रावधानहरूको समेत उल्लंघन गरेकाले त्यस आधारमा पनि विपक्षीहरूलाई मुद्दा चलाइनुपर्ने अवस्था रहेको छ। विरामी अवस्थामा रहेका बन्दीहरूलाई औषधि उपचारको व्यवस्था नगरी बेवास्ता गरेका कारणबाट बन्दीहरूको जीवन खतरामा रहेको छ। बन्दीहरूसँग राशन खरिद गर्ने रकम पनि छैन। बन्दीहरूलाई विपक्षीहरूको गैरकानूनी र दुष्कार्यपूर्ण थुनाबाट मुक्त नगरिएमा भोकमरीबाट मर्नुपर्ने अवस्था आउने खतरा रहेको छ। बस्नका लागि उचित प्रबन्ध गरी बन्दीका

बालबालिकाहरूलाई शिक्षालगायत अन्य आवश्यक सुविधा पनि प्रदान गरेका छैनन् । यस विषयमा विपक्षीहरू मध्येका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहा र प्रहरी उपरीक्षक, जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिराहा समेतलाई मिति २०६९।८।३ मा जानकारी गराइएको थियो तर कुनै कारवाही अगाडि नबढाएकाले विपक्षीहरूलाई पनि प्रस्तुत रिटमा विपक्षी बनाइएको छ ।

म रिट निवेदक विपक्षीहरूको बन्धकबाट उम्कन सफल भई हाल बाहिर रहेको र म निवेदकका छोरी, बहिनी, ज्वाई, भतिजा, नजिकको नातेदार र सँगै काम गर्ने सहकर्मी विपक्षीहरूबाट बन्दी अवस्थामा रहेको र बन्दीहरूको जीवन जोखिममा रहेकोले सीघ्र रिहाइको लागि यस बाहेक अर्को प्रभावकारी र छिटो छरितो उपचार विधि नरहेकाले प्रस्तुत निवेदन गरेको छु ।

तसर्थ, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सिराहाका नाममा प्रमुख जिल्ला अधिकारी आफै वा निजद्वारा आफ्नो मातहतको कुनै अधिकारी खटाई ॐ ईटा भट्टामा तुरुन्त निरीक्षण गरी वास्तविकता बुझी यदि निवेदनमा उठाइए जस्तो अवस्था रहेको भए तत्काल बन्धकबाट मुक्त गर्नु र विपक्षी व्यक्तिहरूका विरुद्ध प्रचलित कानूनबमोजिम फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया थालनी गर्नु भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई निर्देशन दिनु भनी आदेश जारी गरिपाऊँ । साथै विपक्षीहरू मध्येका ॐ ईटा भट्टाका साभेदार मोती भन्ने व्यक्ति, सञ्चालकहरू रामप्रसाद र विजय भन्ने व्यक्ति, ठेकेदार सुबे मण्डल समेतका व्यक्तिहरू, तिनीहरूका कर्मचारीहरू र सुरक्षाकर्मीहरूका विरुद्ध प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्नु भनी आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदक सेवारामले सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरी

अंग्रेजी भाषामा हुलाकबाट प्रेषित गरेको पत्रलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी दर्ता भएको रिट निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्तभएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक (३) तीनदिनभित्र विपक्षीहरू पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहा र जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिराहाले महान्यायाधिवक्ताको कार्यलयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी र विपक्षीहरू ॐ ईटा भट्टाका साभेदार मोती भन्ने व्यक्ति, सञ्चालकहरू रामप्रसाद र विजय भन्ने व्यक्ति, ठेकेदार सुबे मण्डलले आफै वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत् लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार गर्नु ।

साथै निवेदन व्यहोराबाट ठूलो संख्यामा बिना मञ्जुरी खानपिनको यथोचित व्यवस्था समेत नगरी जवरजस्ती थुनाको स्थितिमा राखी काम गराएको र तत्सम्बन्धी गुनासोको सम्बोधन समेत सम्बन्धित निकायले नगरेको भन्दै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश माग गरेको देखिएको छ । यस्तो प्रकृतिको समस्यामा कुनै किसिमको बिलम्ब गर्न नमिली तत्काल जाँचबुझ गरी आवश्यकताअनुसार राहतसहित निकास दिनुपर्ने स्थिति देखिएकाले निवेदनको व्यहोरा साँचो छ छैन, निवेदन व्यहोराबमोजिम बन्धक बनाई काममा लगाएको अवस्था समेत हो होइन, सो सम्बन्धमा आवश्यक सुरक्षा मद्दतसहित अविलम्ब विवादित कार्यस्थलमा प्रवेश गरी जो जसलाई बुझ्नुपर्छ बुझी, खानपिन बसोबास र कार्यस्थलको शर्त र वातावरण समेतको बारेमा प्रतिवेदन गर्ने, तत्काल खानपिनको व्यवस्था नभएको वा लत्ताकपडा र

बसोवास असाध्य किसिमको देखिएमा सम्बन्धित ईटाभट्टाको मालिककै खर्चमा तत्काल व्यवस्था गर्न लगाउने, सो हुन नसकेमा स्थानीय प्रशासन अर्थात् प्रमुख जिल्ला अधिकारी समेतको संयोजकत्वमा आवश्यक व्यवस्था गर्न लगाउने, सो गर्न नमानेमा वा हुन नसकेमा तत्काल गर्नुपर्ने जो चाहिने व्यवस्था गरी आवश्यक कारवाही एवं व्यवस्था गर्न यस अदालतमा निकासको लागि लेखी पठाउने समेतको काम गर्ने गरी सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारलाई जाँचबुझ अधिकृतको रूपमा काम गर्न तोकी पठाउने र उक्त काम २(दुई) दिनभित्र सम्पन्न गरी प्रतिवेदन गर्नु भनी सिराहा जिल्ला अदालतलाई लेखी पठाई आगामी माघ ३(तीन) गते पेश गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासको मिति २०६९।१२।७ को आदेश।

मिति २०६९।१०।१ गते प्रतिवेदक दुर्गाबहादुर भुसालको नेतृत्वमा तहसीलदार, शाखा अधिकृत समेतको अदालतको टोली र प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरी उपरीक्षक समेतको टोली बल्हाकट्टी गाउँस्थित ॐ ईटाभट्टा रहेको स्थानमा पुगियो। पीडितहरूसँगको कुराकानीमा पीडितहरूलाई प्रति ईटा रु.१.४० (एक रूपयाँ चालिस पैसा) दिने भनिएकोमा शर्तअनुसार पैसा नदिएको, ईटा उत्पादन गर्दा सम्भौता भन्दा बढी श्रम खर्चिनु परेको, काम गरेको ज्याला ईटा उत्पादनअनुसार नदिएको, ज्याला माग्दा उल्टै धम्क्याउने कुट्ने पिट्ने गरेको, खान बस्नको लागि उचित प्रबन्ध नभएको, ओढ्ने ओछ्याउने व्यवस्था नभएको, औषधि उपचार नभएको, श्रमिक महिलाहरूलाई ईटाभट्टाका मालिक पक्षका मानिसहरू कार्यस्थलमा यौनजन्य दुर्व्यवहार गर्ने गरेको, कुनै पनि शर्तमा ईटाभट्टामा बसी काम गर्ने इच्छा नभएको र आफ्नो घर (भारत) फर्कन

चाहेको कुरा पीडितहरूको भनाई रहेको पाइयो। पीडितहरूले आफ्ना कुरा भन्दा सबैका आँखाबाट आँसु बगिरहेको, बालवच्चा र बुढाबुढीहरू रुघा खोकीले ग्रस्त रहेका, बस्ने ठाउँ एकसरो काँचो ईटाले बारेको उभिन समेत नमिल्ने सानो रहेको, बच्चाहरूलाई समेत काममा लगाई बालश्रम शोषण भएको समेत देखियो। ईटा भट्टाका सञ्चालक विजयले पीडितहरूको आरोप कपोलकल्पित भएको भने तापनि पीडितहरूप्रति गरेको व्यवहार कुराकानीबाट पीडितहरूलाई जवर्जस्तीपूर्वक बन्धक बनाई काममा लगाएको र निवेदनमा उल्लिखित व्यहोरा सबै सत्य भएको लाग्यो।

पीडितहरू एकछिन पनि त्यहाँ बस्न नचाहेको, तत्काल खानपिनको व्यवस्था पनि नभएको, चिसो मौसम समेतलाई मध्यनजर गरी प्रहरी, प्रशासन तथा हामी गएका टोली समेतको सल्लाह र सुझावमोजिम पीडित सबैलाई मिति २०६९।१०।१ गते बेलुकी ४.३० बजेतिर बन्धकमुक्त गरी सिराहा सदरमुकाममा ल्याउने काम भयो। हाल पीडितहरूलाई आवश्यक सुरक्षाका साथ नेपाल रेडक्रस सोसाइटी सिराहा शाखामा राखिएको, स्थानीय अस्पतालमार्फत् हाल पीडितहरूको स्वास्थ्य उपचार गराउने कार्य भईरहेको, ओढ्ने ओछ्याउने तथा खाने व्यवस्था हाल सिराहा जिल्ला अदालतको सक्रियतामा भइरहेको छ। पीडितहरू सबै भारतीय नागरिक भएको र निजहरू सबैको आफ्नो घर फर्कने चाहना रहेको व्यहोरा समेत सादर अनुरोध छ, भन्ने समेत व्यहोराको सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदार दुर्गाबहादुर भुसालको मिति २०६९।१०।२ को प्रतिवेदन।

यस अदालतको मिति २०६९।१२।७ को आदेशमोजिम सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले घटनास्थलको जाँचबुझ गरी पठाएको प्रतिवेदन व्यहोरा समेतबाट निवेदनमा उल्लेख

भएबमोजिमका श्रमिकहरूलाई ईटाभट्टा कारखानाले निजहरूको इच्छाविपरीत ज्यालासमेत पूरा नदिई कार्यस्थलमा खानेबस्ने एवं लत्ताकपडा आदिको न्यूनतम बन्दोबस्त समेत नमिलाई तथा सुरक्षा समेत नदिई श्रम शोषण एवं यौन दुर्व्यवहार समेतको नाजुक अवस्थामा बन्धक बनाई राखेको र निज श्रमिकहरूले त्यहाँबाट छुटकारा पाउन माग गरेको भन्ने देखिएको छ । त्यसरी जवरजस्ती बन्धक बनाई काममा लगाउनु बन्दीसरहको अवस्था देखिएको भै जाँचबुझ अधिकृत समेतको टोलीले सम्बन्धित बन्धक बनाइएका व्यक्तिहरूको इच्छानुसार बन्धकमुक्त गरी अदालतकै सक्रियतामा नेपाल रेडक्रस सोसाइटी सिरहामा आश्रय दिई खानपिन एवं स्वास्थ्य उपचार गरिएको भन्ने समेत देखिएकोले निजहरूलाई बन्दीसरहको त्यस्तो अवस्थामा निरन्तर रहन दिन वा यथावत् अवस्थामा छाड्न समेत मिल्ने नदेखिएकोले ती श्रमिकहरूले इच्छा गरेमा कागज गराई निजहरूलाई आफ्नो देश भारत प्रस्थान गर्न नेपाल भारत सीमासम्म पर्याप्त सुरक्षा व्यवस्था मिलाई आफ्नो देशमा पुनरागमनका लागि सहयोग दिई पठाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखियो । यस क्रममा निवेदकलगायतका श्रमिकहरूले काम गरेको ईटाभट्टाबाट पाउनु पर्ने रकमको हकमा ईटाभट्टा मालिकबाट तत्काल दिलाउन सक्ने भए सो काममा सहयोग गर्ने र सो हुन नसकेमा पनि सम्बन्धित श्रमिकहरूले कानूनबमोजिम भराई पाउन उपयुक्त उपचार खोज्न सक्ने नै हुँदा प्रस्तुत निवेदनको रोहमा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई बन्धक सरहको स्थितिमा बन्दी बनाई राखेको देखिँदा निजहरूलाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३६ बमोजिम बन्धक अवस्थाबाट मुक्त गरी आफ्नो देश प्रस्थान गर्न मित्रराष्ट्र भारतको सीमावर्ती प्रशासनसँग समेत आवश्यक समन्वय गरी

निजहरूलाई सुरक्षासाथ नेपाल सीमा पार गर्न दिई सो कार्य सम्पन्न भएपछि सोको प्रतिवेदन यस अदालतमा पठाउनु भनी सिरहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारलाई लेखी पठाउनु र उक्त कार्यमा आवश्यक पर्ने प्रशासनिक तथा अन्य व्यवस्थापकीय सरसहयोग सक्रिय रूपमा उपलब्ध गराउनु भनी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय प्रशासक तथा सिरहा जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई समेत लेखी पठाई सेस्तेदारको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि, मिसिलसाथ राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६९।१०।३ को आदेश ।

रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएका धरमन्तीसहितका ६४ जना व्यक्तिहरूलाई बन्दी बनाइएको सम्बन्धमा ईटाभट्टा र कामदारहरू बीचको करार एवं कामबारे स्थानीय प्रशासनमा यस पूर्व केही जानकारी नभएको, सम्मानीत अदालतमा रिट निवेदन दायर भई आदेश भएपश्चात् मिति २०६९।१०।१ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरी उपरीक्षक र सिरहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारसहितको टोली सम्बन्धित ईटाभट्टा रहेको स्थानमा अवलोकन गर्न गई बन्दी बनाइएका भनिएका व्यक्ति धरमन्तीसमेतका ६४ जना व्यक्तिलाई उद्धार गरी सिरहा जिल्लास्थित नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको भवनमा खानपिन र सुत्ने समेतको उचित व्यवस्था मिलाई राखिएको छ । ईटाभट्टा धनीलाई अन्तर्राज्य श्रमिक बसाई सराई क्षतिपूर्ति ऐन, धम्की विरुद्धको कारवाही र कर्मैया श्रम निषेध गर्ने ऐनलगायतका कानूनबमोजिम दायर दर्ता गरी चलाउनुपर्ने मुद्दाका सम्बन्धमा ईटाभट्टा धनी लगायतका कसूरदारहरूलाई कानूनबमोजिम कारवाही हुने व्यहोरा अवगत गराउँछु । ईटाभट्टामा काम गर्न आउने कामदारहरूले प्रशासनमा दिनुपर्ने सूचना नदिएको

कारण प्रशासन सुसूचित हुन नसकेको हुँदा निजहरूले जोरजवर जस्ती काममा संलग्न हुनपरेको अवस्था रहेको कुरा जानकारी गराउँदछु। बन्धकमा राखिएका भनिएका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो देशमा पठाउनेतर्फ पहल शुरू भइसकेको व्यहोरा सम्मानीत अदालतसमक्ष अनुरोध गर्दै यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउन सादर अनुरोध गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिरहाका प्रमुख जिल्ला अधिकारी ध्रुवप्रसाद ढकालको लिखित जावफ।

भारतीय मजदुर, महिला र बालबालिकालाई बन्धक बनाएको सम्बन्धमा कारवाहीको लागि रिट निवेदक तथा कुनै संघ संस्था था वा नागरिक समाज समेतबाट यस कार्यालयमा उजूरी वा सूचना गरेको नदेखिएको साथै आवश्यक कारवाहीको लागि कुनै अड्डा अदालत वा कार्यालय समेतबाट पत्राचार समेत नरहे नभएको हुँदा सो सम्बन्धमा यस कार्यालयलाई जानकारी हुन सकेन। उक्त घटनाका सम्बन्धमा मिति २०६९।१।२९ गते सम्मानीत सिरहा जिल्ला अदालतको च.नं. ३७८३ को सुरक्षा खटाई पठाई दिने भन्ने व्यहोराको पत्र यस कार्यालयमा प्राप्त हुन आएको हुँदा मिति २०६९।१।०१ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी, यस कार्यालयका कार्यालय प्रमुख तथा सिरहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारसहितको टोली सम्बन्धित ईटाभट्टा रहेको स्थानमा स्थलगत अवलोकन गर्न गई बन्दी बनाइएका भनिएका व्यक्ति धरमन्ती समेतका ६४ जना व्यक्तिहरूलाई उद्धार गरी सिरहा स्थित नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको भवनमा खाने बस्नेको उचित व्यवस्था मिलाई राखिएको छ। यस कार्यालयबाट बन्धक बनाएको र यातना दिएको नहुँदा यस कार्यालयको हकमा दायर गरेको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहाका प्रहरी उपरीक्षक विक्रम गुरुङको लिखित जावफ।

हामी लिखित जावफ प्रस्तुतकर्ताहरू सिरहा जिल्ला, बेल्हा गा.वि.स., वडा नं. ५ मा स्थायी घर बसोवास गरी सामान्य पेशा व्यवसाय गरी आएका नागरिकहरू हौं। यस क्रममा दीलिपकुमार पुर्वेको नाममा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय सिरहामा मिति २०६६।१।०१ मा “राम जानकी ईटा उद्योग” नामक फर्म दर्ता गरी साभेदारीमा उँ अंकित ईटा उत्पादन गरी व्यवसाय सञ्चालन गरी आएका छौं। ईटा उद्योग सञ्चालन गरी आउने क्रममा उद्योग सञ्चालनार्थ आवश्यक पर्ने जनशक्ति ठेकेदारमार्फत् उपलब्ध हुने भएकोले सुवे मण्डल, इरफान अली, सरफराज खान समेतका ठेकेदारमार्फत् निवेदकलगायतका व्यक्तिहरू ईटा उद्योगमा आई काम गर्न स्वेच्छापूर्वक बसेका हुन्। आपसी सहमतिअनुसार कच्चा ईटा बनाउने काममा लागे लगाएको तथ्यप्रति एक हजार ईटाको रु.१,४००।- मा कच्चा ईटा बनाउने शर्तमा करार भएको भनी निवेदनमा नै उल्लेख भएकोबाट पुष्ट भएको छ। निवेदक समेतका व्यक्तिहरूलाई काममा ल्याउने ठेकेदारहरूले केही रकम अग्रिम भुक्तानी बुझी लिएको र सो बराबरको काम नगरी विपक्षी निवेदक समेतका व्यक्तिहरू काम छाडी जान लागेकोमा भुक्तानी रकमअनुसारको काम गर्न ईटा उद्योग सञ्चालकको तर्फबाट अनुरोध गर्दा जवरजस्ती बन्धक बनाई राखेको भनी अदालतलाई समेत गुमराहमा पारी दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ।

हामीबाट अन्तर्राज्य श्रमिक बसाई सराई क्षतिपूर्ति ऐन, कमैया श्रम निषेध गर्ने ऐनलगायतका कानून विपरीतका कुनै कार्य भएको छैन। निवेदकहरू ठेकेदारमार्फत् आएकाले निजहरू कुन



देशका बासिन्दा हुन् भनी पूर्व जानकारी नभएको र निजहरू स्वेच्छापूर्वक ईटा बनाउने काममा लागेको हुँदा हामीले कुनै फौजदारी कसूर गरेका छैनौं । हामीले निवेदकलगायतका व्यक्तिहरूलाई जवरजस्ती बन्दी बनाई बाधा श्रमिकको रूपमा काममा लगाएका छैनौं । हाम्रो ईटा उद्योगमा कुनै पनि बालवालिकाहरूलाई काममा लगाई बालश्रम शोषण गरिएको अवस्था छैन । कामदारहरूले आफ्नो परिवार समेत ल्याई साथै राख्ने गरेबाट उद्योग परिसरमा बालवालिकाहरू देखिएका हुन् । ईटा उद्योगमा काम गर्ने महिला कामदारहरू उपर हामी सञ्चालकहरू तथा उद्योगमा कार्यरत कर्मचारीहरूबाट कुनै प्रकारको यौनजन्य दुर्व्यवहार भएको अवस्था समेत छैन । निवेदक समेतका व्यक्तिहरूले ईटा उद्योगमा अस्थायी प्रकृतिले सिजनअनुरूप ठेक्काको हिसावले काम गर्ने र आफ्नो साथमा बालवच्चालाई अस्थायी रूपमै राख्ने भएबाट निज बालवालिकाहरूको लागि शिक्षालगायतका सुविधा प्रदान गर्ने अवस्था नरहेको हो । ईटा उद्योगमा कार्यरत कामदारहरूका लागि बसोबास खानपान लगायतका आवश्यक न्यूनतम सुविधाहरू उपलब्ध गराएका छौं । तसर्थ, भुक्तानी रकमअनुसार काम नगरी फर्कने उद्देश्यले कपोलकल्पित तथ्यहरू उल्लेख गरी प्रस्तुत निवेदन दायर गरेकोमा निज निवेदकसमेतका व्यक्तिहरू हाल सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको आदेशअनुसार ईटा उद्योगबाट निकाली सपरिवार सकुशल आफ्नो देश फर्किसकेको अवस्थामा प्रस्तुत निवेदनको औचित्य समेत नरहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षीहरू रामप्रसाद पुर्वे, विजयकुमार मण्डल र मोतीलाल श्रेष्ठको संयुक्त लिखित जवाफ ।

सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६९।१०।३ मा भएको आदेश फ्याक्समार्फत्

मिति २०६९।१०।३ गते प्राप्तभएपछि आदेशानुसार ईटाभट्टाबाट उद्धार गरी ल्याएका श्रमिकहरूलाई आफ्नो देश भारत पुनरागमनका लागि सहयोग दिई पठाउने व्यवस्था गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहा समेतलाई आदेशको जानकारी गराइयो । जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहाबाट मित्रराष्ट्र भारतको सीमावर्ती प्रशासनलाई पत्राचार गर्ने कार्य भयो । माघ ४ गते श्रमिकहरूलाई सीमासम्म पुऱ्याउने तयारी गरेकोमा भारतीय पक्षबाट कुनै जानकारी नआएकोले मिति २०६९।१०।४ गते श्रमिकहरूलाई भारतीय सीमासम्म पुऱ्याउने कार्य हुन सकेन । उक्त दिन श्रमिकहरूलाई जिल्ला अदालतको सक्रियतामा चन्द्र उच्च मा.वि. को कक्षाकोठामा राखी खानपानको व्यवस्था गरियो । मिति २०६९।१०।५ गते पनि भारतीय सीमा प्रशासनबाट श्रमिकहरूलाई बुझ्न कुनै अधिकारी नआएको र श्रमिकहरूबाट आफूलाई सुरक्षित साथ सीमासम्म पुऱ्याइ दिए घर जानसक्ने भनाई आएको थियो । ठूलो सख्यामा रहेका श्रमिकहरूलाई लामो समयसम्म राख्न सुरक्षा एवं खानपानको दृष्टिकोणबाट समेत अप्ठेरो हुने समेतका कुराहरूलाई दृष्टिगत गरी नागरिक समाज तथा पत्रकार समेतको अगुवाई र भारतीय सीमा क्षेत्रका राजनीतिज्ञ तथा समाजसेवीहरूलाई समेत रोहवरमा राखी जिल्ला मधुवनी, प्रखण्ड जयनगर (भारत) पञ्चायत, वेहली पूर्वी घर कम्लाबारीका मुखिया भोला यादवलाई मिति २०६९।१०।५ गते दिउँसो २.०० बजे बुझाउने कार्य भयो । सीमाक्षेत्रसम्म पुऱ्याउन नेपालको तर्फबाट प्रहरी प्रशासनका प्रमुख तथा सञ्चारकर्मीहरूका साथै माननीय जिल्ला न्यायाधीशज्यूहरू भीमकुमार ओझा, विश्वमंगल आत्रेय, अर्जुनप्रसाद कोइराला र सेस्तेदार पुगेका थियौं । बुझाउने कार्य सम्पन्न

भएपछि बालवच्चासहितका श्रमिकहरूलाई सीमापारीको गाडीमा चढाई ती गाडीहरू हिडेपछि मात्र हामीहरू फर्कने काम भयो । श्रमिकहरूलाई पाँच दिनसम्म सिराहामा राख्दा भएको खर्च तथा घर जानको लागि यातायात खर्चबापतको रकम ईटाभट्टा सञ्चालकको तर्फबाट पटकपटक गरी जम्मा रु.५४,०००/- उपलब्ध गराइएको थियो भन्ने समेत व्यहोराको सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदार दुर्गाबहादुर भुसालको यस अदालतमा पेश भएको मिति २०६९।१०।६ को दोस्रो प्रतिवेदन ।

रिट निवेदनमा उल्लिखित धरमन्ती समेतका ६४ जना व्यक्तिहरू सिराहा जिल्ला बेलहाकट्टी गाउँ स्थित ॐ ईटाभट्टामा काम गरेका सम्बन्धमा स्थानीय प्रशासनमा पूर्व जानकारी नभएको, बन्दी बनाएको छ भनी सम्मानीत सर्वोच्च अदालतमा निवेदन परी सम्मानीत अदालतबाट मिति २०६९।१।२७ मा भएको आदेश प्राप्तभएपछि यस कार्यालयका क्षेत्रीय प्रशासकको निर्देशनमा मिति २०६९।१०।१ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारी सिराहा, प्रहरी उपरीक्षक सिराहा र सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदार सहितको टोली सम्बन्धित ईटाभट्टामा स्थलगत अवलोकन गर्न गई धरमन्ती समेतका ६४ जनालाई सकुशल उद्धार गरी ल्याई नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको भवनमा खानपिन सुत्ने समेतको उचित व्यवस्था मिलाई राखिएको छ । सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट धरमन्ती समेतका ६४ जना व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको इच्छानुसार उनीहरूको देशमा प्रवेश गर्ने व्यवस्था मिलाउने आदेश प्राप्त भइसकेकाले सो आदेश कार्यान्वयन गर्न मिति २०६९।१०।३ मा क्षेत्रीय प्रशासक स्वयं नै सिराहा जिल्लामा गई प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत् भारत मधुवनी जिल्लाका मजिस्ट्रेटलाई पत्र लेखिसकिएको छ । बन्धक

बनाइएका भनिएका व्यक्तिहरूलाई ईटाभट्टाबाट उद्धार गरी ल्याई उनीहरूको इच्छा अनुसार आफ्नो देशमा पठाउनेतर्फ कार्य अगाडि बढिसकेको हुँदा निवेदन मागअनुसार थप आदेश हुनुपर्ने नदेखिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय धनकुटाका क्षेत्रीय प्रशासक जनार्दन नेपालको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री अग्नि खरेल र श्री विनोद श्रेष्ठले निवेदक समेतका कामदारहरू ठेकेदारमार्फत् आई प्रति एक हजार काँचो ईटा बनाएको रु.१४००/- रूपयाँ लिने गरी स्वेच्छापूर्वक सम्भौता गरी काम गरेका हुन । संभौताअनुरूप कामबापतको रकम ठेकेदारमार्फत् अग्रिम भुक्तानी बुझी लगेको अवस्थामा कामदारहरूले काम छाडी जान खोजेकोले भुक्तानी भएको रकमबमोजिमको काम गरीदिन अनुरोधसम्म गरेको हो । कामदारहरूलाई बन्धक बनाई इच्छाविपरीत काममा लगाएको होइन । खानपान र बास बस्ने उचित व्यवस्था गरी कानूनसम्मत् रूपमा काम गरेका हुन् । हाल सबै कामदारहरू सम्मानीत अदालतको आदेशबमोजिम ईटा उद्योगबाट निकाली सपरिवार सकुशल आफ्नो देश फर्किसकेको अवस्था हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन । तसर्थ, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस सुनियो ।

विपक्षीमध्येका जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहा समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रकुमार श्रेष्ठले निवेदक समेतका भारतीय नागरिकहरू सिराहा जिल्ला बेलहाकट्टी गाउँ स्थित ॐ ईटाभट्टामा आई काम गरेका र उनीहरूको जवरजस्ती श्रम शोषण भएको विषयमा प्रशासनिक निकायमा पूर्व जानकारी

नभएको र सम्मानीत अदालतमा रिट दायर भई अदालतबाट भएको आदेश प्राप्तभएपछि सक्रियतापूर्वक बन्धक श्रमिकहरूलाई सकुशल उद्धार गरी अदालतको आदेशबमोजिम आफ्नो देश पुनरागमन गराइएको हुँदा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहा समेतका सरकारी निकायका हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस समेत सुनियो ।

उल्लिखित बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा रिट निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन अंग्रेजी भाषामा लेखी रिट निवेदक सेवारामले भारतबाट हुलाकमार्फत् सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशलाई प्रेषित गरेको र प्रधान न्यायाधीशको निजी सचिवालयबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरी अंग्रेजी भाषाको निवेदन एवं अनुवादित मस्यौदा मुद्दा तथा रिट महाशाखामा पठाई दर्ता भएको पाइन्छ । निवेदक सेवा रामले विदेशबाट अंग्रेजी भाषामा पत्रमार्फत् रिट निवेदन प्रेषित गरेतापनि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३१(१) मा उल्लेख भएबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनपत्रमा बन्दीलाई कसले, कहिलेदेखि र कुन परिवन्धबाट बन्दी बनाएको छ ? बन्दी कुन स्थानमा थुनामा रहेको छ ? बन्दीलाई अन्नपानी बन्दगरी थुनामा राखिएको वा कुनै प्रकारको शारीरिक वा मानसिक यातना दिएको छ वा छैन ? आदि कुराहरू खुलाएको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम २५ मा लिखितहरूमा पुऱ्याउनु पर्ने सामान्य रीतका सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था भएको र त्यस्ता रीत नपुगेका निवेदनहरू सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गरिने छैन भन्ने व्यवस्था

रहेको छ तथापि अदालतले मुद्दाको कारवाही गर्दा सधै र सबै अवस्थामा लिखतमा पुऱ्याउनु पर्ने रीत वेरीत जस्ता कार्यविधिगत प्रक्रियामा मात्र सीमित रहिरहन सक्दैन । व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा गम्भीर आघात हुने गरी गैरकानूनी एवं अमानवीय रूपमा बन्दी बनाइएको भन्ने लिखित सूचना प्राप्त भएको अवस्थामा अदालतले न्यायिक सक्रियता अपनाई मुद्दाको कारवाही अगाडि बढाउन सक्षम हुन्छ । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश गैरकानूनी रूपमा बन्दी बनाइएका व्यक्तिहरूलाई थुनाबाट मुक्त गर्न जारी गरिने हुँदा यो प्रत्यक्षतः व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता एवं मानव अधिकारको संरक्षणसँग सम्बन्धित रहेको छ । रिट निवेदक सेवारामले बन्दी बनाइएका व्यक्तिहरूको हकमा आफू यस अदालतमा उपस्थित नभई विदेश भारतबाटै अंग्रेजी भाषामा पत्रमार्फत् निवेदन गरेपनि गैरकानूनी रूपमा बन्दी बनाई व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामाथि गम्भीर आघात हुन गएको विषयमा अदालतले निवेदन ग्रहण गरी सुनुवाई समेतका आवश्यक कारवाही गर्न सक्ने हुन्छ ।

३. निवेदक समेतका व्यक्तिहरू सिराहा जिल्ला बेलहाकट्टी गाउँस्थित अं अंकित ईटा उत्पादन गर्ने ईटाभट्टामा आई ईटाभट्टाका सञ्चालकहरू सँग प्रति एक हजार कच्चा ईटाको रु.१४००।- मा काँचो इटा बनाउने शर्तमा सम्झौता गरी ईटा बनाउने श्रमिकको रूपमा काम गरेको तथ्यमा विवाद देखिन्छ । निवेदकले रिट निवेदनमा विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकले श्रमिकहरूलाई काम गरेको रकमको भुक्तानी नदिई, घर जान पनि नदिई बन्धक बनाई विना पारिश्रमिक जवर्जस्तीसँग काममा लगाएको र तत्सम्बन्धी गुनासोको सम्बोधन सम्बन्धित स्थानीय प्रशासनिक निकायले नगरेको उल्लेख गरी विपक्षीहरूका नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी बन्धक मुक्त

गरिपाऊँ साथै विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकहरू एवं ठेकेदारलाई अनुसन्धान गरी आवश्यक कारवाही गर्ने आदेशसमेत जारी गरिपाऊँ भनी माग गरेको देखिन्छ। विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकहरूले निवेदन दावीलाई इन्कार गर्दै निवेदक समेतका व्यक्तिहरू ठेकेदारमार्फत् आई सहमतिअनुसार स्वेच्छापूर्वक काम गरी बसेकोमा भुक्तानी रकमअनुसार काम नगरी फर्कने उद्देश्यले कपोलकल्पित तथ्यहरू उल्लेख गरी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको र हाल निवेदक समेतका सबै व्यक्तिहरूअदालतको आदेशानुसार ईटा उद्योगबाट निकाली सपरिवार सकुशल आफ्नो देश फर्किसकेको अवस्था हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी लिखित जवाफ पेश गरेको देखिन्छ।

४. प्रस्तुत रिट निवेदनमा प्रारम्भिक सुनुवाई हुँदा रिट निवेदन मागका सम्बन्धमा कुनै किसिमको बिलम्ब गर्न नमिली तत्काल जाँचबुझ गरी आवश्यकताअनुसार राहतसहित निकास दिनुपर्ने देखिएकोले निवेदनको व्यहोरा साचो छ, छैन, निवेदन व्यहोराबमोजिम बन्धक बनाई काममा लगाएको अवस्था समेत हो होइन, सो सम्बन्धमा आवश्यक सुरक्षा मद्दतसहित अविलम्ब विवादित कार्यस्थलमा प्रवेश गरी जो जसलाई बुझ्नुपर्छ बुझी खानपिन, बसोबास र कार्यस्थलको शर्त र वातावरण समेतको बारेमा दुई दिनभित्र कार्य सम्पन्न गरी प्रतिवेदन पेश गर्न सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारलाई जाँचबुझ अधिकृतको रूपमा तोकिएको पठाउने आदेश भएको पाइन्छ। साथै श्रमिकहरूलाई तत्काल खानपिनको व्यवस्था नभएको वा लत्ता कपडा र बसोबास असाध्य किसिमको देखिएमा सम्बन्धित ईटाभट्टाको मालिककै खर्चमा तत्काल व्यवस्था गर्न लगाउने, सो हुन नसकेमा स्थानीय प्रशासन अर्थात् प्रमुख जिल्ला अधिकारी समेतको संयोजकत्वमा आवश्यक व्यवस्था गर्न लगाउने, सो गर्न नमाने वा

हुन नसकेमा तत्काल गर्न पर्ने जो चाहिने व्यवस्था गरी आवश्यक कारवाही एवं व्यवस्था गर्न यस अदालतमा आवश्यक निकासको लागि लेखी पठाउने भनी सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारलाई उक्त मिति २०६९।१।२७ को आदेशले कार्यादेश समेत तोकिएको पाइन्छ।

५. यस अदालतको उल्लिखित आदेशबमोजिम सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले कार्यस्थलमा गई जाँचबुझ गरी पठाएको प्रतिवेदन व्यहोराबाट निवेदनमा उल्लेख भएबमोजिमका श्रमिकहरूलाई ईटाभट्टा कारखानामा शर्तअनुसारको ज्याला नदिएको, इच्छाविपरीत काममा लगाएको, कार्यस्थलमा खाने बस्ने एवं लत्ता कपडा आदिको न्यूनतम बन्दोबस्त समेत नमिलाई तथा सुरक्षा समेत नदिई श्रम शोषण गरेको, महिला श्रमिकहरूलाई यौन दुर्व्यवहार गरेको, बच्चाहरू समेतलाई काममा लगाई बालश्रम शोषण भएको समेतको नाजुक अवस्थामा बन्धक बनाई राखेको र निज श्रमिकहरूले त्यहाँबाट छुटकारा पाउन माग गरेको भन्ने देखिन्छ। त्यसरी जवरजस्ती बन्धक बनाई काममा लगाउनु बन्दीसरहको अवस्था देखिएको भै जाँचबुझ अधिकृतको टोलीले बन्धक बनाइएका व्यक्तिहरूको इच्छाअनुसार बन्धक मुक्त गरी अदालतकै सक्रियतामा नेपाल रेडक्रस सोसाइटी सिराहामा आश्रय दिई खानपिन एवं स्वास्थ्य उपचार गरिएको भन्ने व्यहोराको जाँचबुझ अधिकृतको प्रतिवेदन मिति २०६९।१।०२ मा प्राप्तभएको पाइन्छ।

६. जाँचबुझ अधिकृतबाट पेश भएको प्रतिवेदन यस अदालतको संयुक्त इजलासमा पेश भई सुनुवाई हुँदा “निवेदकलगायतका श्रमिकहरूले काम गरेको ईटाभट्टाबाट पाउनु पर्ने रकमको हकमा ईटाभट्टा मालिकबाट तत्काल दिलाउन सक्ने भए सो काममा सहयोग गर्ने र सो हुन नसकेमा

पनि सम्बन्धित श्रमिकहरूले कानूनबमोजिम भराई पाउन उपयुक्त उपचार खोज्न सक्ने नै हुँदा प्रस्तुत निवेदनको रोहमा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई बन्धक सरहको स्थितिमा बन्दी बनाई राखेको देखिँदा निजहरूलाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३६ बमोजिम बन्धक अवस्थाबाट मुक्त गरी आफ्नो देश भारत पुनरागमनका लागि मित्रराष्ट्र भारतको सीमावर्ती प्रशासनसँग समेत आवश्यक समन्वयन गरी निजहरूलाई सुरक्षासाथ नेपाल सीमापार गर्न दिई सो कार्य सम्पन्न भएपछि सोको प्रतिवेदन यस अदालतमा पठाउनु भनी सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारलाई लेखी पठाउनु र उक्त कार्यमा आवश्यक पर्ने प्रशासनिक तथा अन्य व्यवस्थापकीय सरसहयोग सक्रिय रूपमा उपलब्ध गराउनु भनी पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय प्रशासक तथा सिराहा जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई समेत लेखी पठाई सेस्तेदारको प्रतिवेदन प्राप्तभएपछि मिसिलसाथ राखी पेश गर्नु" भनी मिति २०६९।१०।३ मा आदेश भएको देखिन्छ ।

७. यस अदालतको उल्लिखित आदेशपश्चात् आदेशबमोजिम सबै श्रमिकहरूलाई यातायात खर्चसमेत उपलब्ध गराई श्रमिकहरूको इच्छाबमोजिम नेपाल भारत सीमासम्म पुऱ्याई सीमा पारीको गाडी चढाएको भनी सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले प्रतिवेदन पेश गरेको देखिन्छ । सेस्तेदारको मिति २०६९।१०।६ को दोस्रो प्रतिवेदनमा श्रमिकहरूलाई आफ्नो देश भारत पुनरागमनका लागि समन्वय गर्न सिराहाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत् सीमावर्ती भारतीय प्रशासनलाई पत्राचार गरिएकोमा भारतीय पक्षबाट कुनै उत्तर एवं सम्पर्क नगरेकोले मिति २०६९।१०।५ गते श्रमिकहरूको इच्छाबमोजिम सुरक्षा साथ भारतीय सीमासम्म पुऱ्याई नागरिक समाज तथा

पत्रकारसमेतको अगुवाई र भारतीय सीमाक्षेत्रका राजनीतिज्ञ एवं समाजसेवीहरूलाई समेत रोहवरमा राखी नेपालका प्रहरी प्रशासनका प्रमुख, सञ्चारकर्मी र सिराहा जिल्ला अदालतका जिल्ला न्यायाधीश समेतको उपस्थितिमा जिल्ला मधुवनी, प्रखण्ड जयनगर (भारत) पञ्चायत, वेहली पूर्वी घर कम्लावरीका मुखिया भोला यादवलाई बुभाई सबै श्रमिकहरूलाई सीमापारीको गाडीमा चढाएको भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ ।

८. यसरी प्रस्तुत निवेदनमा यस अदालतबाट भएको आदेशानुसार रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएका धरमन्तीलगायतका सबै ६४ जना श्रमिकसमेतका व्यक्तिहरू सिराहा जिल्ला बेलहाकट्टी गाउँ स्थित ॐ अंकित ईटा उत्पादन गर्ने ईटाभट्टाबाट बन्धक मुक्त भई आफ्नो देश भारत पुनरागमन गरिसकेको तथ्य जाँचबुझ अधिकृतको रूपमा रहेका सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारको प्रतिवेदनबाट पुष्टि भएको छ । निवेदकले रिट निवेदनमा उल्लेख गरेका ६४ जना श्रमिकसमेतका व्यक्तिहरूलाई विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकहरूबाट बन्दी बनाएकोले उक्त बन्दी अवस्थाबाट मुक्त गर्न बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारीको माग गरेकोमा यस अदालतको पूर्व आदेशानुसार हाल निवेदनमा उल्लिखित सबै बन्दीहरू बन्धक मुक्त भई सकेको पुष्टि भएको हुँदा निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिरहनुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता देखिएन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

९. निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिरहनुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता नदेखिई रिट निवेदन खारेज भएतापनि रिट निवेदनमा विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकले श्रमिकहरूलाई काम गरेको रकमको भुक्तानी नदिई घर जान पनि नदिई बन्धक बनाई

बिना पारिश्रमिक जवरजस्तीसँग अमानवीय रूपमा काममा लगाएको भनी उल्लेख भएको तथ्य जाँचबुझ अधिकृतको रूपमा सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले पेश गरेको प्रतिवेदनबाट पुष्टि भएको छ। श्रमिकहरूलाई बन्धक बनाई जवरजस्तीसँग काममा लगाउने जस्ता क्रियाकलापहरू मानव अधिकारको उल्लंघन मात्र नभएर नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं प्रचलित श्रमसम्बन्धी कानूनको प्रतिकूल भएको मान्नुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा नेपालले अनुमोदन गरेका श्रमसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू एवं राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थालाई समेत हेर्नु सान्दर्भिक हुन आउँछ।

१०. नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका प्रमुख महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भई अनुमोदन समेत गरेको छ। नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. २९ बाध्यकारी श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३० (C No. 29 Forced Labour Convention, 1930) मा सदस्य राष्ट्रले सबैखाले बाध्यकारी श्रमलाई बन्देज लगाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। महासन्धिको धारा ४(१) मा The competent authority shall not impose or permit the imposition of forced or compulsory labour for the benefit of private individuals, companies or associations. अर्थात् अधिकार प्राप्त निकायले निजी व्यक्ति, कम्पनी वा संस्थाको लाभका लागि बाध्यकारी वा अनिवार्य श्रममा लगाउन व्यवस्थाको लागि अनुमति प्रदान गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तै धारा ५(१) मा No concession granted to private individuals, companies or associations shall involve any form of forced or compulsory labour for the production or the collection of products which such private individuals, companies or associations utilise or

in which they trade. अर्थात् व्यक्ति, कम्पनी वा संस्थालाई उपलब्ध गराइएका कुनै पनि छूटमा त्यस्तै ता निजी व्यक्ति, कम्पनी वा संस्थाले उपभोग गर्ने व्यापार गर्ने उत्पादनहरूको उत्पादन कार्य वा संकलन कार्यका लागि कुनै पनि किसिमका बाध्यकारी वा अनिवार्य श्रमलाई समावेश गरिनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तै नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. १०५ बाध्यकारी श्रमलाई उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९५७ (C No. 105 Abolition of Forced Labour Convention, 1957) ले महासन्धिको सदस्य राष्ट्रहरूले कुनै पनि स्वरूपमा हुने बाध्यकारी श्रमलाई उन्मूलन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। नेपालले महासन्धि नं. १४ साप्ताहिक विदा (उद्योग) सम्बन्धी महासन्धि, १९२१ (C No. 14 Weekly Rest (Industry) Convention, 1921), महासन्धि नं. १०० समान पारिश्रमिक सम्बन्धी महासन्धि, १९५१ (C No. 100 Equal Remuneration Convention, 1951), महासन्धि नं. १११ भेदभाव (रोजगारी र पेशा) सम्बन्धी महासन्धि, १९५८ (C No. 111 Discrimination (Employment and Occupation) Convention, 1958), महासन्धि नं. १८२ निकृष्ट प्रकारको बालश्रम विरुद्धको महासन्धि, १९९९ (C No. 182 Worst Forms of Child Labour Convention, 1999) समेतका महासन्धिहरूको अनुमोदन गरिसकेको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ अनुसार नेपालले अनुमोदन गरेका महासन्धिहरू नेपाल कानूनसरह लागू हुने निर्विवाद रहेको छ।

११. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २९ मा शोषण विरुद्धको हकअन्तर्गत देहायका हकहरूको व्यवस्था रहेको छ:-

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ।

- (२) प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन ।
- (३) मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन ।
- (४) कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन ।

१२. तर यस उपधारामा उल्लिखित व्यवस्थाले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि नागरिकलाई अनिवार्य सेवामा लगाउन सकिने कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

१३. धारा २२ मा बालबालिकाको हकअन्तर्गत उपधारा (३) मा प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक हुनेछ । यस्तो शोषणजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरेबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ । उपधारा (५) मा कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइने छैन । धारा २० मा महिलाको हकअन्तर्गत उपधारा (३) मा कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१४. श्रम ऐन, २०४८ मा यस सम्बन्धमा भएका केही मुख्य कानूनी व्यवस्था यस प्रकार रहेका छन्:-

दफा १६. काम गर्ने समय: कामदार तथा कर्मचारीलाई प्रतिदिन आठ घण्टा वा सप्ताहमा अठ्चालीस घण्टाभन्दा बढी

समय काममा लगाउनु हुँदैन र प्रत्येक सप्ताहमा एक दिन साप्ताहिक विदा दिनुपर्नेछ ।

दफा २२. पारिश्रमिक भत्ता र सुविधाको भुक्तानी: प्रतिष्ठानको कामदार वा कर्मचारीले पाउने पारिश्रमिक, भत्ता र सुविधा दिने दायित्व सम्बन्धित व्यवस्थापकको हुनेछ ।

दफा २७ स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था

दफा ४१ बासस्थानको प्रबन्ध

दफा ४२ बालकहरूको निमित्त व्यवस्था

दफा ८४क. प्रतिष्ठानबाहिरका कामदार वा कर्मचारीहरूको सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था: (१) प्रतिष्ठानबाहिरका कामदार तथा कर्मचारीहरूलाई काममा लगाउने व्यक्ति वा संस्थाले दुई पक्षबीच लिखित सम्झौता भएकोमा सो सम्झौताबमोजिम र सम्झौता नभएकोमा काममा लगाएको दिनको पारिश्रमिक सात दिनभित्र दिई सक्नुपर्नेछ ।

१५. विपक्षी ॐ ईटाभट्टाका सञ्चालकबाट धरमन्तीसमेतका ६४ जना व्यक्तिलाई बन्दी बनाई कामको पारिश्रमिक नदिई बँधुवा श्रमिकको रूपमा श्रम शोषण गरी निजहरूको इच्छा विरुद्ध काममा लगाएको, श्रमिकहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी औषधोपचारको व्यवस्था नगरिएको, विपक्षीहरूद्वारा सञ्चालित ईटाभट्टामा स्वास्थ्यकर बासस्थानको समुचित प्रबन्ध नहुनुका साथै बालबालिकाहरू समेतका महिला कामदारहरूलाई काममा लगाएकोमा बालबालिकाहरूका लागि स्वास्थ्यकर कोठाको व्यवस्था नगरेको बरु नाबालकहरूलाई समेत काममा लगाइएको भन्ने देखिन आएको छ । साथै सम्झौताबमोजिम पारिश्रमिक दिनुपर्ने व्यवस्थाको समेत विपक्षी ईटाभट्टा सञ्चालकबाट उल्लंघन भएको र ईटाभट्टामा महिला श्रमिकहरूलाई यौनजन्य

दुर्व्यवहार गर्ने गरेको तथ्य खुल्लु आएको छ। यसबाट ईटाभट्टा सञ्चालकहरूले नेपालले अनुमोदन गरेका श्रमसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्रदत्त हकको समेत बर्खिलाप काम गरेको र श्रम ऐन, २०४८ मा भएका कानूनी व्यवस्थाको समेत उल्लंघन गरेको देखिएको छ।

१६. श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६६ मा कारखाना निरीक्षक एवं प्रमुख कारखाना निरीक्षकको नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्था भएको र दफा ६७ मा र श्रम नियमावली, २०५० को नियम ५४ मा कारखाना निरीक्षकको अधिकारसमेत तोकिएको पाइन्छ। उल्लिखित कानूनी व्यवस्था हुनुको पछाडि प्रतिष्ठान एवं कारखानामा कानूनप्रतिकूल कुनै कार्य हुन नदिनुका साथै निरीक्षण र अनुगमन गरी श्रमसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको पालना गर्ने गराउने र कानून उल्लंघन भएमा आवश्यक कारवाही गर्ने विधि निर्माणकर्ताको मनसाय रहेको देखिन्छ।

१७. प्रस्तुत रिट निवेदनमा उल्लेख भएको व्यहोरा र जाँचबुझ अधिकृतको रूपमा सिराहा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले पेश गरेको प्रतिवेदनबाट ईटाभट्टामा ठेकेदारमार्फत् विदेशबाट श्रमिकहरू ल्याई काममा लगाउने र कामबापत रकमको भुक्तानी ठेकेदारमार्फत भई ठेकेदारले श्रमिकहरूलाई रकम नदिई श्रमको शोषण हुने, ईटाभट्टा सञ्चालकहरूबाट श्रमिकहरूलाई खानपिनको एवं बस्ने ठाउँको न्यूनतम सुविधाहरू उपलब्ध नगराउने, नाबालकहरूलाई समेत श्रममा लगाउने, महिला श्रमिकहरू माथि यौनजन्य दुर्व्यवहार हुने, श्रमिकहरूले घर जान चाहदा समेत घर जान नदिई बन्धक बनाई जवरजस्ती काममा लगाई बधुवा श्रमिकको रूपमा व्यवहार गर्ने, श्रमिकहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी औषधोपचारको व्यवस्था नहुने, काम गरेबापत पारिश्रमिक दिन

इन्कार गर्ने जस्ता गैरकानूनी व्यवहार हुने गरेको तथ्य उजागर भएको छ। श्रमिकहरू माथि हुने दुर्व्यवहारजन्य क्रियाकलापहरूबाट मानव अधिकारको उल्लंघन मात्र नभएर नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं प्रचलित श्रमसम्बन्धी कानूनको प्रतिकूल भएको देखिन्छ। माथि विवेचना गरिएअनुसार श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६६ मा कारखाना निरीक्षक एवं प्रमुख कारखाना निरीक्षकको नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था भएको र दफा ६७ मा र श्रम नियमावली, २०५० को नियम ५४ मा कारखाना निरीक्षकको अधिकार समेत तोकिएको छ। वस्तुतः कारखाना निरीक्षकको नियुक्ति गरी ईटाभट्टालगायतका कारखानाहरूमा कामदारहरूलाई श्रमसम्बन्धी कानूनबमोजिम काममा लगाइएको छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा कारखाना निरीक्षकबाट नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी कानूनप्रतिकूलको कार्य भएको अवस्थामा तत्काल आवश्यक कारवाही हुन सकेमा विपक्षी ॐ अंकित ईटा उत्पादन गर्ने ईटाभट्टामा भएजस्ता गैरकानूनी कार्यमा नियन्त्रण हुन सक्ने हुन्छ। जो आवश्यक र राज्यको दायित्वको विषय पनि हो। तसर्थ, श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६६ बमोजिम कारखाना निरीक्षकको नियुक्ति हालसम्म भएको छ, छैन नियुक्ति नभएको भए यथाशीघ्र नियुक्ति गर्ने र नियुक्ति भईसकेको भए पनि कारखाना निरीक्षकबाट ईटाभट्टा लगायतका कारखानाहरूमा श्रम ऐन, २०४८ को दफा ६७ एवं श्रम नियमावली, २०५० को नियम ५४ मा उल्लिखित विषयहरूका अतिरिक्त श्रमसम्बन्धी अन्य प्रचलित कानूनको पालना भए नभए सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी गराई श्रमसम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको पाइएमा आवश्यक कारवाही गर्नु गराउनु भनी नेपाल सरकार श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक



आदेश जारी गरिएको छ । यो निर्देशनात्मक आदेशको जानकारी नेपाल सरकार श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयलाई दिनु । साथै प्रस्तुत निर्देशनात्मक आदेशको पालना भए नभए सम्बन्धमा यस अदालतको फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले अनुगमन गर्नु भनी यस आदेशको जानकारी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई दिनु । प्रस्तुत रिटको दायरीतर्फको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल माघ १९ गते रोज ६ शुभम्  
इजलास अधिकृत (उप-सचिव) - शिवप्रसाद खनाल



### निर्णय नं.८९७७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
बन्दी रिट निवेदन नं. ०६९-WH-००४९  
आदेश मिति: २०६९।१०।१९।६

विषय :- बन्दीप्रत्यक्षीकरण ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, सीतापाइला गा.वि.स.  
वडा नं. ६ बस्ने अमर नेपालीको हकमा  
निजकी एकाघरकी श्रीमती पुनम नेपाली  
विरुद्ध

विपक्षी: प्रहरी प्रधान कार्यालय, केन्द्रीय अनुसन्धान  
व्यूरो समेत

- कानूनी व्यवस्थाबमोजिम जरीवाना नबुझाए वा धरौट वा जमानत पनि दिन नसके जरीवानाबापत लाग्ने कैद र फैसलाले भएको कैद असूल गर्न कारागारमा पठाई दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएकोमा तत्काल हाजीर नभई ठहर भएको सजाय भुक्तान नगर्ने र पुनरावेदन गर्न अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को प्रक्रियाबमोजिम निवेदन नगरेका कसूरदारलाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको सहयोग समेत लिई पक्राउ गरी जुनसुकै समयमा फैसला कार्यान्वयन गर्न सक्ने अधिकार सम्बन्धित अदालतलाई हुने कुरा दण्ड सजायको २३ नं. र अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को कानूनी व्यवस्थाअनुसार कसूरदारले पुनरावेदन गर्न पाउने म्यादसम्म फैसलाबमोजिम लागेको सजाय असूल गर्न नमिल्ने भन्ने देखिन नआउने ।

(प्रकरण नं.५)

- मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं. र अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को कानूनी व्यवस्थाको अनदेखा गरी वैयक्तिक एवं न्यायिक अधिकार कुण्ठित भयो भनी दायर गरेको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन कानूनसम्मत मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- अदालतको फैसलाबाट कसूर कायम भई सजाय तोकिएका कसूरदारलाई फैसलाबमोजिमको सजाय असूल गर्नु अदालतको कानूनी दायित्व हो । कसूर ठहर भएका कसूरदारको सजाय कार्यान्वयन नहुने हो भने दण्डहीनता (Impunity) ले

**प्रश्रय पाउने मात्र होइन अदालतको फैसला निष्प्रभावी भई विधिको शासन नै कायम नहुने ।**

(प्रकरण नं.७)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता दिवसप्रसाद खड्का

विपक्षीतर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं.
- अ.बं. ५९ र १९४ नं.
- सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २६(२)

आदेश

**न्या.सुशीला कार्की:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:-

म निवेदिका र मेरो पति अमर नेपाली मिति २०६९।१०।१५ गते साँझ ३ बजेको समयमा आफ्नो घरमा बसिरहेको अवस्थामा सादा पोसाकमा आएका चार जना व्यक्तिहरूले मेरो पति अमर नेपालीलाई तपाईं हामीसँग हिड्नुहोस तपाईंको फाइनान्सको बारेमा सल्लाह गर्नुछ भनी पक्राउ गरी लान खोजेकाले केही गल्ती गरेको छैन किन र कहाँ लान खोज्नुभएको भनी प्रश्न गर्दा निज व्यक्तिहरूले आफू केन्द्रीय अनुसन्धान व्युरो महाराजगञ्ज, काठमाडौंबाट खटी आएका प्रहरी हो । तपाईंलाई सोधपुछका

लागि त्यही लान लागेको भनी पक्राउ गरी लान भएकोमा म निवेदिका पछि उक्त व्युरोमा गई बुझ्दा हामी अनुसन्धान गर्दैछौं अहिले छोड्न मिल्दैन भनी अन्यायपूर्ण जवाफ दिएकोले म घर फर्की आएपछि बाहिरबाट बुझ्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको तहसील शाखाले पक्राउ गर्न भनेपछि पक्राउ गरेको थाहा भयो । सम्मानीत काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मेरो पति पुर्पक्षको लागि तारिखमा रहेकोमा पछि मिति २०६८।१०।१२।१५ मा फैसला भएकोमा मिति २०६९।६।१२ मा पुनरावेदन म्याद दिई उक्त पुनरावेदन म्याद समेत बाँकी रहेको अवस्था छ र पुनरावेदन समेत गर्न तयारी गरिरहेको अवस्था छ ।

अतः हाल विपक्षीले अमर नेपालीलाई कहाँ, कुन प्रयोजनका लागि र कस्तो अवस्थामा राखेको छ भन्ने समेत थाहा जानकारी हुन नसकेकोले पति अमर नेपालको संवैधानिक, कानूनी हकलगायत व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, स्वच्छ सुनुवाई एवं न्यायिक अधिकारसमेतको हकमा गम्भीर आघात भएको छ । तसर्थ, विपक्षीहरूका नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी अमर नेपालीलाई सम्मानीत अदालतमा उपस्थित गराई गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अमर नेपालीको हकमा निजकी एकाघरकी श्रीमती पुनम नेपालीको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदन मागबमोजिमको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी किन थुनामुक्त गर्नु नपर्ने हो ? थुनामुक्त गर्नु नपर्ने भए सोको कारण समेत खोली यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक ३ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट

निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूका नाममा म्याद सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासको मिति २०६९।१०।९ को आदेश ।

साम्बराज अर्यालको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी काठमाडौं जिल्ला, सीतापाईला गा.वि.स. वडा नं. ६ बस्ने अमर नेपाली भएको संवत् २०६७ सालको स.फौ.नं. १५२४ को ठगी मुद्दामा यस अदालतका मिति २०६८।१०।१२ का फैसलाले निज अमर नेपालीलाई १।०।० (एक वर्ष) कैद र रु.१२,८०,०००।- जरीवाना हुने ठहर भएकोमा प्रतिवादी मिति २०६७।८।२० मा पक्राउ परी मिति २०६८।१।२ सम्म ०।४।१२ (चार महिना बाह्र दिन) प्रहरी हिरासत र मुद्दा पुर्पक्षको क्रममा थुनामा रही बाँकी कैद अवधि ०।७।१८ (सात महिना अठार दिन) र जरीवाना रु.१२,८०,०००।-को हकमा बेरुजु रही यस अदालतको आ.व. २०६९।०७।० को लगत नं. १०५६० मा लगत बाँकी रहेको । फैसलाबमोजिम ठहर भएको बेरुजु लगतअनुसार बाँकी कैद र जरीवानाको हकमा फरार रहेका निवेदकलाई केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरो र यस अदालतका कर्मचारी समेतको प्रतिवेदनले पक्राउ परेकोमा उक्त दिन समयभाव भएको र सोको भोलिपल्ट सार्वजनिक बिदा परेकाले सुरक्षासाथ केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोमा राखी मिति २०६९।१०।७ गते यस अदालतमा दाखिला गरेकोले बेरुजु कैद र जरीवानाको हकमा कानूनबमोजिम कैदी पूर्जा दिई कारागार कार्यालय, जगन्नाथ देवलमा कैद थुनामा राख्न पठाएको हो । अदालतको फैसलाबमोजिम बेरुजु लगतको बाँकी कैदको हकमा मिति २०६९।१०।५ देखि लागू हुने गरी कानूनबमोजिम कैदी पूर्जा दिई कैद थुनामा राख्न

पठाएको हुँदा निवेदकको थुना गैरकानूनी भन्ने अवस्था छैन । तसर्थ कानूनबमोजिम थुनामा रहेका निवेदकको संवैधानिक एवं कानूनी हकमा आघात पुगेको अवस्था नहुँदा निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने स्थिति छैन । प्रस्तुत निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालत, तहसील शाखाको लिखित जवाफ ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा रहेको न्यायक्षेत्र समन्वय समितिको मिति २०६७।९।२२ मा बसेको बैठकमा अदालतको फैसलाले कैद, दण्ड जरीवाना लागेका व्यक्तिहरूलाई प्रहरी कर्मचारी वा जोसुकैले पक्राउ गरी दाखिला गर्न सक्ने गरी फैसला कार्यान्वयनमा प्रभावकारी सहयोग हुन अनुरोध गर्ने निर्णय भएको व्यहोरा उल्लेख गरी सर्वोच्च अदालत, फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको मिति २०६७।१।११ गतेको पत्रसहित कैद दण्ड जरीवाना असूलतर्फ खोजी गर्नुपर्ने विभिन्न व्यक्तिहरूको नाम समावेश भएको सूचना प्राप्त भएको र अदालतबाट विभिन्न समयमा प्राप्त लगतअनुसार रिट निवेदक अमर नेपाली समेतलाई पक्राउ गरी सम्बन्धित अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने दायित्व यस व्यूरोको हो । काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६९।१०।३ को पक्राउ पूर्जा लिई आउने कर्मचारीहरू र यस व्यूरोबाट खटिएका प्रहरी कर्मचारीहरू समेतको संलग्नताबाट निज अमर नेपालीलाई मिति २०६९।१०।५ मा पक्राउ गरी प्रचलित कानूनबमोजिम म्यादभित्रै सम्बन्धित अदालतसमक्ष उपस्थित गराउने कामसम्म भएको हो । प्रचलित कानूनबमोजिम सम्बन्धित न्यायिक निकायको अनुरोधमा प्रहरीलाई प्राप्त अधिकाक्षेत्रभित्र रही फरार व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने कार्य कानूनसम्मत नै रहेको हुँदा यस कार्यालय विरुद्धको रिट निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको प्रहरी प्रधान कार्यालय, केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोको तर्फबाट प्रहरी नायव महानिरीक्षक केशवहादुर शाहीको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल अध्ययन गरी निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री दिवसप्रसाद खड्काले निवेदक अमर नेपालीलाई ठगी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१०।१२ का फैसलाले कसूरदार ठहर गरेको भए तापनि उक्त फैसलाको पुनरावेदन म्याद मिति २०६९।६।१२ मा तामेल भई पुनरावेदन दायर गर्ने म्याद बाँकी नै रहेको र पुनरावेदन दायर गर्ने तयारी गरिरहेको अवस्थामा पक्राउ गरी फैसला कार्यान्वयनको लागि भनी थुनामा राख्ने कार्यले निवेदकको संविधानप्रदत्त वैयक्तिक स्वतन्त्रताको उल्लंघन हुनुका साथै न्यायिक अधिकार समेतमा आघात भएकोले विपक्षीका नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी अमर नेपालीलाई थुनामुक्त गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले अमर नेपालीलाई ठगी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१०।१२ को फैसलाले एक वर्ष कैद र रु.१२,८०,०००।- जरीवाना हुने ठहर भइरहेको अवस्थामा अदालतले आफ्नो फैसलाबमोजिम लागेको कैद तथा जरीवाना तत्काल असूल गरी फैसला कार्यान्वयन गर्नसक्ने हुन्छ । निवेदकलाई अदालतको फैसलाअनुसार बेरुजु लगत असूल गर्नेगरी कानूनबमोजिम थुनुवा पूजि दिई थुनामा राख्न पठाएको कार्यले निवेदकको कुनै हकको हनन नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकले रिट निवेदनमा मूलतः मिति २०६९।१०।१२ गते केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोका प्रहरीले अमर नेपालीलाई पक्राउ गरी लगेकोमा पछि बुभुदा काठमाडौं जिल्ला अदालत तहसील शाखाले पक्राउ गर्न भनेकाले पक्राउ गरेको भन्ने थाहा भयो । काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट पुर्पक्ष हुँदा तारिखमा रही मिति २०६८।१०।१२ मा मुद्दा फैसला भई मिति २०६९।६।१२ मा पुनरावेदनको म्याद तामेल भई पुनरावेदन गर्ने म्याद बाँकी नै रहेको अवस्थामा पक्राउ गरी थुनामा राखेको कार्यले निवेदकको संविधानप्रदत्त हकमा आघात भएको दावी गर्दै विपक्षीका नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरिपाउँ भनी माग गरेको देखिन्छ । काठमाडौं जिल्ला अदालत तहसील शाखाको लिखित जवाफमा वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी अमर नेपाली भएको ठगी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१०।१२ को फैसलाले अमर नेपालीलाई ठहर भएको कैद एक वर्ष र जरीवाना रु.१२,८०,०००।- मध्ये बाँकी कैद अवधि ७ महिना १८ दिन र सबै जरीवाना लगत बाँकी हुँदा बेरुजु लगत असूलीको लागि पक्राउ गरी थुनामा पठाएकोले कानूनबमोजिमको थुना हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

३. साम्बराज अर्यालको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी अमर नेपाली भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको संवत् २०६७ सालको स.फौ.नं. १५२४ नं. को ठगी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१०।१२ का फैसलाले निवेदक अमर नेपालीलाई एक वर्ष कैद र रु.१२,८०,०००।- जरीवाना भएको तथ्य प्रस्तुत रिट साथै पेश हुन आएको उक्त मुद्दाको मिसिलबाट देखिन्छ । पुर्पक्षका क्रममा निज अमर नेपाली ४

महिना १२ दिन थुनामा बसकेको हुँदा बाँकी कैद ७ महिना १८ दिन र जरीवाना रु.१२,८०,०००/- निजबाट असूल हुन बाँकी रहेको देखिन्छ। उक्त मुद्दामा प्रतिवादी रहेका अमर नेपालीले तारिख लिएको मिति २०६८।१०।१२ मा निज कसूरदार ठहरी फैसला भएकोमा निज अदालतमा तत्काल अनुपस्थित रही मिति २०६९।६।१२ मा निजका नाममा ७० दिने पुनरावेदन म्याद तामेल भएको देखिन्छ। निजले पुनरावेदन गर्न पाउने म्याद २०६९।८।२२ सम्म ७० दिन व्यतीत भई मुलुकी ऐन, अ.बं. ५९ नं. बमोजिम थामिन सक्ने ३० दिन र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २६(२) बमोजिम थामिन सक्ने ३० दिन गरी ६० दिन थामिन सक्ने म्यादको आधारमा निवेदकले पुनरावेदन गर्ने म्याद बाँकी रहेको भनी उक्त म्यादभित्र फैसला कार्यान्वयन हुन नसक्ने दावी गरेको पाइन्छ।

४. प्रस्तुत रिट निवेदनमा मूलतः फौजदारी मुद्दामा अदालतबाट फैसला हुँदा कसूर ठहर भई कैद र जरीवाना लागेका कसूरदारलाई अदालतले तत्काल दण्ड जरीवाना असूल गर्न सक्ने हो वा प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्न पाउने अवधिसम्म फैसलाको कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने हो भन्ने प्रश्नको निरोपण गर्नुपर्ने देखिन आएको छ। सो सम्बन्धमा सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था हेर्दा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं. मा “सजाय तोकी फैसला गर्दा सजाय पाउने कसूरदार हाजीर रहेको भए सो फैसला गर्ने अड्डाले नै उसै बखत पत्री फैसलाले लागेको सजाय असूल गर्नुपर्छ। सो गर्दा जरीवाना लागेकोमा बुझाए बुझी वा सोबापत जेथा जमानी लिई छाडी दिनुपर्छ। कैद लागेकोमा पुनरावेदन गर्न अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. बमोजिम धरौट वा जमानत दिएमा सो

लिई छाड्नु पर्छ। नबुझाए वा नदिए जरीवानाबापत लाग्ने कैद र फैसलाले भएको कैद समेत असूल गर्न कारागारमा पठाइ दिनुपर्छ। सजाय पाउने कसूरदार हाजीर नरहेको भए गिरफ्तार गर्न अड्डाबाटै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश गरी यसै महलको २५ र २६ नम्बरहरूमा लेखिएबमोजिमको कारवाही समेत चलाउनु पर्छ--” भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। त्यस्तै मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. देहाय १ मा “फैसला गर्ने अड्डाले फौजदारी मुद्दामा फैसला हुँदा कैदको सजाय पाउने कसूरदार ठहरिएकोलाई सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्न बढीमा ३ वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा पुनरावेदन गर्ने म्याद सम्मलाई सो अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ” भन्ने उल्लेख र १९४ नं. देहाय २ मा “पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले भए पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई र पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई बढीमा १० वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ” भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

५. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार फैसला हुँदा कसैलाई कसूरदार ठहर गरी सजाय तोकिएको छ र कसूरदार हाजीर रहेको छ भने फैसला गर्ने अड्डाले तत्काल कसूरदारलाई पक्राउ गरी फैसलाबमोजिमको सजाय असूल गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको देखिन्छ। फैसला गर्ने अड्डाले तत्काल फैसलाको कार्यान्वयन गर्दा जरीवाना लागेकोमा नगदै बुझाए बुझी वा सोबापत जेथा जमानत दिए लिई छाड्न सक्ने र कैद लागेकोमा पुनरावेदन गर्न अदालती बन्दोबस्तको

महलको १९४ नं. बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी निवेदन गरेमा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई धरौट वा जमानत दिएमा लिई छाड्न सक्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाबमोजिम जरीवाना नबुझाए वा धरौट वा जमानत पनि दिन नसके जरीवानाबापत लाग्ने कैद र फैसलाले भएको कैद असूल गर्न कारागारमा पठाई दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। तत्काल हाजीर नभई ठहर भएको सजाय भुक्तान नगर्ने र पुनरावेदन गर्न अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को प्रक्रियाबमोजिम निवेदन नगरेका कसूरदारलाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको सहयोग समेत लिई पक्राउ गरी जुनसुकै समयमा फैसला कार्यान्वयन गर्न सक्ने अधिकार सम्बन्धित अदालतलाई हुने कुरा उल्लिखित दण्ड सजायको २३ नं. र अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को कानूनी व्यवस्थाको आसय रहेको छ। उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार कसूरदारले पुनरावेदन गर्न पाउने म्यादसम्म फैसलाबमोजिम लागेको सजाय असूल गर्न नमिल्ने भन्ने देखिन आएन।

६. अमर नेपालीलाई काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१०।१२ को फैसलाले एक वर्ष कैद र रु.१२,८०,०००।- जरीवाना भएको देखिदा फैसलाबमोजिमको सजाय भुक्तान गर्नु निवेदकको दायित्व हुन्छ। यदि उक्त फैसलाउपर पुनरावेदन गर्ने हो भने पनि जरीवानाको हकमा जरीवाना रकम बुझाउने वा सोबापत जेथा जमानी दिनुपर्ने र कैदको हकमा तत्काल कैदमा नबस्ने भए मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम अदालतमा निवेदन गरी पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मका लागि अदालतको आदेशबमोजिम धरौट वा जमानतको सुविधा लिनुपर्ने हुन्छ। निवेदक अमर नेपालीले प्रस्तुत रिट निवेदनमा

फैसलाबमोजिम जरीवाना रकम बुझाएको वा सोबापत जेथा जमानी दिएको केही उल्लेख गर्न नसक्नुका साथै कैदको हकमा समेत अ.बं. १९४ नं. बमोजिम पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मका लागि अदालतको आदेशबमोजिम धरौट वा जमानतको सुविधा लिएको समेत देखिन्छ। यसरी निवेदकले मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं. र अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को कानूनी व्यवस्थाको अनदेखा गरी वैयक्तिक एवं न्यायिक अधिकार कुण्ठित भयो भनी दायर गरेको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको प्रस्तुत रिट निवेदन कानूनसम्मत् मान्न मिलेन।

७. अदालतको फैसलाबाट कसूर कायम भई सजाय तोकिएका कसूरदारलाई फैसलाबमोजिमको सजाय असूल गर्नु अदालतको कानूनी दायित्व हो। कसूर ठहर भएका कसूरदारको सजाय कार्यान्वयन नहुने हो भने दण्डहीनता (Impunity) ले प्रश्रय पाउने मात्र होइन अदालतको फैसला निष्प्रभावी भई विधिको शासन नै कायम नहुने हुन्छ। मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको २३ नं. को कानूनी व्यवस्थाको आशय पनि फैसलाले दोषी ठहर भएका कसूरदारका हकमा तत्काल फैसलाको कार्यान्वयन गरी दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्नु हो। शुरू फैसलाउपर पुनरावेदन गर्ने अधिकार (Right to Appeal) पक्षको अधिकार हो। तथापि शुरू फैसलाले कसूरदार ठहर भई जरीवाना र कैद लागेका मुद्दाका पक्षले पुनरावेदन गर्दा कानूनले तोकेको शर्त र दायित्वको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो शर्त र दायित्वमाथि प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएबमोजिम मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं. ले सजाय पाएका कसूरदारले जरीवानाको हकमा जरीवाना रकम बुझाउने वा जेथा जमानी दिनुपर्ने र कैदको हकमा अ.बं.

१९४ नं. बमोजिम अदालतमा निवेदन गरी अनुमती लिनुपर्ने गरी तोकेको छ। यसरी पुनरावेदन गर्न कानूनले तोकेको शर्त एवं दायित्व समेतलाई पालन नगरी, पुनरावेदन गर्ने अवधि बाँकी भएकोले फैसलाबमोजिम कैदमा राख्ने कार्य गैरकानूनी भयो भनी दायर भएको प्रस्तुत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन माग दावी एवं निवेदकतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीको बहससँग सहमत हुन सकिएन।

८. तसर्थ, माथि विवेचना गरिएअनुसार अदालतबाट कसूर ठहर भई सजाय पाएका कसूरदारलाई तत्काल सजाय कार्यान्वयन गर्न सकिने मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं. मा कानूनी व्यवस्था भएको र निवेदकले काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलाउपर मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को प्रक्रिया अपनाई पुनरावेदन गर्न सक्ने अवस्थामा उक्त कानूनी व्यवस्थाको अवलम्बन नगरी प्रस्तुत रिट दायर गरेकाले अमर ने पालीलाई फैसलाबमोजिम सजाय असूल गर्न थुनुवा पूर्जा दिई थुनामा पठाएको कार्य कानूनप्रतिकूल नदेखिँदा रिट निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिलेन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। प्रस्तुत रिटको दायरीतर्फको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनू।

उक्त रायमा म सहमत छु।

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी

इति संवत् २०६९ साल माघ १९ गते रोज ६ शुभम्  
इजलास अधिकृत (उपसचिव) -शिवप्रसाद खनाल



## निर्णय नं.८९७८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
सम्माननीय का.मु.प्र.न्या.श्री दामोदरप्रसाद शर्मा  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
रिट नं. ०६६-WO-०९००  
आदेश मिति: २०६९।१२।८।१५

विषय:- उत्प्रेषणसमेत ।

निवेदक: पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ५  
घर भई काठमाडौं विश्वविद्यालयबाट  
सम्बन्धनप्राप्त नोबेल मेडिकल कलेज एण्ड  
रिसर्च सेण्टर (प्रा) लि. द्वारा सञ्चालित  
एम.बी.बी.एस.अध्ययनरत कृष्ण बराल  
विरुद्ध

विपक्षी: काठमाडौं विश्वविद्यालय धुलिखेल समेत

- कुनै पनि विश्वविद्यालयद्वारा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही निर्धारण गरिएको कुनै विषयको पाठ्यक्रम तथा विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी शैक्षिक योग्यताको अन्तर्वस्तुभिन्न प्रवेश गरी त्यसको उपयुक्तता वा औचित्यका विषयमा अदालतले पुनरालोकन गर्न नमिल्ने।
- नीतिगत एवं प्राज्ञिक विषयवस्तुहरू नीतिगत एवं प्राज्ञिक तहबाटै निरोपण हुने वातावरणको सिर्जना भई सम्बन्धित तह वा निकायहरूमा व्यावसायिकताको विकासका लागि मार्गप्रशस्त हुने।

(प्रकरण नं.१२)

- विश्वविद्यालयका आन्तरिक निर्णय तथा पत्र परिपत्रहरू सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन

नगरेसम्म सर्वसाधारणको जानकारीमा आउँदैनन् र विश्वविद्यालयबाट सञ्चार माध्यमहरूमा प्रकाशन हुने सार्वजनिक सूचनाहरूलाई नै आधिकारिक मानी सर्वसाधारण तथा भर्नाका आकाङ्क्षी विद्यार्थीहरूले विश्वविद्यालयसँग व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ र यस्ता सूचनाहरूलाई नै वैध मानी त्यसैमा भर पर्नु उनीहरूका लागि अस्वाभाविक पनि नहुने ।

(प्रकरण नं.१४)

- शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा विद्यार्थी भर्ना तथा पठनपाठनलगायत सम्बन्धनसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा कलेजहरूलाई विश्व-विद्यालयको नीति तथा उद्देश्यअनुरूप कटिबद्ध र दुरुस्त रहन लगाई त्यसको उत्तरदायित्व स्वयं बोध गर्ने कर्तव्यबाट पनि विपक्षी विश्वविद्यालय विमुख हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१६)

- विश्वविद्यालय वा यसको सम्बन्धनप्राप्त मेडिकल कलेजले निवेदकलाई एम.बी. बी.एस. कार्यक्रममा भर्नाका लागि योग्यता परीक्षण गर्न सञ्चालित प्रवेश परीक्षामा उत्तीर्ण गराई भर्ना लिई आफ्नो आचरण र व्यवहारबाट निवेदकलाई योग्य ठहर्नाई केही सत्र अध्ययनसमेत गरी सकेपछि निजको भर्नासम्बन्धी योग्यतामा प्रश्न उठाई रजिष्ट्रेशन गर्न इन्कार गरेको कार्यलाई औचित्यपूर्ण एवं मनासीब भन्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.१८)

- शैक्षिक योग्यताका सम्बन्धमा विपक्षी विश्वविद्यालयका तर्फबाट प्रवेश परीक्षा तथा भर्नाकै बखत तत्काल निर्णय हुन नसकेको यथार्थ र निवेदकले पनि वैध

अपेक्षा (Legitimate Expectation) का साथ विपक्षी कलेजमा भर्ना भई गरेको अध्ययन र मेहनत तथा आर्थिक लगानी एवं व्यतीत भएको समयतत्त्व समेतलाई विचार गर्दा अध्ययन गर्नबाट बञ्चित गर्नु न्यायसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं.१९)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता शम्भु थापा तथा विद्वान अधिवक्ता टीकाराम भट्टराई  
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्तात्रय राधेश्याम अधिकारी, निरञ्जन आचार्य र प्रकाश राउत

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- काठमाडौं विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ को दफा ३, ५, ८, ९

आदेश

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) अन्तर्गत दायर हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ:-

म निवेदक नेपाली नागरिक हुँ । मैले एस.एल.सी. बोर्ड नेपालबाट २०६१ सालमा प्रथम श्रेणीमा एस.एल.सी.उत्तीर्ण गरेको छु । प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद् (CTEVT) बाट सम्बन्धनप्राप्त Pokhara Technical Health Multipurpose Institute Pvt. Ltd बाट सन् २००८ मा Proficiency Certificate Examination in General Medicine को परीक्षा पनि प्रथम श्रेणीमा नै उत्तीर्ण गरेको छु । मैले उत्तीर्ण गरेको उक्त परीक्षालाई CTEVT ले Technical Certificate Level in Health Science (General Medicine) सरहको भनी



समकक्षता निर्धारण गरेको छ। तत्पश्चात् २०६६ सालमा जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय, तानसेनबाट Pre requisite Course समेत विज्ञान संकायअन्तर्गत प्रथम श्रेणीमा नै उत्तीर्ण गरेको छु। मैले उत्तीर्ण गरेको उक्त परीक्षा (१०+२) सरह रहेको भनी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले प्रमाणपत्र प्रदान गरेको छ। उक्त प्रमाणपत्रहरूको आधारमा निवेदकलाई नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्मा दर्ता गरी प्रमाणपत्रसमेत प्रदान गरिएको छ।

विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयबाट एम.बी.बी.एस. तथा बी.डी.एस.मा भर्नाका लागि भनी २०६६।३।१९ को कान्तिपुर दैनिकमा प्रवेश परीक्षामा सामेल हुन तथा उक्त विषयहरू अध्ययन गर्नका लागि आवश्यक योग्यता उल्लेख गरी सूचना प्रकाशित गरिएको थियो। उक्त सूचनामा Biology, Physics, Chemistry र English मूल विषय लिई सबै विषय तथा समग्रमा समेत न्यूनतम ५० प्रतिशत अङ्क हासिल गरेको र १७ वर्ष उमेर पुगेको हुनुपर्ने भनी योग्यता तोकिएको र उक्त योग्यताहरू आफूमा रहेकाले निर्धारित समयमा नै फर्म भरी मणिपाल कलेज अफ मेडिकल साइन्सेजबाट प्रवेश परीक्षामा सहभागी भएको थिएँ।

प्रवेश परीक्षामा म उत्तीर्ण भएको र प्रवेश परीक्षामा उत्तीर्ण भएका विद्यार्थी विपक्षी विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त जुनसुकै कलेजमा भर्ना हुनसक्ने भएकोले विपक्षी नोबेल मेडिकल कलेज टिचिङ्ग हस्पिटल एण्ड रिसर्च सेण्टरमा एम.बी.बी.एस.मा भर्ना भई अध्ययन गरिरहेको थिएँ। अध्ययनका लागि कलेजले निर्धारण गरेबमोजिम पटक पटक गरी हालसम्म रु.१८,४९,५००।- बुझाइसकेको छु र सेमेष्टर प्रणालीबमोजिम परीक्षा सञ्चालन भएको प्रथम सेमेष्टरको परीक्षा दिई उक्त परीक्षामा ५२.९५ प्रतिशत अङ्क प्राप्त गरेको छु।

यसैबीच “CTEVT बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् (HSEB) बाट तोकिएको Bridge Course, I.Sc. सरहका लागि चाहिने पाठ्यक्रमको तुलनामा समयावधि र अङ्कभार नपुग देखिएकोले KUMET परीक्षाका लागि योग्य नभएको भनी काठमाडौं विश्वविद्यालय प्राज्ञिक परिषद्को २०६६ श्रावण २५ मा सम्पन्न ६०औं बैठकबाट भएको निर्णयअनुसार अगस्ट २००९ समूहमा भर्ना भएका कृष्ण बरालको रजिष्ट्रेशनमाथि कुनै कारवाही नगरी यसैसाथ फिर्ता पठाइएको छ” भन्ने व्यहोराको विपक्षी विश्वविद्यालयको मिति २०६६।१।१३ को पत्र प्राप्त भएको र विश्वविद्यालय सर्वोच्च निकाय भएकोले विश्वविद्यालयको निर्देशनलाई हामीले पालना गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था भएको हुँदा रजिष्ट्रेशन नै नगरी/नभई विद्यार्थीलाई अध्ययन अध्यापन गराउन नसकिने भएको हुँदा सोहीअनुसार गर्न तपाईंलाई अनुरोध गरिन्छ, भन्ने विपक्षी कलेजको मिति २०६६।१।२४ को पत्र प्राप्त भएकोले सम्मानित अदालतको शरणमा आएको छु।

विपक्षी विश्वविद्यालयले एम.बी.बी.एस. अध्ययनको लागि प्रवेश परीक्षा दिन आवश्यक पर्ने भनी प्रवेश परीक्षासम्बन्धी सूचनामा उल्लेख गरेका सबै योग्यताहरू ममा रहेको छ। सोही कारणबाट नै मेरो दरखास्त ग्रहण गरी प्रवेश परीक्षामा मलाई सामेल गराइएको हो। सूचनामा उल्लेख भएका योग्यताहरूमध्ये यो योग्यता ममा नरहेको भन्ने निर्णयको जानकारी गराइएको सो पत्रमा उल्लेख भएको पनि छैन। यथार्थमा त्यस्तो कुनै योग्यताको अभाव ममा रहेको पनि छैन। आफैले योग्यताको निर्धारण गरी योग्यता रहे नरहेको सम्बन्धमा मौकैमा परीक्षण गरी आवश्यक योग्यता रहेको ठहर गरिसकेको विषयमा समयान्तरमा आएर योग्यता नभएको भनी निर्णय गर्ने अधिकार विपक्षी

विश्वविद्यालय तथा प्राज्ञिक परिषद्लाई रहेको छैन । मेरो दरखास्त ग्रहण गरी प्रवेश परीक्षामा मलाई सामेल गराई भर्ना भई प्रथम सेमेष्टरको परीक्षासमेत दिइसकेपछि विपक्षी विश्वविद्यालय तथा प्राज्ञिक परिषद्ले मलाई अयोग्य घोषित गर्न मिल्दैन ।

प्रवेश परीक्षाका लागि योग्यता तोकी प्रकाशित गरिएको सूचनामा कुन विषयको समयावधि र अङ्कभार कति हुनुपर्ने हो भन्नेसम्बन्धमा केही उल्लेख नै गरिएको छैन । सूचनामा Biology, Physics, Chemistry र English मूल विषय लिई १०+२ वा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने र उल्लिखित मूल विषयहरू तथा समग्रमा समेत न्यूनतम ५० प्रतिशत अङ्क ल्याई उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख छ । योग्यता तोक्ने सूचनामा नै विषयगत अङ्कभार तथा समयावधि नतोकी केवल विषय, तह र अङ्कको प्रतिशत तोकी सूचना प्रकाशित गरी उक्त योग्यताहरूको आधारमा प्रवेश परीक्षामा सहभागी भई सो परीक्षा उत्तीर्ण गरी अध्ययनरत म निवेदकको रजिष्ट्रेशन नगर्ने भनी विपक्षी विश्वविद्यालयले गरेको निर्णय स्वेच्छाचारी छ ।

विपक्षी विश्वविद्यालयको सूचनामा १०+२ वा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने भनी योग्यता तोकिएको छ । निवेदकले जनता उच्च माध्यमिक विद्यालय तानसेन पाल्पाबाट उत्तीर्ण गरेको विज्ञान विषयको Pre-requisite Course १०+२ को समकक्ष रहेको भनी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले प्रमाणित गरेको छ । उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को उक्त प्रमाणपत्रलाई अन्यथा भन्ने अधिकार विपक्षी विश्वविद्यालय तथा प्राज्ञिक परिषद्ले छैन । प्रवेश परीक्षासम्बन्धी सूचनामा विज्ञान विषयमा १०+२ वा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह (Intermediate) मा विषयगत रूपमा तथा समष्टिगतरूपमा समेत न्यूनतम ५० प्रतिशत अङ्क

प्राप्त गरी उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने भनी योग्यता तोकिएकोमा निवेदकको शैक्षिक योग्यता १०+२ सरह रहेको भनी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले प्रमाणपत्र प्रदान गरेको छ भने १०+२ प्रवीणता प्रमाणपत्रसरह हुने व्यवस्था उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन, २०४६ को दफा ९ ले गरेको छ । यसबाट सूचनामा उल्लेख भएबमोजिमको योग्यता ममा रहेको अवस्थामा हाल आएर मलाई अयोग्य भनी गरेको निर्णय बदरभागी छ । उक्त निर्णय गर्नु पूर्व प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम मलाई सुनुवाइको मौका प्रदान गर्नुपर्नेमा सोसमेत गरिएको छैन ।

विपक्षीको उपरोक्त निर्णय तथा पत्रहरूले निवेदकको उल्लिखित कानूनी हकको अलावा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(१), १७, १८ तथा १९ समेतद्वारा प्रत्याभूत हक आघातित भएको र विपक्षीबाट भएको उक्त निर्णय तथा पत्राचारलगायतका कामकारवाहीहरू बदर गरी हकको संरक्षण तथा प्रचलन गरिपाउने अरू प्रभावकारी वैकल्पिक उपचारको मार्ग नभएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) अन्तर्गत सम्मानित अदालतसमक्ष यो निवेदन लिई उपस्थित भएको छु । विपक्षी विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्को मिति २०६६।४।२५ मा सम्पन्न ६० औं बैठकबाट निवेदकको रजिष्ट्रेशनमाथि कुनै कारवाही नगरी फिर्ता पठाउने गरी भएको भनिएको निर्णय, सो निर्णयका आधारमा विपक्षी कलेजलाई लेखिएको मिति २०६६।११।१३ को पत्र एवम् विपक्षी कलेजको मिति २०६६।१२।४ को पत्रलगायत सो सम्बन्धमा विपक्षीहरूबाट भए गरिएका सम्पूर्ण काम कारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकको रजिष्ट्रेशन ग्रहण गरिसकेकोलाई यथावत् मान्यता दिनु, नाम दर्ता बदर गर्ने कार्य नगर्नु नगराउनु, अध्ययन गरिसकेको र प्राप्त प्रमाणपत्र

एवम् अध्ययनको हकमा कुनै प्रकारको अवरोध उत्पन्न नगर्नु नगराउनु, अध्ययन गर्न दिनु दिलाउनु अध्यापन गर्नु गराउनु भन्ने परमादेशलगायत जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा वा आदेश जारी गरिपाउँ ।

विपक्षीको उक्त निर्णय तथा पत्रहरू तत्काल कार्यान्वयन भएमा निवेदक उच्च शिक्षा हासिल गर्नबाट वञ्चित हुने र निवेदकको रजिष्ट्रेशन फिर्ता गरी सेमेष्टर प्रणाली अन्तर्गत सञ्चालन हुने परीक्षाहरू दिनबाट वञ्चित गरिए निवेदनको प्रयोजन नै नरहने भई अपूरणीय हानी नोक्सानी हुने अवस्था विद्यमान रहेकोले प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम किनारा नभएसम्म विवादित निर्णय र पत्रहरू कार्यान्वयन नगरी निवेदकलाई नियमितरूपमा एम.बी.बी.एस. अध्ययन गर्न दिनु दिलाउनु र अन्य विद्यार्थीसहरू निवेदकलाई नियमित परीक्षाहरूमा सामेल गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको निवेदनपत्र ।

विपक्षीहरूबाट लिखितजवाफ मगाउनु । अन्तरिम आदेशको मागका सम्बन्धमा, यो निवेदनको अन्तिम टुंगो नलागेसम्म विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्बाट निवेदकको रजिष्ट्रेशनमाथि कुनै कारवाही नगरी फिर्ता पठाउने गरी मिति २०६६।४।२५ मा सम्पन्न ६० औं बैठकबाट भएको निर्णय, सो निर्णयको आधारमा विपक्षी नोबेल कलेजलाई लेखिएको मिति २०६६।१।१३ को पत्रसमेतका कार्यहरू कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु, निवेदकलाई एम.बी.बी.एस. अध्ययन गर्न नियमितरूपमा दिनु दिलाउनु र अन्य विद्यार्थीहरूसहरू नियमित परीक्षामा सामेल गर्नु गराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ अनुसार विपक्षीका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ । रिट निवेदनको विषयवस्तुको गम्भीरतालाई मध्यनजर गरी अग्राधिकारसमेत प्रदान गरिएको छ,

भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।१।२५ को आदेश ।

विपक्षीले प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेका छन् तर त्यो उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को १०+२ को पाठ्यक्रमसहरू छैन । त्यसैले १०+२ सरहका लागि विपक्षीले pre-requisite कोर्ष गरेको भन्ने देखिन्छ । १०+२ को परिषद्को फिजिक्स, केमेस्ट्री र बायोलोजीसमेतका विषयमा २०० पूर्णाङ्कको पाठ्यक्रम निर्धारण गरिएको छ र त्यसको समयावधि २ वर्षको रहेको भन्नेमा पनि विवाद हुनसक्तैन । उपरोक्त विषयहरूमा विपक्षीले CTEVT र परिषद्समेत गरेर प्रत्येक विषयमा जम्मा १५० पूर्णाङ्कको मात्र अध्ययन गरेका छन् । उल्लिखित प्रत्येक विषयमा बाँकी ५० पूर्णाङ्क र यसका लागि चाहिने अध्ययन समय ६ महिना विपक्षीले पूरा गरेका छैनन् । परिषद्बाट तोकिएको पाठ्यक्रमको तुलनामा विपक्षीले पूरा गरेको कोर्षमा समयावधि र अङ्कभारसमेत नपुगेको पाएपछि निवेदकको रजिष्ट्रेशनमाथि कुनै कारवाही नगरी फिर्ता पठाइएको हो । विश्वविद्यालयले प्रवेश परीक्षाका लागि भनेर प्रकाशित सूचनामा १०+२ वा सो सरहको योग्यता पुगेकालाई नै आव्हान गरेको हो । १०+२ वा सो सरहको प्रमाणपत्र नभएकालाई आव्हान गरिएको होइन । तर निवेदक सो योग्यता नै नपुगी प्रवेश परीक्षामा सहभागी भएको भन्ने विश्वविद्यालयलाई थाहा भएपछि बाध्य भएर निजलाई एम.बी.बी.एस.को निम्ति रजिष्ट्र नगरिएको हो भन्ने व्यहोराको विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालय, ऐ.को प्राज्ञिक परिषद् र रजिष्ट्रारसमेतको संयुक्त लिखितजवाफ ।

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट स्वास्थ्य विज्ञान र जनरल मेडिसिनमा प्रमाणपत्र तहको परीक्षा उत्तीर्ण गरेको

आधारमा यस विश्वविद्यालयको एम.बी.बी.एस. कार्यक्रममा भर्ना हुन सकिँदैन। त्यसका लागि दश जोड दुई वा सोसरहको परीक्षा उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्दछ। त्यही उद्देश्यले विपक्षीले उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट त्यहाँको ब्रिज कोर्ष पढेर दश जोड दुईसरहको तह उत्तीर्ण गरेको भन्ने आधारमा स्वास्थ्य विज्ञान, स्नातक तहका निम्ति यस विश्वविद्यालयबाट सञ्चालित भर्ना परीक्षामा सरिक भएका थिए। तर विपक्षीको सो भर्ना परीक्षाका लागि योग्यता पुगेको थिएन किनभने दश जोड दुईसरह हुनका लागि अंग्रेजी, फिजिक्स, केमेष्ट्री र बायोलोजीसमेत प्रत्येकमा १०० पूर्णाङ्कको कोर्ष पूरा गरेको हुनुपर्छ। विपक्षीले उक्त विषयहरूमा ५० पूर्णाङ्कको कोर्ष मात्र पूरा गरेका छन्। विपक्षीले ब्रिजकोर्ष गरेर पनि दश जोड दुईसरहको कोर्ष पूरा गरेको नदेखिँदा विश्वविद्यालयले निजलाई रजिष्ट्रेशन नगरेको हो। सम्मानित अदालतबाट जारी अन्तरिम आदेशको आधारमा निवेदकलाई प्रथम भागको परीक्षामा समावेश गराइएको छ। परीक्षामा समावेश गराइएको भए पनि नतीजा प्रकाशनका बारेमा अन्तरिम आदेशमा केही उल्लेख नभएकोले निजको परीक्षाको नतीजा प्रकाशन गरिएको छैन। एम.बी.बी.एस. कार्यक्रममा प्रथम भागको परीक्षा उत्तीर्ण नगरी दोस्रो भागमा सम्मिलित गराउन नमिल्ने भनी प्राज्ञिक परिषद्ले मापदण्ड निर्धारण गरेको सन्दर्भमा दोस्रो भागको परीक्षामा निवेदकलाई सहभागी गराउन नियमविपरीत हुने स्थिति उत्पन्न भएकोले सम्मानित अदालतबाट जारी अन्तरिम आदेश खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयका तर्फबाट परेको निवेदनपत्र।

नियमबमोजिम पेशी सूचिमा चठी पेश हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिलसंलग्न सम्पूर्ण कागजात अध्ययन गरियो।

निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री टीकाराम भट्टराईले निवेदकले विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित शैक्षिक योग्यता हासिल गरी एम.बी.बी.एस./बी.डी.एस तहमा अध्ययन गर्नका लागि सो विश्वविद्यालयद्वारा सञ्चालित प्रवेश परीक्षा (KUMET-2009) मा उत्तीर्ण भई विपक्षी नोबेल मेडिकल कलेजमा भर्ना भई अध्ययन गरिरहेको अवस्था विद्यमान छ। निवेदकले एस.एल.सी.पश्चात् प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) अन्तर्गतको पोखरा टेक्निकल हेल्थ मल्टिपरपोज इन्स्टिच्यूट पोखराबाट Health Science (General Medicine) विषयमा ३ वर्षे प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको अध्ययन पूरा गरी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट उच्च माध्यमिक तहको विज्ञान विषय समूहसरहको समकक्षता प्रदान गर्ने सिलसिलामा निर्धारित Pre-requisite Course समेत सम्पन्न गरी विपक्षी विश्वविद्यालयको प्रवेश परीक्षा (KUMET-2009) मा सम्मिलित भएको र विपक्षी मेडिकल कलेजले सोही शैक्षिक योग्यताहरूको आधारमा निवेदकलाई एम.बी.बी.एस. तहमा भर्ना गरी पठनपाठन गराउँदैआएको हो। यसरी प्रवेश परीक्षा लिई भर्नासमेत गरी पठनपाठन गराउँदैआएको आफ्नो विद्यार्थीलाई पछिबाट रजिष्ट्रेशन गर्न इन्कार गरेको विपक्षी विश्वविद्यालयको निर्णय कानूनप्रतिकूल भएकोले मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नु भयो। त्यस्तै विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्तात्रय श्री राधेश्याम अधिकारी, श्री निरञ्जन आचार्य र श्री प्रकाश राउतले निवेदकले प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेका छन्

तर सो उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को १०+२ को पाठ्यक्रमसरह छैन । उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को १०+२ को पाठ्यक्रममा फिजिक्स, केमिस्ट्री, बायोलोजीसमेतका विषयहरूमा २०० पूर्णाङ्कको पाठ्यक्रम निर्धारित छ र समयावधि पनि २ वर्षको रहेको छ । निवेदकले उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट सञ्चालित Pre-requisite Course अध्ययन गरेको भए पनि सो कोर्स र CTEVT को जोड्दा पनि ती प्रत्येक विषयमा २०० पूर्णाङ्क र २ वर्ष समयावधि पुग्दैन । त्यसैले विश्वविद्यालयले निर्धारण गरेअनुरूपको १०+२ वा सोसरहको शैक्षिक योग्यता निवेदकले हासिल नगरेको हुँदा निजलाई एम.बी.बी.एस. तहको अध्ययनका लागि अयोग्य ठहर गरेको विश्वविद्यालयको निर्णय विधिसम्मत भएकोले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो ।

उल्लिखित बहससमेत सुनी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनपर्ने हो, होइन भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपरेको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, रिट निवेदक कृष्ण बराल विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयद्वारा एम.बी.बी.एस./बी.डी.एस.प्रोग्राम अध्ययनका लागि सञ्चालित प्रवेश परीक्षा KUMET-2009 मा सम्मिलित भई प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गरी सोही विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त विपक्षी नोबेल मेडिकल कलेज टिचिङ हस्पिटल एण्ड रिसर्च सेण्टर प्रा.लि. विराटनगरमा एम.बी.बी.एस. तह (अगष्ट २००९ समूह) मा भर्ना भएको तथ्यमा विवाद देखिन्छ ।

३. निवेदक उक्त कलेजमा भर्ना भई अध्ययनरत रहेकै बखत “CTEVT बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् (HSEB) बाट तोकिएको Bridge Course, I.Sc सरहका लागि चाहिने पाठ्यक्रमको तुलनामा

समयावधि र अङ्कभार नपुग देखिएकोले KUMET परीक्षाका लागि योग्य नभएको भनी प्राज्ञिक परिषद्को २०६६ साउन २५ मा सम्पन्न ६० औं बैठकबाट भएको निर्णयअनुसार अगष्ट २००९ समूहमा भर्ना भएका कृष्ण बरालको रजिष्ट्रेशनमाथि कुनै कारवाही नगरी यसैसाथ फिर्ता पठाइएको छ” भन्ने व्यहोराको विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयको मिति २०६६।११।१३ को पत्र विपक्षी कलेजमा प्राप्त भएको र कलेजले सोको जानकारी गराएपछि निवेदक मिति २०६६।१२।२४ मा प्रस्तुत निवेदन लिई अदालत प्रवेश गरेको देखिन्छ ।

४. विपक्षी विश्वविद्यालयको मिति २०६६।११।१३ को उक्त पत्रमा उल्लिखित सो विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्को मिति २०६६।४।२५ मा सम्पन्न ६० औं बैठकको माइन्ट उतार हेर्दा शैक्षिक सत्र २००९।२०१० का लागि एम.बी.बी.एस.कार्यक्रममा विद्यार्थी भर्ना लिने सम्बन्धमा, २०६६ श्रावण ४ गते सम्पन्न K.U., T.U., BPKIHS का उपकुलपतिहरू र नेपाल मेडिकल काउन्सिलका अध्यक्ष सम्मिलित बैठकबाट Physics, Chemistry, Biology, English मुख्य विषयहरूसहित नेपाल मेडिकल काउन्सिलले तोकेका आधारहरू पूरा गरेका +२ वा आइ.एस्सी वा सो सरहका तहमा कम्तीमा कूल ५० प्रतिशत अङ्क प्राप्त गरेका विद्यार्थीहरूलाई एम.बी.बी.एस. प्रवेश परीक्षामा बस्नका लागि न्यूनतम योग्यता निर्धारण भएको र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् (HSEB) बाट तोकिएको Bridge Course, I.Sc सरहका लागि चाहिने पाठ्यक्रमको तुलनामा समयावधि र अङ्कभार नपुग देखिएकोले KUMET परीक्षाका लागि योग्य नभएको भन्नेसमेत निर्णय भएको देखिन्छ ।

**नेपाल कानून पत्रिका, २०७०, असार**

५. विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयले एम.बी.बी.एस./बी.डी.एस.कार्यक्रमका लागि आह्वान गरेको प्रवेश परीक्षा (KUMET-2009) सम्बन्धी सार्वजनिक सूचनामा सो कार्यक्रमका लागि Eligibility Criteria अन्तर्गत अन्य कुराका अतिरिक्त "Candidates, who have completed 10+2 years of education or Intermediate of Science or equivalent; with Biology, Physics, Chemistry and English as main subjects and having secured not less than 50 percent marks in the subject mentioned above put together and an overall aggregate of 50 percent, are eligible to apply" भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

६. विपक्षी विश्वविद्यालयको उक्त Eligibility Criteria अनुरूपको आफ्नो शैक्षिक योग्यता रहेको भन्ने निवेदकको दावी रहेको छ। सो सम्बन्धमा मिसिलसंलग्न कागजात अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकले प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) अन्तर्गतको पोखरा टेक्निकल हेल्थ मल्टिपर्पोज इन्स्टिच्यूटबाट Health Science (General Medicine) कार्यक्रममा ३ वर्षे प्रवीणता प्रमाणपत्र (Proficiency Certificate) तह सन् २००८ मा कूल ७९.४४ प्रतिशत अङ्कसहित प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ। मिसिलसंलग्न उक्त ट्रान्सक्रिप्टको प्रतिलिपि हेर्दा प्रथम वर्षमा रहेका English, Physics, Chemistry विषयमा निर्धारित पूर्णाङ्क र निवेदकले हासिल गरेको अङ्क निम्नानुसार रहेको देखिन्छ:-

Subject	Full Marks			Pass Marks			Marks Secured		
	Int.	Ext.	Total	Int.	Ext.	Total	Int.	Ext.	Total
English	20	80	100	8	32	40	13	42	55
Physics(Th)	16	64	80	6.4	25.6	32	16	38	54
Physics (Pr)	8	12	20	4.8	7.2	12	8	12	20
Chemistry (Th)	16	64	80	6.4	25.6	32	15	42	57
Chemistry (Pr)	8	12	20	4.8	7.2	12	6	10	16

७. उपरोक्तानुसारको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेपछि उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले स्वास्थ्य विज्ञान विषयमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद् (CTEVT) वा सोद्वारा मान्यताप्राप्त संस्थाबाट ३ वर्षे प्रवीणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीहरूलाई उच्च माध्यमिक तहको विज्ञान विषय समूह सरहको समकक्षता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सो परिषद्ले तयार गरेको पाठ्यक्रमअनुसारको Pre-requisite Course निवेदकले मिति २०६५।११।२२ देखि २०६६।४।१२

सम्म जनता उच्च मा.वि.तानसेन, पाल्पामा अध्ययन गरी उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ। कूल पूर्णाङ्क ३०० मा निवेदकले १८३ अङ्क हासिल गरेको मिसिलसंलग्न उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को उक्त मार्कसिटको प्रतिलिपि हेर्दा Compulsory English, Physics, Chemistry, Biology विषयहरूको अङ्कभार र ती विषयहरूमा निवेदकले हासिल गरेको अङ्कको स्थिति निम्नानुसार रहेको देखिन्छ:-

Subject	Full Marks		Pass Marks		Marks Obtained		
	Th	Pr	Th	Pr	Th	Pr	Total
Compulsory English	80		32		47		47
Physics	35	15	14	6	22	15	37
Chemistry	35	15	14	6	15	15	30
Biology	35	15	14	6	20	15	35

८. निवेदकले उत्तीर्ण गरेको Compulsory Nepali र Mathematics विषयसहितको उपरोक्त Pre requisite कोर्षलाई उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले विज्ञान विषयमा उच्च माध्यमिक तह (१०+२) सरहको (Equivalent to Higher Secondary Level (10+2) in Science Subjects) भनी समकक्षता निर्धारण गरेकोसमेत मिसिलसंलग्न प्रमाणपत्रको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ।

९. उपरोक्तानुसार आफूले उच्च माध्यमिक तह (१०+२) सरहको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेकोले विपक्षी विश्वविद्यालयको एम.बी. बी.एस.तहमा अध्ययन गर्न आफूयोग्य (Eligible) रहेको भन्ने निवेदकको दावी रहेको देखिन्छ। सो सम्बन्धमा विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयको लिखितजवाफ हेर्दा निवेदकले CTEVT बाट उत्तीर्ण गरेको प्रमाणपत्र तहको शैक्षिक योग्यता उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदको १०+२ को पाठ्यक्रमसरह नभएको अर्थात् उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले उच्च माध्यमिक तह (१०+२) का लागि Physics, Chemistry र Biology समेतका विषयहरूका लागि २०० पूर्णाङ्क निर्धारण गरेको र अध्ययन अवधि पनि २ वर्षको रहेकोमा निवेदकले CTEVT र उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् (HSEB) दुवैबाट अध्ययन

गरेकोलाई जोडदा पनि उक्त विषयहरूमा १५० पूर्णाङ्क मात्रको अध्ययन गरेको र २ वर्षको अध्ययन अवधि पनि पूरा नभएको हुँदा निवेदकले हासिल गरेको उक्त शैक्षिक योग्यता विश्वविद्यालयले निर्धारण गरेको शैक्षिक योग्यता अर्थात् उच्च माध्यमिक तह (१०+२) वा सोसरह नभएको भन्ने जिकीर गरेको देखिन्छ।

१०. विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषदको मिति २०६६।४।२५ को उपरोक्त निर्णय तथा एम.बी.बी.एस./बी.डी.एस. शैक्षिक कार्यक्रममा भर्नाका लागि सो विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित Eligibility Criteria र लिखितजवाफ व्यहोरासमेतबाट रिट निवेदकले प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट हासिल गरेको प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको शैक्षिक योग्यता र सो योग्यतालाई उच्च माध्यमिक तह (१०+२) सरहको समकक्षता प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्द्वारा सञ्चालित Pre requisite Course लाई समेत विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयले उच्च माध्यमिक तह (१०+२) सरहको मान्यता प्रदान नगरेको देखिन आयो।

११. अब, निवेदकले हासिल गरेका उपरोक्त शैक्षिक योग्यतालाई उच्च माध्यमिक तह (१०+२)

सरहको मान्यता प्रदान नगर्ने गरी विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्ले गरेको उक्त निर्णय कानूनसम्मत छ छैन भन्नेसम्बन्धमा विश्लेषण गर्नुपर्ने भएको छ । तत्सम्बन्धमा काठमाडौं विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ को दफा ३ मा विश्वविद्यालय स्वशासित संस्था हुनेछ भन्ने प्रावधान रहेको देखिन्छ । त्यस्तै दफा ८ मा विश्वविद्यालयको शैक्षिक तथा प्राज्ञिक कुरामा मुख्य निकायको रूपमा कार्य गर्न प्राज्ञिक परिषद् रहने व्यवस्था रहेको छ भने दफा ९ मा विश्वविद्यालयमा हुने अध्ययन तथा अध्यापनको गुणस्तर, पाठ्यक्रम, परीक्षाको स्तर र किसिम, मूल्याङ्कन विधिहरू, शिक्षण सामग्रीहरू, विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी संख्या र योग्यता निर्धारण गर्नेसमेतको अधिकार प्राज्ञिक परिषद्लाई रहेको देखिन्छ ।

१२. काठमाडौं विश्वविद्यालय ऐनका उपरोक्त व्यवस्थाहरूबाट विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्न तथा शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा विद्यार्थी भर्नाका लागि शैक्षिक योग्यता निर्धारण गर्न सो विश्वविद्यालय स्वतन्त्र रहेको देखिन्छ । यस्तो प्राज्ञिक स्वतन्त्रता विश्वविद्यालयलाई हुन वाञ्छनीय पनि हुन्छ । शैक्षिक कार्यक्रम तथा पाठ्यक्रम एवं शैक्षिक उपाधिहरूको गुणस्तरको निर्धारण, विश्लेषण, मूल्याङ्कन तथा मापन गर्ने विषय आफैमा प्राज्ञिक कार्य भएकोले सो कार्य सम्बन्धित विश्वविद्यालय वा शैक्षिक संस्थाहरूकै विशेषज्ञता (Expertise) को विषय हो । सोबाहेक अदालत वा अन्य कुनै निकायमा त्यस्तो विशेषज्ञता नहुने हुँदा कुनै पनि विश्वविद्यालयद्वारा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही निर्धारण गरिएको कुनै विषयको पाठ्यक्रम तथा विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी शैक्षिक योग्यताको अन्तरवस्तुभिन्न प्रवेश गरी त्यसको उपयुक्तता वा औचित्यका विषयमा अदालतले पुनरालोकन गर्न मिल्दैन । आफ्नो

विशेषज्ञता नभएको र अदालतले अपनाउने न्यायिक प्रक्रियाका विशिष्ट पद्धतिहरूबाट निरोपण गर्न पनि नसकिने (Non-justiciable) यस्ता प्राज्ञिक एवं नीतिगत विषयवस्तुहरूमा प्रवेश गरी अन्यथा आदेश गर्न अदालतले संयम अपनाउनु पर्दछ र यस अदालतले सो गर्दैआएको पनि छ । यसबाट नीतिगत एवं प्राज्ञिक विषयवस्तुहरू नीतिगत एवं प्राज्ञिक तहबाटै निरोपण हुने वातावरणको सिर्जना भई सम्बन्धित तह वा निकायहरूमा व्यावसायिकताको विकासका लागि मार्गप्रशस्त हुने गर्दछ ।

१३. उपरोक्त विश्लेषणबाट रिट निवेदकले हासिल गरेको प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) अन्तर्गतको प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको शैक्षिक योग्यता र उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् (HSEB) को Pre-requisite Course (Bridge Course) अध्ययन गरी हासिल गरेको योग्यतासमेतलाई एम.बी.बी.एस.तहमा भर्ना हुने प्रयोजनका लागि उच्च माध्यमिक तह (१०+२) सरहको मान्यता प्रदान नगर्ने भनी विपक्षी विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्ले गरेको निर्णय कानूनप्रतिकूल नदेखिँदा निवेदकको मागबमोजिम सो निर्णयलाई बदर गर्नुपर्ने देखिएन ।

१४. तर विपक्षी विश्वविद्यालयले एम.बी.बी.एस./बी.डी.एस. तहमा भर्नाका लागि आह्वान गरेको सार्वजनिक सूचना (KUMET-2009) हेर्दा १०+२ तह वा सो सरहको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका विद्यार्थीहरूले समेत आवेदन गर्नसक्ने गरी सामान्यरूपको सूचना प्रकाशित भएको देखिन्छ । विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक परिषद्को मिति २०६६।४।२५ को ६० औं बैठकले शैक्षिक सत्र २००९।२०१० का लागि एम.बी.बी.एस. कार्यक्रममा भर्नाका लागि न्यूनतम शैक्षिक योग्यता निर्धारण गरेको र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम



परिषद् (CTEVT) बाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरी उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट सञ्चालित Bridge Course अध्ययन गरेका विद्यार्थीहरू KUMET प्रवेश परीक्षाका लागि योग्य नहुने भनी निर्णय गरेको देखिए पनि सो निर्णयको व्यहोरा KUMET को प्रवेश परीक्षाका लागि प्रकाशित गरेको सूचनाबाट देखिँदैन । विश्वविद्यालयका आन्तरिक निर्णय तथा पत्र परिपत्रहरू सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन नगरेसम्म सर्वसाधारणको जानकारीमा आउँदैनन् र विश्वविद्यालयबाट सञ्चार माध्यमहरूमा प्रकाशन हुने सार्वजनिक सूचनाहरूलाई नै आधिकारिक मानी सर्वसाधारण तथा भर्नाका आकांक्षी विद्यार्थीहरूले विश्वविद्यालयसँग व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ र यस्ता सूचनाहरूलाई नै वैध मानी त्यसैमा भर पर्नु उनीहरूका लागि अस्वाभाविक पनि हुँदैन ।

१५. प्रस्तुत विवादमा प्राज्ञिक परिषद्को उक्त निर्णय विपक्षी विश्वविद्यालयले KUMET जस्तो भर्नासम्बन्धी सार्वजनिक सूचनामा प्रष्टरूपमा उल्लेख गरिदिएको भए विद्यार्थीहरूले स्पष्टरूपमा सूचित हुने मौका पाउने थिए र योग्यता नै नपुगेको विषयमा आवेदन गरेको भनी यी रिट निवेदकका हकमा भन्न सकिने अवस्था हुन सक्तथ्यो तर विश्वविद्यालय आफैँले आफ्नै निर्णयविपरीत आवश्यक योग्यता नभएका रिट निवेदकको आवेदनलाई स्वीकार गरी मिति २०६६।१।२४ मा भएको प्रवेश परीक्षामा सामेल गराएको अवस्था छ । प्राज्ञिक परिषद्को उक्त निर्णय विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी सूचनामा सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन नगरी रिट निवेदकलगायत सर्वसाधारणलाई स्पष्टरूपमा सुसूचित गराउने काम पनि विश्वविद्यालयले गरेको देखिँदैन । विपक्षी विश्वविद्यालयबाट हुनगएको यो व्यवस्थापकीय त्रुटिका कारण रिट निवेदक पीडित हुनुहुँदैन भन्ने कुरामा विपक्षी विश्वविद्यालयका तर्फबाट उपस्थित

विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले पनि सहमति व्यक्त गर्दै विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक स्वतन्त्रता कुण्ठित नहुने र निवेदकले उपचार पनि पाउने मध्यमार्गी समाधानका लागि इजलाससमक्ष आग्रह गर्नुभएको छ ।

१६. विपक्षीमध्येको नोबेल मेडिकल कलेजले लिखितजवाफ नै दिएको देखिँदैन । उक्त कलेज काठमाडौं विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धनप्राप्त कलेज रहेको भन्ने देखिएको अवस्थामा सो कलेज र सम्बन्धन प्रदान गर्ने काठमाडौं विश्वविद्यालयबीचको करारीय सम्बन्ध जे जस्तो रहेको भए पनि सम्बन्धनभित्रको विषयवस्तुमा यस अदालतले विश्वविद्यालय र कलेजलाई निरपेक्षरूपमा अलग्याएर हेर्न मिल्दैन । काठमाडौं विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ को दफा ५ मा कलेजको शैक्षिक सम्बन्धनबारे आवश्यक प्रबन्ध गर्ने र सम्बन्धन प्राप्त कलेजलाई निर्देशन दिने तथा मार्गदर्शन गर्नेसमेतको काम, कर्तव्य र अधिकार विश्वविद्यालय सभालाई रहेभएको देखिँदा आफूद्वारा सम्बन्धन प्रदान गरिएका कलेजहरूको नियमनकारी निकाय विश्वविद्यालय स्वयं नै रहेको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा विद्यार्थी भर्ना तथा पठनपाठनलगायत सम्बन्धनसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा कलेजहरूलाई विश्वविद्यालयको नीति तथा उद्देश्यअनुरूप कटिबद्ध र दुरुस्त रहन लगाई त्यसको उत्तरदायित्व स्वयं बोध गर्ने कर्तव्यबाट पनि विपक्षी विश्वविद्यालय विमुख हुनसक्ने स्थिति देखिँदैन ।

१७. प्रस्तुत विवादमा निवेदक सम्मिलित एम.बी.बी.एस. तहको प्रवेश परीक्षा विपक्षी विश्वविद्यालय स्वयंले सञ्चालन गरेको र सो प्रवेश परीक्षामा उत्तीर्ण भएको आधारमा निवेदकको सो शैक्षिक कार्यक्रममा विपक्षी नोबेल मेडिकल कलेजमा भर्ना भएको भन्ने देखिन्छ । विश्वविद्यालयले यस्तो प्रवेश परीक्षा तथा भर्नाकै चरणमा विद्यार्थीहरूको योग्यतासम्बन्धी विषयमा गम्भीरतापूर्वक जाँचबुझ गरी तत्काल निर्णय गर्ने

दरिलो व्यवस्थापकीय परिपाटीको विकास गर्न सके प्रस्तुत निवेदनमा एम.बी.बी.एस. कार्यक्रममा भर्ना भएपश्चात् देखिएजस्ता विवाद र अप्ठ्यारा परिस्थितिहरूलाई अगाडि नै निराकरण गर्न सकिने हुँदा त्यसतर्फ विश्वविद्यालयको ध्यान आकृष्ट हुनु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

१८. माथि गरिएको विवेचनाबाट निवेदकले हासिल गरेको शैक्षिक योग्यतालाई विपक्षी काठमाडौं विश्वविद्यालयले आफ्नो एम.बी.बी.एस. कार्यक्रममा भर्ना हुनका लागि आवश्यक योग्यताको रूपमा मान्यता नदिएको भए तापनि सो विश्वविद्यालयद्वारा सञ्चालित प्रवेश परीक्षामा निवेदक सम्मिलित भई प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गरी विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धन प्राप्त मेडिकल कलेजमा निवेदक भर्ना भई अध्ययन गरिरहेको अवस्थामा ढीलो गरी विपक्षी विश्वविद्यालयले निवेदकको शैक्षिक योग्यतासम्बन्धी प्रश्न उठाई निजलाई एम.बी.बी.एस.तहको शैक्षिक कार्यक्रममा रजिष्ट्रेशन गर्न इन्कार गरेको कार्यबाट सिर्जित परिणामहरूलाई गम्भीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्ने भएको छ । विश्वविद्यालय वा यसको सम्बन्धनप्राप्त मेडिकल कलेजले निवेदकलाई एम.बी.बी.एस.कार्यक्रममा भर्नाका लागि योग्यता परीक्षण गर्न सञ्चालित प्रवेश परीक्षामा उत्तीर्ण गराई भर्ना लिई आफ्नो आचरण र व्यवहारबाट निवेदकलाई योग्य ठहर्‍याई केही सत्र अध्ययनसमेत गरी सकेपछि निजको भर्नासम्बन्धी योग्यतामा प्रश्न उठाई रजिष्ट्रेशन गर्न इन्कार गरेको कार्यलाई औचित्यपूर्ण एवं मनासीब भन्न सकिने हुँदैन ।

१९. आफूलाई रजिष्ट्रेशन नगर्ने विपक्षी विश्वविद्यालयको उक्त निर्णयको जानकारी भएपश्चात् निवेदक प्रस्तुत रिट निवेदन लिई यस अदालतमा प्रवेश गरेकोमा यस अदालतबाट विपक्षी विश्वविद्यालयको सो निर्णय कार्यान्वयन नगर्न नगराउन र निवेदकलाई निजले अध्ययन गरिरहेको

एम.बी.बी.एस.कार्यक्रमको पठनपाठनबाट बञ्चित नगर्न विपक्षीहरूका नाममा मिति २०६६।१२।२५ मा अन्तरिम आदेश जारी भई निवेदक निरन्तररूपमा अध्ययन गरिआएको अवस्था विद्यमान रहेको छ भने सो अन्तरिम आदेश बदर गरिपाउँ भनी ढीलो गरी मिति २०६९।११।८ मा मात्र विपक्षी विश्वविद्यालयले यस अदालतमा निवेदन दिएको देखिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा निवेदकको शैक्षिक योग्यताका सम्बन्धमा विपक्षी विश्वविद्यालयका तर्फबाट प्रवेश परीक्षा तथा भर्नाकै बखत तत्काल निर्णय हुन नसकेको यथार्थ र निवेदकले पनि वैध अपेक्षा (Legitimate Expectation) का साथ विपक्षी कलेजमा भर्ना भई गरेको अध्ययन र मेहनत तथा आर्थिक लगानी एवं व्यतीत भएको समय तत्वसमेतलाई विचार गर्दा निवेदकलाई अब आएर अध्ययन गर्नबाट बञ्चित गर्नु न्यायसंगत नहुने हुँदा निवेदकका हकमा पनि अन्य विद्यार्थीसह नै विश्वविद्यालयद्वारा एम.बी.बी.एस.तहमा भर्ना हुनका लागि निर्धारित शैक्षिक योग्यता हासिल गरी भर्ना भएको मानी अन्य विद्यार्थीसहकै व्यवहार निजलाई पनि गरी अध्ययन गर्न दिनु र सो प्रयोजनका लागि निजको नाम रजिष्ट्रेशन गर्ने, परीक्षा लिने तथा परीक्षाफल प्रकाशित गर्नेलगायतका जो गर्नुपर्ने सबै नियमित प्रक्रियाहरू पूरा गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा विशेष आदेश जारी गरिएको छ । आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई गराई मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

का.मु.प्र.न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा

संवत् २०६९ साल चैत ८ गते रोज ५ शुभम्---  
इजलास अधिकृत: मातृकाप्रसाद आचार्य



**निर्णय नं.८१७९**

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
सम्माननीय का.मु.प्र.न्या. श्री दामोदरप्रसाद शर्मा  
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती  
रिट नं. ०६९-WH-००७२  
आदेश मिति: २०७०।१।२३।२

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण ।

निवेदक: ललितपुर जिल्ला, ललितपुर  
उपमहानगरपालिका, वडा नं. १३, जावलाखेल  
बस्ने समीर के.सी.को घरमा रहेकी नाबालिका  
छोरी वर्ष ५ की सिद्धिका के.सी. को हकमा  
ऐ.ऐ. घर भई हाल भक्तपुर जिल्ला, नलिञ्चोक  
वडा नं. ७ स्थित माइती घरमा बस्ने आमा  
सुनीता विष्ट

विरुद्ध

विपक्षी: ललितपुर जिल्ला, ललितपुर  
उपमहानगरपालिका, वडा नं. १३,  
जावलाखेल बस्ने समीर के.सी. समेत

- बालबालिकासँग सम्बन्धित बन्दीप्रत्यक्षीकरणका मुद्दामा अदालत विशेष रूपमा संवेदनशील हुनुपर्दछ र अदालत बाबु वा आमा वा अरू कसैको अहम्को पृष्ठपोषक बन्न नसक्ने ।
- बालबालिकाहरूको अभिभावकबीचको विवादमा अदालतले बालमनोविज्ञानको कसीमा सम्बन्धित बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई नै न्यायको आधार बनाउनु पर्ने ।

- बालबालिकाको हितसँग सम्बन्धित मुद्दाका हकमा बाल न्यायप्रणालीका आधारभूत मान्यतालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.२)

- पति-पत्नीका बीचको सम्बन्धमा देखिएको समस्याको प्रभाव नाबालिग छोराछोरीमा समेत पर्ने अवस्था देखिएकोमा त्यसको क्षति कसरी नियन्त्रण गरी न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको खोजी नै बाल न्यायप्रणालीको मर्म हो । बाबु आमाका बीचको सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने समस्याको दुष्प्रभाव नाबालिग छोराछोरीमा पर्ने दिन नहुने ।

(प्रकरण नं.५)

- बालबालिकाहरू आफ्नो परिवारका सदस्यहरूमध्ये कोसँग रमाउँछन्, कोसँग खुशी हुन्छन्, कोसँग बस्दा उनीहरूलाई सुविधा हुन्छ, उनीहरूको भविष्य कसरी उज्वल हुन्छ, उनीहरूको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचार र मनोरञ्जनको पक्ष कसबाट प्रभावकारी बन्दछ भन्ने जस्ता विषयको मूल्याङ्कन नगरी एकाङ्गी ढंगले निर्णयमा पुग्दा बालबालिकाको भविष्यका सम्बन्धमा त्यो भन्ने प्रत्युत्पादक पनि हुन सक्दछ । त्यसैले यस्ता विषयमा सम्बन्धित बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षलाई साङ्गैपाङ्ग रूपमा हेरी समन्यायिक दृष्टिकोणबाट निष्कर्षमा पुग्नु अपरिहार्य हुने ।

(प्रकरण नं.९)

- कसैको व्यक्तिगत स्वार्थ, अहम् र आत्मसन्तुष्टिका लागि अबोध बालबालिकालाई प्रताडित गरिनु हुँदैन । बालबालिकाको भविष्यसँग राष्ट्रको भविष्य गाँसिएको हुँदा त्यस्तो संवेदनशील

विषयलाई हल्का ढंगले ग्रहण गरी उनीहरूको हितको पक्षलाई वेवास्ता गरिँदा त्यसले पार्ने असर अत्यन्त भयावह हुन सक्दछ । त्यसैले यो विषयलाई एउटा व्यक्ति र एउटा परिवारभित्रको समस्या मात्र मानेर पन्छिनु न्यायोचित नहुने ।

(प्रकरण नं.१०)

- नाबालिकालाई आफ्नी आमाबाट पूर्णतः अलग राखिँदा निजको कलिलो मष्तिष्कमा पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभावका प्रति अदालत निस्पृह बस्न नमिले ।
- बालिका बाबुकी आमा अर्थात् हजुरआमाको साथमा खुशीसाथ रहेको देखिए पनि निजमा आफूलाई जन्मदिने आमासँगको सामीप्यता र बात्सल्यताबाट बञ्चित हुनुपरेको पीडाबोध थिएन भनी स्वतः अनुमान गरिनु बालमनोविज्ञानका दृष्टिले न्यायोचित नहुने ।

(प्रकरण नं.१२)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताद्वय मीरा हुंगाना र सुषमा गौतम

विपक्षीतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता सुरेन्द्रकुमार खड्का अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०६८, मङ्सिर, नि.नं. ८६७४, पृ. १४१२
  - नेकाप २०६९, असोज, नि.नं. ७३८९, पृ. ६७६
- सम्बद्ध कानून:
- बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ८, २०, ३०
  - बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ को नियम ३०

आदेश

का.मु.प्र.न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर भई पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छ :

म निवेदिका सुनीता र विपक्षीमध्येका समीरका बीच मिति २०६३।१।२४ मा विवाह भई आफूहरूको दाम्पत्य सम्बन्धबाट २०६४ सालमा छोरी सिद्धिका र २०६८ सालमा छोरा सिद्धान्तको जन्म भएको हो । आफू र पतिको बीचमा शुरूदेखि नै समस्या उत्पन्न भए पनि आफू विचलित नभई घरमा नै बस्दै आएकोमा २०६९।३।२२ गते सासू र पति मिलेर आफूलाई घरबाट निकाला गरेकाले हाल माइतीमा बस्दै आएकी छु । नाबालिका छोराछोरीलाई समेत आफूबाट अलग गरेकाले प्रहरीको महिला सेलको सहयोगमा छोरालाई आफूना जिम्मा पाए पनि छोरीलाई भने आफूबाट पूर्णतः अलग गराई भेटघाट गर्न समेत दिइएको छैन । त्यसरी छोरीलाई आफूबाट अलग गरिएकोले निज अध्ययनरत् सेन्टमेरिज स्कूलमा गई एकपटक भेटेको कुरा विपक्षीहरूले थाहा पाई आफूलाई गालीगलौज र कुटपीट समेत गरेका र निज छोरीलाई समेत कुटपीट गर्ने, खाना खान नदिई भोकै राख्ने गरेको हुँदा निज आफू नै घरमा असुरक्षित अवस्थामा रहेकी छु । निज छोरीको विद्यालय छुट्टी भएको समयमा विपक्षीहरू घर बाहिर जाँदा छोरीलाई कोठामा थुनेर राख्ने गरेको भन्ने कुरा छिमेकीहरूबाट जानकारी हुन आयो । यसरी निजको मानसिकतामा नकारात्मक असर परिरहेको र नाबालिका बच्चालाई आमाबाट अलग राखी बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८

को दफा ८ विपरीतको कार्य भएको हुँदा यो निवेदन लिई उपस्थित भएकी छु । अतः विपक्षीहरूबाट भए गरेका कार्यहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१)(२), १३ र २२(२) का साथै बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ४(१)(२) र ८(१) समेतको प्रतिकूल भएकाले विपक्षीहरूका विरुद्धमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी छोरी सिद्धिकालाई अदालतबाटै भिकार्ई म निवेदकको संरक्षकत्वमा रहने गरी मेरो जिम्मामा बुझाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदनपत्र ।

यसमा निवेदन मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो, निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै आधार कारण भए प्रमाणसमेत खुलाई बन्दी भए निज समेतलाई प्रस्तुत मुद्दा पेश हुँदा इजलाससमक्ष उपस्थित गराउने गरी म्याद पाएको ३ दिनभित्र लिखित जवाफ साथ आफैँ उपस्थित हुनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको प्रमाणित प्रतिलिपिसमेत साथै राखी सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०७०।१।३ मा भएको आदेश ।

नाबालिका सिद्धिका के.सी. हामीहरूको रेखदेख, सेवा र संरक्षकत्वमा घरमा रहेकी र सेन्टमेरिज स्कूल जावलाखेलमा अध्ययन गर्दैछिन् । निवेदिका बुहारी सुनीता लोग्ने समीर के.सी. र सासू लक्ष्मी के.सी.सँग बारम्बार झगडा गरी घर छाडी हिँडेकी र छोरा सिद्धान्त के.सी. को भविष्यमाथि खेलबाड गरिरहेकी हुँदा छोरी सिद्धिकाको भविष्य विग्रन नदिन आफूहरूले संरक्षकत्वमा राखेको हो । निज घर छाडेर हिँडेकी हुँदा निजउपर दायर गरेको सम्बन्ध बिच्छेद् मुद्दा हाल विचाराधीन अवस्थामा छ । परिवारमा भएको झगडाको असर अबोध बालबालिकाको शिक्षादीक्षा तथा स्वास्थ्यलगायतमा पर्नु हुँदैन ।

बालबालिकाको हक हितको संरक्षणका लागि बालबालिकासम्बन्धी ऐनले स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुँदा त्यस्ता विषयमा असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत निवेदन दिन मिल्ने हुँदैन । आफ्नो घरमा नबसी घर भाँडी हिँड्ने व्यक्तिले नाबालिग छोराछोरीको ऐनबमोजिमको हक अधिकारको संरक्षण गर्न नसक्ने प्रष्ट हुँदा भूठा एवं कपोलकल्पित रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षीहरू लक्ष्मी के.सी. र समीर के.सी.का तर्फबाट पेश हुन आएको संयुक्त लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुँदा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री मीरा ढुंगाना र सुषमा गौतमले नाबालिग छोराछोरीप्रति पहिलो हक आमाको हुने कुरामा विवाद हुन सक्दैन, नाबालिग छोरी सिद्धिकालाई आमासँग भेटघाट गर्न समेत नदिइएको हुँदा आमाको संरक्षकत्वमा रहने गरी आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी र विपक्षीहरूका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ता श्री सुरेन्द्रकुमार खड्काले निवेदनमा दावी लिए जस्तो अवस्था नरहेको हुँदा निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा आफ्नी पाँच वर्षकी नाबालिका छोरीलाई आफूसँग घेटघाट समेत गर्न नदिई घरमा बन्दी बनाई राखिएको हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी आफ्नो संरक्षकत्वमा राख्ने व्यवस्था मिलाई पाऊँ भन्ने मुख्य माग दावी रहेकोमा विपक्षीहरूका तर्फबाट पेश गरिएको लिखित जवाफमा निज सुनीता विष्ट आफू स्वयं परिवारसँग नबसी अन्यत्र बसोबास गर्ने गरेको हुँदा निजबाट नाबालिका छोरीको हेरचाह र सुरक्षा हुने अवस्था छैन, जावलाखेलस्थित सेन्टमेरिज स्कूलमा अध्ययन गरिरहेकी सिद्धिकालाई बन्दी बनाइएको अवस्था

नरहेको भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ। उल्लिखित तथ्यबाट निवेदिका सुनीता विष्ट हाल माइतीघरमा रहेकी, यी नाबालिका सिद्धिका के.सी. आफ्ना बाबु समीर के.सी. र हजुरआमा लक्ष्मी के.सी.का साथमा आफ्नै घरमा रहेकी र निज ललितपुरको जावलाखेलस्थित सेन्टमेरिज स्कूलमा अध्ययनरत रहेका भन्नेमा विवाद देखिँदैन। यस्तो अवस्थामा निज सिद्धिका के.सी.को हकमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गरी न्याय निरूपण हुनुपर्ने देखिन्छ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यस प्रकृतिका बालबालिकासँग सम्बन्धित बन्दीप्रत्यक्षीकरणका मुद्दामा अदालत विशेष रूपमा संवेदनशील हुनुपर्दछ र अदालत बाबु वा आमा वा अरू कसैको अहम्को पृष्ठपोषक बन्न सक्दैन। यस प्रकृतिका विवादको केन्द्रबिन्दुमा आफ्नो विषयमा सोच्न सक्ने उमेर नपुगेका र आफ्ना ईच्छा जाहेर गर्न नसक्ने अबोध बालबालिकाहरू रहेका हुन्छन्। त्यस्ता बालबालिकाहरूको अभिभावकबीचको विवादमा अदालतले बालमनोविज्ञानको कसीमा सम्बन्धित बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई नै न्यायको आधार बनाउनु पर्ने हुन्छ। यसका लागि सम्बन्धित बालबालिकाको पारिवारिक वातावरण, परिवारका सदस्यहरू बीचको आपसी सम्बन्ध, शिक्षादीक्षा, पालनपोषण, खेलकुद तथा मनोरञ्जन र स्वास्थ्योपचारको सम्भावनालाई मूलरूपमा हेर्नुपर्ने हुन्छ। किनभने बालबालिकाको सुन्दर भविष्यमा कुठाराघात हुनु भनेको राष्ट्रिय क्षति हो। तसर्थ, यस प्रकृतिका मुद्दामा नाबालिगसहित विवादका सबै पक्षलाई इजलासमा उपस्थित गराई निजहरूसँग छलफल गरी इजलासभित्र देखिएको उनीहरूको व्यवहार र मूलतः सम्बन्धित बालबालिकाको मनोविज्ञानको सूक्ष्म अध्ययन

गरिनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि इजलासले सम्बन्धित बालबालिकासँग तिनले बुझ्न सक्ने भाषामा वार्तालाप गर्नु, तिनका अभिभावक तथा विवादका पक्षहरूसँग छलफल गर्नुपर्दछ। यो बाल न्यायप्रणालीले अवलम्बन गर्नेपर्ने कार्यविधि हो। बालबालिकाको हितसँग सम्बन्धित मुद्दाका हकमा बाल न्यायप्रणालीका आधारभूत मान्यतालाई अवलम्बन गर्नेपर्ने हुन्छ।

३. प्रस्तुत रिट निवेदनको सुनुवाई हुँदा गैरकानूनी तवरले बन्दी बनाइएकी भनिएकी सिद्धिका के.सी. हजुरआमाको साथमा इजलाससमक्ष उपस्थित भएकी थिइन्। निजसँग इजलासबाट सोधपुछ समेत गरिएको र सो अवस्थामा निज हजुरआमाको साथमा अत्यन्त खुशीसाथ रहेको प्रतीत भएको थियो। आफ्नो बाबुसँग पनि निज बालिकाको सम्बन्ध अत्यन्त सहज देखिएको थियो। आमा सुनीतासँग पनि इजलासले छलफल गरेको थियो। बालिकाले निजको आमासँग भने अपरिचित व्यवहार प्रदर्शन गरेकी थिइन्। निज हाल सेन्टमेरिज स्कूलमा अध्ययनरत रहेकी र सोको व्ययभार पनि हजुरआमा तथा बाबु पक्षले नै व्यहोरेको भन्ने इजलाससमक्ष सबै पक्षले स्वीकार गरेको पाइयो। त्यसरी सेन्टमेरिज स्कूलमा अध्ययन गरिरहेकी बालिकाको अध्ययनक्रममा व्यवधान खडा गरि दिनु। निजप्रति अन्याय हुन जाने स्थिति पाइयो।

४. निवेदन तथा लिखित जवाफ व्यहोरालाई अध्ययन गर्दा निवेदक सुनीता विष्ट र विपक्षीमध्येका समीर के.सी.पति-पत्नी भई यी दुईको दाम्पत्य सम्बन्धबाट एक छोरी सिद्धिका र एक छोरा सिद्धान्तको जायजन्म भएको भन्ने देखिन्छ। दुई छोराछोरीमध्ये छोरा सिद्धान्त आमा सुनीतासँग मावलीघरमा रहेका र छोरी सिद्धिका बाबुसँग घरमा नै रहेको भन्ने पनि देखिन्छ। पति-पत्नीका बीचमा

विवाद भई हाल अलगअलग रहेको कारणबाट पाँच वर्षीया छोरी सिद्धिकाको संरक्षकत्व कसले ग्रहण गर्ने भन्ने विवाद उत्पन्न भएको देखिन आउँछ ।

५. यसरी पति-पत्नीबीचको दाम्पत्य सम्बन्धमा वैमनस्यता कायम भएको कारणबाट पारिवारिक तनावको अवस्था देखिएको र यी छोरी समेत आफ्नो संरक्षकत्वमा रहनु पर्ने भनी आमा सुनीताले दावी लिएको, तर निज सुनीता आफू स्वयं नै घर छाडी हिँडेको अवस्थामा निजबाट बालबच्चाको पालनपोषण, शिक्षादीक्षा र स्वास्थ्योपचार समेतको उचित प्रबन्ध हुन नसक्ने हुँदा नातिनी/छोरी सिद्धिकालाई आफूहरूले राखेको र शिक्षादीक्षाको प्रबन्ध गर्दै आएको भन्ने विपक्षीतर्फको जिकीर रहेको देखिन्छ । यसरी पति-पत्नीका बीचको सम्बन्धमा देखिएको समस्याको प्रभाव नाबालिग छोराछोरीमा समेत पर्ने अवस्था देखिएकोमा त्यसको क्षति कसरी नियन्त्रण गरी न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको खोजी नै बाल न्याय प्रणालीको मर्म हो । बाबु आमाका बीचको सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने समस्याको दुष्प्रभाव नाबालिग छोराछोरीमा पर्न दिनु हुँदैन । जहाँ बालबालिकाको संरक्षकत्व र उनीहरूको पालनपोषण, शिक्षादीक्षा र स्वास्थ्योपचारको प्रश्न उपस्थित हुन्छ, त्यहाँ आफ्नो भविष्यका बारेमा चिन्तन गर्न र स्वतन्त्र रूपले आफ्नो ईच्छा जाहेर गर्न नसक्ने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकारका विषयहरू स्वाभाविक रूपमा अगाडि आउँछन् ।

६. बालबालिकाको अधिकारका सम्बन्धमा विश्वव्यापी मान्यता समेत स्थापित भैसकेका छन्, जसलाई नेपाल कानूनले समेत आत्मसात् गरिसकेको छ । सन् १९२४ को जेनेभा घोषणाले बालबालिकाको समुचित स्याहारसम्भार हुनुपर्ने मान्यताबाट आरम्भ भएको बाल न्यायका प्रति संयुक्त राष्ट्र संघको पनि

त्यत्तिकै चासो रहँदै आएको छ । सन् १९५९ को संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणा होस् वा सो पश्चात्को बेइजिङ्ग विधि र ती सबैको भावना समेटी सन् १९८९ को संयुक्त राष्ट्र संघ महासभाद्वारा जारी अभिसन्धि बाल न्यायका आधारशिला हुन् । मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको ३ नं. का अतिरिक्त विशेष कानूनको रूपमा रहेका बालबालिकाको हक र हितको संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासका लागि समयानुकूल व्यवस्था गर्न जारी बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ र सो अन्तर्गतको बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ नै बाल न्यायको प्रवर्द्धनका लागि हामीले अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनी आधार हुन् ।

७. उल्लिखित अभिलेखहरूमा बालबालिकालाई केही विशिष्ट अधिकारहरू समेत प्रदान गरिएको छ । बालबालिकाका ती नैसर्गिक अधिकारहरूबाट कुनै पनि बालबालिकालाई वञ्चित तुल्याइनु हुँदैन । बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारको अधिकारका साथै उनीहरूप्रति क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न नहुने र अभिभावकलाई भेटघाटको सुविधा दिनुपर्ने लगायतका अधिकारहरू बालबालिकासम्बन्धी ऐनले सुनिश्चित गरेको छ । यस ऐनअनुसार बाबु, आमाले आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्थाअनुसार प्रत्येक बालकको पालनपोषण गर्नुको अतिरिक्त निजको शिक्षा, स्वास्थ्योपचार, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सुविधाहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद भई वा अरू कुनै कारणबाट बाबु र आमा भिन्न बसेको अवस्थामा बाबुसँग बसेका नाबालिग सन्तानलाई आमासँग र आमासँग बसेका नाबालिग सन्तानलाई बाबुसँग समय समयमा भेटघाट गर्न वा केही समयको निमित्त साथ बस्न दिनुपर्ने, तर त्यसरी बाबु वा आमासँग भेटघाट गर्न वा बस्न

दिंदा बालकको हितको प्रतिकूल हुने कुनै मनासिव कारण भएमा त्यस्तो भेटघाटको वा साथ बस्ने सुविधा दिने कुरामा न्यायिक हस्तक्षेप हुन सक्ने समेतको व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ ।

८. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार आफ्ना नाबालिग सन्ततिको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारको जिम्मेवारी बाबु आमा दुवैले बहन गर्नुपर्ने र कुनै कारणवश बाबु आमा अलग भएको अवस्थामा एकासँग बसेको बालबालिकालाई अर्कोसँग भेटघाट गर्ने अवसर प्रदान गरिनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसका अतिरिक्त यस्ता विषयमा उनीहरूको सर्वोत्तम हितलाई ध्यान दिई अदालतले न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने देखिन्छ । कानूनले प्रदान गरेको यस किसिमको स्वविवेकीय अधिकारलाई अदालतले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षमा प्रयोग गर्दै आएको पनि छ । यस्तै प्रकृतिको विवेक चालिसे समेत विरुद्ध सत्यवती चालिसे समेत भएको रिट निवेदन (नेकाप २०६१, असोज, नि.नं. ७३८९, पृष्ठ ६७६) मा नाबालक छोराछोरीलाई आमासँग भेटघाट गर्न समेत नदिई हजुरआमाले आफ्नो घरमा लगी पठन पाठनका लागि विद्यालयमा पठाउने बाहेक अन्य समयमा घरभित्र सीमित गरी राखेको क्रिया गैरकानूनी मान्नुपर्ने भनी नाबालकहरूलाई विपक्षीहरूको नियन्त्रणबाट मुक्त गरी आमाको जिम्मा लगाउने गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी अतुल शाह विरुद्ध मल्लिका शाह समेत भएको रिट निवेदन (नेकाप २०६८, मङ्सिर, नि.नं. ८६७४, पृ. १४१२) मा आमाको संरक्षकत्वमा रहेकी नाबालिकालाई बाबुले हेर्न, भेट्न र सम्वाद गर्न पाउनुपर्ने भनी दुवै पक्षलाई लागू हुने गरी निर्देशनहरू जारी गरेको छ । यसरी यस अदालतले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षलाई विचार गरी बाबु,

आमाबीचको दाम्पत्य सम्बन्धमा उत्पन्न भएको समस्या वा अन्य कुनै पारिवारिक समस्याको नकारात्मक प्रभाव बालबालिकामा पर्न नदिन र बालबालिकाले बाबु, आमा दुवैको माया ममता, सामीप्यता र संरक्षण पाउने वातावरण निर्माणका लागि सम्बन्धित पक्षलाई निर्देशित गर्दै आएको पाइन्छ ।

९. वास्तविकतामा हेर्दा बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारलगायत उनीहरूको सर्वोत्तम हितका विषयहरू बाबु, आमा वा अन्य नातेदारहरूमध्ये कुनै एक सँगसाथमा रहेकै आधारमा मात्र सुनिश्चित हुने होइन । त्यसैले यस्ता विषयलाई निरपेक्षढंगले हेरिनु हुँदैन । बालबालिकहरू आफ्नो परिवारका सदस्यहरूमध्ये कोसँग रमाउँछन्, कोसँग खुशी हुन्छन्, कोसँग बस्दा उनीहरूलाई सुविधा हुन्छ, उनीहरूको भविष्य कसरी उज्ज्वल हुन्छ, उनीहरूको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचार र मनोरञ्जनको पक्ष कसबाट प्रभावकारी बन्दछ भन्ने जस्ता विषयको मूल्याङ्कन नगरी एकाङ्कीढंगले निर्णयमा पुग्दा बालबालिकाको भविष्यका सम्बन्धमा त्यो भनै प्रत्युत्पादक पनि हुन सक्दछ । त्यसैले यस्ता विषयमा सम्बन्धित बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षलाई साङ्गोपाङ्ग रूपमा हेरी समन्यायिक दृष्टिकोणबाट निष्कर्षमा पुग्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

१०. प्रस्तुत विवादमा बाबु आमाका बीचमा देखिएको समस्याले उनीहरूलाई अलग्याएको कारणबाट नाबालिग छोराछोरी समेत बाबु आमाको संयुक्त माया, ममता, रेखदेख, पालनपोषण र संरक्षण पाउने हकबाट स्वतः बञ्चित हुन पुगेको यथार्थतालाई नकार्न सकिँदैन । यसरी पारिवारिक विखण्डनको असर बालबालिकासम्म पनि पुगेको छ र बालबालिकाको अधिकारमा समेत गम्भीर रूपमा आघात पुगेको अवस्था देखिन्छ । कसैको व्यक्तिगत स्वार्थ, अहम्



र आत्मसन्तुष्टिका लागि अबोध बालबालिकालाई प्रताडीत गरिनु हुँदैन । बालबालिकाको भविष्यसँग राष्ट्रको भविष्य गाँसिएको हुँदा त्यस्तो संवेदनशील विषयलाई हल्काढंगले ग्रहण गरी उनीहरूको हितको पक्षलाई बेवास्ता गरिँदा त्यसले पार्ने असर अत्यन्त भयावह हुन सक्दछ । त्यसैले यो विषयलाई एउटा व्यक्ति र एउटा परिवारभित्रको समस्या मात्र मानेर पछिनु न्यायोचित हुँदैन । यस्ता विषयप्रति अदालत अति संवेदनशील हुँदै आएको उल्लिखित निर्णयहरूबाट समेत देखिन्छ ।

११. बालिका सिद्धिका के.सी.को सर्वोत्तम हित केबाट हुन्छ भन्ने पक्ष प्रस्तुत विवादमा महत्वपूर्ण छ । निज सिद्धिका यस इजलाससमक्ष उपस्थित हुँदा हजुरआमा लक्ष्मी के.सी.का साथमा उपस्थित भएकी र निजको ईच्छा र निजको अवस्थाका बारेमा इजलासबाट जिज्ञासा राख्दा बाबु र हजुरआमाको साथमा खुशीपूर्वक नै रहेको भन्ने बुझिन आएको, निजको पठनपाठनमा कुनै खालको समस्या पनि नदेखिएको र निज सेन्टमेरिज स्कूलमा निरन्तररूपमा अध्ययन गरिरहेको तथ्यगत अवस्थाबाट निजलाई बन्दी बनाइएको भन्ने नदेखिएको हुँदा निज सिद्धिका के.सी.लाई बन्दी बनाई राखिएको छ भन्ने निवेदन जिकीरसँग सहमत हुन नसकिने हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

१२. तर, निज सिद्धिका के.सी. को उमेर पाँच वर्षमात्र रहेको हुँदा नाबालिका अवस्थाकी निजलाई आफ्नी आमाबाट पूर्णतः अलग राखिँदा निजको कलिलो मष्तिष्कमा पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभावका प्रति अदालत निस्पृह बस्न मिल्ने हुँदैन । अत्यन्त सानो उमेरदेखि नै आफूबाट छुटाइएकी बच्ची आफूसँग नलहसिनु र अपरिचित जस्तो व्यवहार गर्नु स्वाभाविक हो भन्ने निवेदिका आमातर्फका कानून व्यवसायीको तर्क पनि मननयोग्य छ । यसअघि गरिएको विश्लेषणबाट पनि

बालबालिकासम्बन्धी विवादमा न्याय निरूपण गर्दा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको पक्षलाई सदैव ध्यानमा राखिनुपर्ने निष्कर्षमा यो इजलास पुगेको हुँदा निज बालिका सिद्धिका बाबुकी आमा अर्थात् हजुरआमाको साथमा खुशीसाथ रहेको देखिएपनि निजमा आफूलाई जन्मदिने आमासँगको सामीप्यता र बात्सल्यताबाट बञ्चित हुनु परेको पीडाबोध थिएन भनी स्वतः अनुमान गरिनु बालमनोविज्ञानका दृष्टिले पनि न्यायोचित हुँदैन । सिद्धिका जस्ता अबोध बालबालिकालाई समवयका अन्य साथीभन्दा आफू असहाय छु, पृथक छु, आफूमा पारिवारिकलगायत केही कमी कमजोरी छ भन्ने महसूस हुन नदिनु बालमनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट पहिलो आवश्यकता हो । तसर्थ, आफ्ना बाबु आमाको निरन्तर सान्निध्यमा रही दुवैको माया पाउने र संरक्षकत्वमा रहेको अनुभव गरी आफूलाई पूर्णरूपमा सुरक्षित र आफ्ना ईच्छा आकाङ्क्षाहरू परिपूर्ति हुनेमा विश्वस्त हुन पाउने बालबालिकाको अधिकार खोसिनु हुँदैन । तर, यस्ता कुरा सम्बन्धित बालबालिकाको चाहनाले मात्र निर्धारण गर्ने विषय नभई निजका बाबु आमाका बीचको सम्बन्धले निर्णायक भूमिका खेल्ने हुँदा बाबु आमाका बीचको सम्बन्धमा समस्या उत्पन्न हुने वित्तिकै बालबालिकाको अधिकारमा आँच पुग्न जाने सम्भावना प्रबल हुन पुग्छ । प्रस्तुत विवादमा पनि त्यस्तो अवस्था देखिएको छ । यो संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गर्दै यथोचित निर्णय दिनु अदालतको कर्तव्य हो ।

१३. बालिका सिद्धिकाका बाबु समीर र आमा सुनीताका बीचको दाम्पत्य सम्बन्धमा समस्या देखिएको कारणबाट उनीहरू भिन्न भएर बसेको अवस्था छ । यसरी आफ्ना बाबु आमा अलगअलग बसेको अवस्थामा छोराले दुवैको सान्निध्यतामा रही दुवैको माया ममता र संरक्षकत्व पाउने स्थिति

रहँदैन। यस्तो अवस्थामा पनि यथासम्भव बालबालिकाका अधिकारलाई ध्यानमा राखेर कुनै न कुनै उपायको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ, जसबाट उनीहरू आफ्ना बाबु आमाका बीचको द्वन्द्वमा पिल्सनु नपरोस्। बाबु आमा अलग बस्न सक्ने अवस्थालाई कानूनले पनि नियन्त्रण गर्न सक्दैन, तर त्यस्तो अवस्थामा पनि बालबालिकाको अधिकार रक्षाको व्यवस्था कानूनले गरेको छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐनले पनि यस्तो अवस्थाको परिकल्पना गरेको छ। ऐनको दफा ८ मा “वैवाहिक सम्बन्ध बिच्छेद् भई वा अरू कुनै कारणबाट बाबु र आमा भिन्न बसेको अवस्थामा बाबुसँग बसेको बालकलाई आमासँग र आमासँग बसेको बालकलाई बाबुसँग समय समयमा भेटघाट गर्न वा केही समयको निमित्त साथ बस्न दिनुपर्ने” व्यवस्था गरिएको छ। यसरी “बाबु आमासँग भेटघाट गर्ने पटक वा साथ बस्ने अवधिको सम्बन्धमा बाबु र आमाको बीच मतैक्य हुन नसकेमा अदालतले तोकेको पटक वा अवधिको निमित्त भेट गर्न वा साथ बस्न दिनुपर्ने” समेतको कानूनी व्यवस्था रहेको हुँदा यस्तो विवादको अवस्थामा बालबालिकाको हितले नै प्राथमिकता पाउने देखिन्छ।

१४. तसर्थ, निज सिद्धिका के.सी.को हकमा निजका बाबु आमा दुवैले निजप्रति माया, ममता प्रदर्शन गर्न पाउने वातावरणको निर्माण गरी नाबालिगको कलिलो मन मष्तिष्कमा घर परिवार, बाबु, आमा र समाजप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण पैदा हुन नदिनेतर्फ दुवै पक्ष सचेत हुनु जरुरी देखिन्छ। साथै निजको भरणपोषण, पठनपाठन र स्वास्थ्यको उचित व्यवस्था गर्ने जिम्मेवारी स्वभावतः निज रहे बसेको ठाउँ अर्थात् बाबु समीर के.सी.बाट नै बहन गर्नुपर्ने हुँदा बाबु आमासँगको सान्निध्य र माया ममता पाउने निजको हकको संरक्षणका लागि देहायबमोजिमको

व्यवस्था मिलाउनु अपरिहार्य देखिएको हुँदा निम्न आदेश जारी गरिएको छ :

- आमा सुनीता विष्टले छोरी सिद्धिकालाई भेट्न र फोन सम्पर्क गर्न चाहेका बखत भेटघाट र फोन सम्पर्क गर्न पाउने गरी आवश्यक व्यवस्था बाबु समीर के.सी.ले मिलाउने।
- निज बालिका सिद्धिका के.सी. हाल सेन्टमेरिज स्कूल जावलाखेलमा अध्ययनरत् रहेकी भन्ने देखिएको हुँदा आमा सुनीता विष्टले विद्यालयमा भेट्न चाहेमा विद्यार्थीको पठनपाठनमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी विद्यालयको नियमअनुसार भेट्ने सुविधा प्रदान गर्न विपक्षीहरूले विद्यालयसँग समन्वय गरिदिने।
- माथि उल्लेख भएका बुँदाहरूलाई बालिका सिद्धिकाको सर्वोत्तम हितलाई ध्यानमा राखी रिट निवेदक स्वयं र विपक्षीहरूले परिपालना गर्ने गराउने, परिपालना नभए नगरेको भनी कुनै पक्षले अदालतलाई जानकारी गराएमा सो विषयलाई स्वतः अदालतको अपहेलनाको विषय मानी कारवाही गरिने।
- यो आदेशको विषय बालबालिकाको अधिकारसँग जोडिएको र यसको परिपालना नभएको अवस्थामा अदालतको अपहेलना भएको मानी कारवाही गरिने अवस्था रहेको हुँदा यसको अभिलेख राख्नु भनी यस अदालतको फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई समेत लेखी पठाउनु।

१५. प्रस्तुत निवेदन बालबालिकाको अधिकारसँग सम्बन्धित रहेको र बालबालिकाको अहिलेको अवस्थामा सर्वोत्तम हित हुने गरी न्याय निरूपण गर्नु अदालतको जिम्मेवारी रहेकाले

उपर्युक्तबमोजिमको आदेश जारी गरिएको हो । यस्तो आदेश सर्वकालिक हुन सक्दैन । बालबालिकाप्रति तत्काल अभिभावकत्व पाएको पक्षको व्यवहार परिवर्तन भएमा जुनसुकै अवस्थामा पनि अदालतले आफ्नो पूर्व आदेश परिवर्तन गर्न सक्ने हुन्छ । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ८ र ३० तथा बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ को नियम ३० ले यस्ता विषयमा प्रबन्ध र अनुगमन गर्नुपर्ने भई यस्ता विषयमा साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतबाट पनि न्याय निरूपण गर्न सकिने गरी कानूनी व्यवस्था रहे भएको सन्दर्भमा अब उप्रान्त यस्ता विषयमा रिट निवेदन दायर गर्नु अघि सम्बन्धित पक्षलाई विद्यमान कानूनी व्यवस्था र अदालतबाट गरिएको प्रबन्ध समेतका बारेमा जानकारी गराउनु पर्ने देखिएको छ ।

१६. बन्दीप्रत्यक्षीकरणका लागि अन्य उपचार बाधक नहुने र यस्ता रिटमा प्रमाण समेत बुझ्न सकिने भएतापनि बालबालिकासम्बन्धी विषयलाई व्यवस्थित गर्न कानूनद्वारा बालबालिकाको हक, हितको संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासको उद्देश्य ग्रहण गरेको बालबालिकासम्बन्धी ऐनले बालबालिकाको हक हितको संरक्षणका लागि बालबालिकाका अधिकारहरू सूचीकृत गर्दै त्यस्ता हक अधिकारमा कहिकैबाट आघात पुगेको अवस्थामा त्यसको उपचार प्राप्तिको मार्ग समेत सुनिश्चित गरेको पाइन्छ । ऐनको दफा २० मा गरिएको त्यस्तो व्यवस्थाअन्तर्गत ऐनद्वारा प्रत्याभूत बालबालिकाका हकको प्रचलनको लागि बालकको तर्फबाट जोसुकैले पनि बालक रहे बसेको इलाकाको जिल्ला अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र यस्तो निवेदन पर्न आएमा सम्बन्धित अदालतले जाँचबुझ गरी मनासिव आज्ञा, आदेश वा पूर्जा जारी गरी हकको प्रचलन गराउन र क्षति पुग्न गएको अवस्था रहेछ

भने मनासिवमाफिकको क्षतिपूर्ति समेत भराउन सक्ने गरी विशेष व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । हक प्रचलनसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत नै बालकको भेटघाट वा बसाइमा रोक लगाउने कुरामा सम्बन्धित बालकको बाबु वा आमाको निवेदन परेमा जिल्ला अदालतले निवेदन ग्रहण गरी कारवाही चलाउन र उपयुक्त आदेश दिन सक्ने हुँदा बालबालिकासँग सम्बन्धित यस्ता विषयमा जिल्ला अदालतमा निवेदन दिई उपचारको माग गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । सोही प्रयोजनका लागि हाल जिल्ला अदालतमा बाल इजलासको व्यवस्था गरिएको र त्यस्तो इजलासमा बालमैत्री वातावरण समेत कायम गरिएको हुँदा यस्ता विषयमा बाल न्यायप्रणाली अन्तर्गत बाल इजलासबाटै न्याय निरूपण गर्नु उपयुक्त हुने बारेमा मुद्दा तथा रिट महाशाखा र अन्तर्गतको रिट शाखाले सम्बन्धित पक्षलाई जानकारी गराउन र अचानक कब्जामा लिएको नभई साबिकदेखि कुनै पक्षसँग बसी आएका बालबालिकाका हकमा सर्वोच्च अदालतमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणकै रिट निवेदन दिनुपर्ने कारणका बारेमा निवेदनमा उल्लेख गर्न लगाउने परिपाटी कायम गर्नु भनी यस अदालतका रजिष्ट्रारका नाममा विशेष आदेश जारी गरिएको छ । यो आदेशको जानकारी रिट निवेदक र विपक्षीहरूलाई समेत दिई प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०७० साल वैशाख २३ गते रोज २ शुभम्  
इजलास अधिकृत : उमेश कोइराला



**निर्णय नं.८९८०**

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

०६८-WO-०९४१

आदेश मिति : २०६९।९।२९।१९

विषय : उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवेदक: साविक ताप्लेजुङ जिल्ला, थुम्बेदिन  
गा.वि.स.वडा नं २ हाल भापा जिल्ला  
सतासीधाम गा.वि.स.वडा नं. ७ बस्ने  
गोपालकुमार अधिकारी

विरुद्ध

विपक्षी: निजामती किताबखाना ललितपुर समेत

- निजामती किताबखानाको अभिलेख समेतबाट उमेर ५० वर्ष पुगेको नदेखिएकोले निजामती सेवा ऐनमा उल्लिखित शर्त पूरा गरी निवेदन दिएका बखत कानूनबमोजिम हुने नै हुँदा कानूनमा भएको व्यवस्था विपरीत अवकाश पत्रअनुसार एक श्रेणीमाथिको सुविधा दिनु दिलाउनु भनी अहिले नै आदेश प्रदान गर्न नमिल्ले ।

(प्रकरण नं.५)

- निर्णय कार्यान्वयन भएमा मात्र त्यसले सार्थकता पाउँछ । नत्र त्यसको अर्थ हुँदैन । एकैसाथ बढुवा गरी राजीनामा समेत स्वीकृत गरेको अवस्थामा बढुवा गर्न उमेर नपुगेका कारण बढुवा कार्यान्वयन हुन नसकेको बढुवालाई छाडी राजीनामा मात्र

कार्यान्वयन गर्नु भन्न कानूनतः मिल्दैन । बढुवा कायम नहुने तर राजीनामा भने स्वीकृत हुने भनी आंशिक निर्णय कायम राख्न उचित र विवेकसम्मत समेत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.६)

- आफूले बढुवा पाउँछु भनेर राजीनामा दिएको तर कानूनी व्यवस्थाको कारण अन्ततः बढुवा नहुने भएपछि सेवाको निरन्तरताको लागि गएकोमा राजीनामा मात्र स्वीकार र कार्यान्वयन गर्नु भन्न नमिल्ले ।
- एउटै राजीनामा पत्रमा उल्लिखित आफू प्रतिकूलका कुरा लागू नगर्ने तर आफू अनुकूलका कुरा मात्र पालन गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने गरी राजीनामा बदर गर्न नमिल्ले भनी निर्णय गरेकाले निवेदकलाई सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ले गरी भएको निर्णय कानूनसम्मत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता हरिप्रसाद उप्रेती  
प्रत्यर्थीतर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता विनोदकुमार  
पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क(२)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ:-

म निवेदक नेपाल कृषि सेवाको राजपत्र अनङ्कित द्वितीय (प्रा) स्टक सुपरभाईजर पदमा मिति २०४३।८।१० मा सेवा प्रवेश गरी राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीको ना.सु.(प्राविधिक) पदमा बढुवा भएको थिएँ। मेरो उमेर ५० वर्ष पूरा भएको र नोकरी अवधि करिब २५ वर्ष पुगेको तथा राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कार्यरत रहेको अवधि पनि १५ वर्षभन्दा बढी भएकोले निजामती सेवा ऐनको दफा २०क (२) बमोजिम एक तहमाथिको पदमा बढुवा लिई स्वेच्छिक अवकाश लिने इच्छा भएकोले सोही व्यहोरा उल्लेख गरी मैले राजीनामा दिएकोमा मिति २०६८।४।१० को निर्णयानुसार एक तहमाथिको राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीको पशु विकास अधिकृत पदमा बढुवा गरी मिति २०६८।२।१८ देखि लागू हुने गरी मेरो राजीनामा स्वीकृत भएको जानकारी पशु सेवा विभागको मिति २०६८।४।२३ को पत्रबाट मलाई गराइएको थियो।

तत्पश्चात् मेरो पेन्सन पट्टा बनाइदिनको लागि पशु सेवा विभागले निजामती किताबखानालाई अनुरोध गरेकोमा निजामती किताबखानाले म निवेदकको उमेर ५० वर्ष पूरा नभएको कारण देखाई एक तहमाथिको पदको सुविधा प्रदान गर्न नसकिने भनी विभागलाई सम्बोधन गरी मन्त्रालयलाई बोधार्थ दिइ मिति २०६८।५।१ को पत्र पठाएअनुसार म निवेदकले राजीनामा बदर गरी निरन्तर रूपमा कामकाज गर्न पाऊँ भनी मिति २०६८।५।३ मा विभागका महानिर्देशकलाई सम्बोधन गरी निवेदन दिएकोमा सो निवेदनउपर कारवाही हुँदा मन्त्रालयको सचिवस्तरीय निर्णयबमोजिम एकचोटी स्वीकृत भईसकेको राजीनामा बदर गरी नोकरी निरन्तर कायम गर्न मिल्ने व्यवस्था नभएको भन्ने व्यहोरा जानकारी गराइयो।

तसर्थ, मेरो राजीनामा स्वीकृत भैसकेपछि त्यसको विपरीत हुने गरी गरिएको निर्णयले मलाई

एक तह बढुवा गरी माथिल्लो पदको सुविधा पनि नदिने र साविकबमोजिम कै पदमा काम गर्न पनि नदिने स्थिति सिर्जना भएबाट विपक्षीहरूको उक्त काम कारवाही एवं निर्णय निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क समेतको विपरीत भै अन्तरिम संविधानको धारा १२(३)(च), १३(१)(२) र १९(१) द्वारा प्रदत्त म निवेदकको मौलिक हक एवं कानूनप्रदत्त हक हनन् हुन गएकोले निजामती किताबखानाको मिति २०६८।५।१ को पत्र, नेपाल सरकार, सचिवस्तरको मिति २०६८।१०।२ को निर्णय र सो निर्णयबमोजिमको मिति २०६८।१०।२२ को पत्र लगायत म निवेदकलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी विपक्षीहरूबाट भए गरेका निर्णय, काम कारवाही, सूचना, पत्राचार आदिलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकलाई साविक पदमा यथावत् रूपमा कामकाज गर्न दिनु दिलाउनु त्यसरी यथावत् रूपमा कामकाज गर्न नदिने भए मिति २०६८।४।१० को निर्णयबमोजिम नै एक तहमाथिको पदमा गरिएको बढुवाबमोजिम पाउने सबै सुविधाहरू उपलब्ध गराउनु भनी विपक्षीका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुननपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै कारण भए सो कारण र आधार खुलाई यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना म्याद पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु। साथै रिट निवेदकले शर्तसहित दिएको राजीनामाको हैसियतबारे प्रश्न उठाई रिट निवेदन दायर गरेको देखिएको र यसको प्रकृति हेर्दा छिटो निर्णय हुनु आवश्यक देखिएकाले सर्वोच्च अदालत

नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३)(च५) बमोजिम पेशीको अग्राधिकार प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासको आदेश ।

यस मन्त्रालयले सबै प्रक्रिया पूरा गरी राजीनामामा सनाखत समेत गरी तह तहबाट सिफारिश भै आएपछि निवेदकको मागबमोजिम नै राजीनामा स्वीकृत गरेको हो । राजीनामा स्वीकृत भएपछि निजले के कस्तो सुविधा पाउने हो भन्ने निर्णय गर्ने काम यस मन्त्रालयको क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने व्यहोरा स्पष्ट छ । निवेदकले राजीनामा अनुसारको सुविधा नपाएपछि निरन्तर सेवा गर्न पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा एकचोटी स्वीकृत भैसकेको राजीनामा बदर गर्न सक्ने प्रावधान निजामती सेवा ऐन तथा नियममा कहीं पनि उल्लेख नभएकोले स्वीकृत भएको राजीनामा बदर गरी निरन्तर सेवामा कामकाज गर्न नमिल्ने भनी निजलाई सोको जानकारी गराइएको र उक्त कार्य कानूनसम्मत नै भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा भएको व्यवस्थाअनुसार राजीनामा स्वीकृत हुँदाको समयमा निवेदकको ५० वर्ष उमेर पूरा भएको नदेखिएकोले गोपालकुमार अधिकारीलाई पशु सेवा विभागको मिति २०६८।५।१९ को सिफारिशअनुसार सुविधा प्रदान गर्न नसकिने भै यस विभागको मिति २०६८।५।१९ को पत्रद्वारा पशुसेवा विभाग, हरिहरभवन, ललितपुरलाई पत्राचार गरी जानकारी गराइएको हो । तसर्थ कानूनमा भएको व्यवस्थाअनुसार नै काम कारवाही भएको हुँदा यस कार्यालयको हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको निजामती किताबखानाको लिखित जवाफ ।

निवेदकले आफ्नो उमेर ५० वर्ष पूरा भएको भनी एक तहमाथिको पदमा बढुवा माग गरी दिएको राजीनामा निजले सनाखत समेत गरेकोले

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क(२) अनुसार नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय(सचिव स्तरीय) को मिति २०६८।४।१० को निर्णयानुसार मिति २०६८।२।१८ देखि लागू हुने गरी एक तहमाथिको पदमा बढुवा गरी अवकाश दिइएको हो । राजीनामा बदर गरी पूर्ववत् कामकाज गर्न पाउँ भनी निजले मिति २०६८।५।१९ मा यस विभागसमक्ष दिएको निवेदनउपर कारवाही हुँदा निजले दिएको राजीनामा प्रचलित कानूनबमोजिम स्वीकृत भईसकेपछि पुनः पछि बदर गरी नोकरीमा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी नेपाल सरकार कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (सचिव स्तरीय) बाट मिति २०६८।१०।२२ मा निर्णय समेत भएको छ । निवेदकले राजीनामा दिँदाका बखत आफ्नो उमेर ढाँटी विभागलाई समेत भुक्त्याई गुमराहमा पारी स्वेच्छिक अवकाश लिएको अवस्था भएकोले निजको हकमा भएका काम कारवाही, कानूनसम्मत नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने पशु सेवा विभागको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता हरिप्रसाद उप्रेतीले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क(२) बमोजिम एक तहमाथिको पदमा बढुवा गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी निवेदकले दिएको निवेदनअनुसार नै राजीनामा स्वीकृत भएको, स्वीकृत राजीनामाअनुसार एक तहमाथिको सुविधा दिन नमिल्ने भनी निजामती किताबखानाले दिएको जानकारीअनुसार निवेदकले साविक पदअनुसारको सेवामा निरन्तरता पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी सचिव स्तरीय निर्णय भएको छ । उक्त निर्णयबाट निवेदकले सेवामा निरन्तरता पनि नपाउने र स्वीकृत

राजीनामाअनुसार एक तहमाथिको सुविधा पनि नपाउने असामान्य स्थिति उत्पन्न भएबाट विपक्षीहरूबाट भएका निर्णय र तत्सम्बन्धी काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकलाई निरन्तर सेवामा बहाली गराउनु र सो गर्न नमिल्ने भए एक तहमाथिको पदमा बहुवा गरी सोबमोजिमको सुविधा दिनु दिलाउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी पशु सेवा विभाग समेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता विनोदकुमार पोखरेलले निवेदकले आफ्नो उमेर ५० वर्ष पुगेको र ना.सु.पदमा १५ वर्ष पुगिसकेकोले नियमानुसारको सुविधा पाउने गरी राजीनामा स्वीकृत हुन निवेदन दिएअनुसार नै निवेदन सनाखत समेत गराई निवेदकको राजीनामा स्वीकृत भएको हो । तर अभिलेखबाट निजको उमेर ५० वर्ष पुगेको नदेखिएकोले निजामती किताबखानाबाट एक तहमाथिको सुविधा दिन नमिल्ने भनी निवेदकलाई पत्र दिइएको हो । तत्पश्चात् निवेदकले सेवामा निरन्तरता पाउँ भनी निवेदन दिए तापनि एक चोटी राजीनामा स्वीकृत भैसकेपछि पुनः सेवामा निरन्तरता दिन मिल्ने कानूनी व्यवस्था नभएकोले सोअनुसार नै निर्णय भएको र उक्त निर्णय कानूनसम्मत नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

दुवै पक्षका कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी प्रस्तुत रिट निवेदनमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकलाई सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी प्रत्यर्थी पशु सेवा विभागबाट भएको निर्णय र तत्सम्बन्धी काम कारवाही कानूनसम्मत छन्, छैनन् र निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन तत्सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निवेदकले आफ्नो सेवा अवधि ना.सु.पदमा १५ वर्ष समेत गरी जम्मा २५ वर्ष पुरा भएको र ५० वर्ष उमेर पूरा भएकोले एक तहमाथिको पदमा बहुवा पाउने गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी दिएको निवेदन मागअनुसार राजीनामा स्वीकृत भए पनि निजामती किताबखानाले एक तहमाथिको सुविधा दिन नमिल्ने भनी जानकारी गराएकोले सेवामा निरन्तरता पाउँ भनी आफूले निवेदन दिएकोमा एकचोटी राजीनामा स्वीकृत भैसकेको अवस्थामा सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी पशु सेवा विभागले जानकारी गराएकोले विपक्षीका निर्णय तथा काम कारवाही बदर गरी एक तह माथिको सुविधा दिन नमिल्ने भए मलाई सेवामा निरन्तर काम गर्ने अवसर दिनु दिलाउनु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने माग गरेको देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क(२) बमोजिम एक तहमाथिको पदमा बहुवा गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी पशु सेवाको राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणी (प्राविधिक) पदबाट राजीनामा दिएकोमा एक श्रेणीमाथिको पद, पशु विकास अधिकृत (राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणी प्राविधिक) पदमा बहुवा गरी निवेदकको राजीनामा स्वीकृत गरी निजलाई अवकाश दिइएको भन्ने पशु सेवा विभाग, कर्मचारी प्रशासन शाखाले निवेदकलाई दिएको मिति २०६८।४।२३ को पत्रबाट देखिन्छ । निवेदकलाई अवकाश दिएपश्चात् निजको पेन्सनपट्टा बनाइ दिन भनी पशु सेवा विभागले निजामती किताबखानालाई पत्राचार गरेकोमा निवेदकको उमेर ५० वर्ष पूरा भएको नदेखिँदा अवकाशपत्रानुसार निजलाई सुविधा दिन नमिल्ने भनी निजामती किताबखानाले पशु सेवा विभागलाई मिति २०६८।५।१ को पत्रद्वारा जानकारी गराएको भन्ने

देखिन आउँछ। एक तहमाथिको पदको सुविधा नपाउने भन्ने जानकारी भएपश्चात् स्वीकृत भएको राजीनामा बदर गरी पूर्ववत् रूपमा कामकाज गर्न पाउँ भनी निवेदकले पशु सेवा विभागमा मिति २०६८।१।१९ मा निवेदन दिएकोमा नेपाल सरकार (सचिवस्तर)को मिति २०६८।१।०।२ को निर्णयानुसार एकचोटी स्वीकृत भैसकेको राजीनामा बदर गरी पुनः नोकरीमा निरन्तरता दिन मिल्ने कानूनी व्यवस्था नभएको भन्ने आधारमा पूर्ववत् रूपमा कामकाज गर्न दिन नमिल्ने भनी सोको जानकारी निवेदकलाई गराइएको भन्ने कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, पशु सेवा विभागले निवेदकलाई मिति २०६८।१।०।२२ को पत्रद्वारा जानकारी गराएको भन्ने मिसिल संलग्न उक्त पत्रको प्रतिलिपिबाट देखिन आउँछ।

३. उपरोक्त तथ्यहरूलाई हेर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा राजीनामा स्वीकृत भैसकेपछि दिइएको अवकाश पत्रानुसारको सुविधा निवेदकले पाउनुपर्ने हो, होइन र सो सुविधा नपाउने भएमा निवेदकले पूर्ववत् रूपमा सेवामा कामकाज गर्न पाउनुपर्ने हो, होइन भन्ने कुरा नै निरोपण हुनुपर्ने विषय देखियो। तत्सम्बन्धमा विचार गर्दा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २०क(२) मा “एउटै पदमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षसम्म बहाल रहिरहेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा मुनिका कुनै निजामती कर्मचारीले दफा ३५ बमोजिम स्वेच्छिक अवकाश लिन चाही निवेदन दिएमा निजलाई एक श्रेणीमाथिको पदमा बढुवा गरी अवकाश दिइनेछ,” भन्ने कानूनी व्यवस्था उल्लेख छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाअनुसार बढुवा गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी यी निवेदकले निवेदन दिएकोमा पशु सेवा विभागले निवेदन मागअनुसार नै निजलाई पशु विकास अधिकृत पदमा बढुवा गरी पत्र दिएकोमा बढुवा पत्रअनुसारको सुविधा दिन नमिल्ने भनी निजामती किताबखानाले जानकारी

गराएपश्चात् निवेदकले आफ्नो राजीनामा बदर गरी पूर्ववत् रूपमा कामकाज गर्न पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी पशु सेवा विभागबाट निर्णय भएको देखिन्छ।

४. अब पशु सेवा विभागको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन भनी हेर्दा निवेदकले आफ्नो राजीनामा पत्रमा नै एक तहमाथिको पदमा बढुवा गरी सोअनुसारको सुविधा पाउने गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी दिएको राजीनामा स्वीकृत भएको देखिन्छ। राजीनामा स्वीकृत गर्ने अधिकारीले राजीनामा स्वीकृत गर्दा निजामती सेवा ऐनको दफा २०क(२) एवं ३५ मा भएको कानूनी व्यवस्थाअनुसार निवेदकको उमेर ५० वर्ष पुगेको छ, छैन। निजको निवृत्तिभरण पाउने अवस्था पुगेको छ, छैन, निवेदकले स्वेच्छिक अवकाश लिन चाहेको हो, होइन आदि कुराको जाँचबुझ गरी अभिलेख र कानूनी व्यवस्थाअनुसार एक श्रेणीमाथिको पदमा बढुवा गर्न मिल्ने भएमा मात्र सो गरी निवेदकलाई अवकाश दिन मिल्ने हुन्छ। तर प्रस्तुत रिट निवेदनमा राजीनामा स्वीकृत गर्ने अधिकारीबाट तत्सम्बन्धी निर्णय गर्दा निवेदकको उमेर यकीन गर्न सकिने कागजात जस्तै: नागरिकताको प्रमाणपत्र वा शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र आदिमा उल्लेख भएको उमेरबाट निवेदकको उमेर ५० वर्ष पुगिसकेको र निवृत्तिभरण पाउने अवस्था भएको देखिएको अवस्थामा मात्र ऐनको दफा २०क(२) बमोजिम निवेदकलाई एक श्रेणीमाथिको पदमा बढुवा गरी अवकाश दिनुपर्नेमा सो नगरेर निवेदकको उमेर नै यकीन नगरी निजको राजीनामा स्वीकृत गरी अवकाश दिएको देखिन आयो।

५. आफूलाई पूर्ववत् रूपमा सेवामा कामकाज गर्न नमिल्ने भए अवकाश पत्रअनुसार एक तहमाथिको सुविधा पाउँ भन्ने समेतको निवेदकको माग रहेको सम्बन्धमा विचार गर्दा



निवेदकको जन्म मिति २०१८।११।२७ मा भएको भन्ने निजको नागरिकताको प्रमाणपत्रबाट देखिन आउँछ। उक्त प्रमाणपत्रमा उल्लेख भएको मितिबाट राजीनामा स्वीकृत हुँदाको मिति २०६८।२।१८ सम्मको अवधि गणना गर्दा निवेदकको उमेर ५० वर्षको पुगिसकेको देखिएन। निजामती किताबखानामा भएको निवेदकको अभिलेखबाट समेत निजको उमेर ५० वर्ष पुगेको नदेखिएको भनी अवकाश पत्र अनुसारको सुविधा दिन अस्वीकार गरेको देखिन आउँछ। यसरी निजामती सेवा ऐनको दफा २०क(२) बमोजिम बहुवा हुन अन्य व्यवस्थाको अतिरिक्त निजामती कर्मचारीको उमेर ५० वर्ष पुगिसकेको हुनुपर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था भएको र निवेदकको नागरिकताको प्रमाणपत्र एवं निजामती किताबखानाको अभिलेख समेतबाट निजको उमेर ५० वर्ष पुगेको नदेखिएकोले निजामती सेवा ऐनमा उल्लिखित शर्त पूरा गरी निवेदन दिएका बखत कानूनबमोजिम हुने नै हुँदा कानूनमा भएको व्यवस्था विपरीत निवेदकलाई अवकाश पत्रअनुसार एक श्रेणीमाथिको सुविधा दिनु दिलाउनु भनी अहिले नै आदेश प्रदान गर्न मिलेन।

६. तथापि निवेदकको राजीनामा हेर्दा उक्त राजीनामा शर्तसहितको देखिन्छ। कानूनमा भएको व्यवस्थाअनुसार बहुवा पाउने आशामा निवेदकले राजीनामा दिएको र निवेदन मागअनुसार निजलाई बहुवा समेत गरी अवकाश दिएको देखिन्छ। निवेदकको उमेर ५० वर्ष नपुगेका कारण कानूनमा भएको व्यवस्थाविपरीत निजले सुविधा नपाउने भएपछि निवेदक सेवाको निरन्तरताको लागि पशु सेवा विभागमा पुगेकोमा स्वीकृत भएको राजीनामा बदर गर्न नमिल्ने भन्ने आधारमा सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने भनी उक्त कार्यालयबाट निर्णय भएको देखियो। निर्णय कार्यान्वयन भएमा मात्र त्यसले

सार्थकता पाउँछ। नत्र त्यसको अर्थ हुँदैन। पशु सेवा विभागले एकै साथ निवेदकको बहुवा गरी राजीनामा समेत स्वीकृत गरेको देखिन्छ। बहुवा गर्न निवेदकको उमेर नपुगेका कारण निजको बहुवा कार्यान्वयन हुन सकेको नदेखिँदा बहुवाललाई छाडी राजीनामा मात्र कार्यान्वयन गर्नु भन्न कानूनतः मिल्दैन। बहुवा कायम नहुने तर राजीनामा भने स्वीकृत हुने भनी आंशिक निर्णय कायम राख्न उचित र विवेकसम्मत समेत देखिँदैन।

७. आफूले बहुवा पाउँछु भनेर नै निवेदकले राजीनामा दिएको देखिन्छ। तर कानूनी व्यवस्थाको कारण अन्ततः बहुवा नहुने भएपछि निवेदक सेवाको निरन्तरताको लागि गएकोमा राजीनामा मात्र स्वीकार र कार्यान्वयन गर्नु भन्न मिल्दैन। पशु सेवा विभागले एउटै राजीनामा पत्रमा उल्लिखित आफूप्रतिकूलका कुरा लागू नगर्ने तर आफू अनुकूलका कुरा मात्र पालन गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने गरी राजीनामा बदर गर्न नमिल्ने भनी निर्णय गरेको देखिँदा निवेदकलाई सेवामा निरन्तरता दिन नमिल्ने गरी भएको पशु सेवा विभागको निर्णय कानूनसम्मत देखिन आएन।

८. तसर्थ माथि विवेचित आधार बुँदा र कारणबाट निवेदकले एक श्रेणीमाथिको पदमा बहुवा गरी राजीनामा स्वीकृत गरिपाउँ भनी राजीनामा दिएको देखिएको, निवेदकको मागअनुसार नै निजको राजीनामा स्वीकृत भै अवकाश दिएको देखिएको, कानूनी व्यवस्थाअनुसार बहुवाको सुविधा आफूले नपाउने भएपछि सेवामा निरन्तरताको लागि निवेदकले निवेदन दिएको अवस्थामा उक्त निवेदनलाई स्वीकार गरी पूर्ववत रूपमा निवेदकको सेवामा निरन्तरता दिनुपर्नेमा सो नगरी निजको राजीनामा मात्र कायम रहने गरी पशु सेवा विभागबाट मिति २०६८।१०।२ मा भएको निर्णय कानूनतः मिलेको नदेखिँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको

छ। अब निवेदकको निवेदन मागअनुसार निजलाई बहुवा हुनुभन्दा अधिको साविक पदमा यथावत् काम गर्न दिई सेवामा निरन्तरता दिनु, दिलाउनु भनी प्रत्यर्थी पशु सेवा विभाग समेतको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। आदेशको जानकारी प्रत्यर्थीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

इति संवत् २०६९ साल पुस २९ गते रोज १ शुभम् ...  
इजलास अधिकृत: वासुदेव पौडेल



### निर्णय नं.१९८१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह  
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल  
०६६-WO-०५३४  
आदेश मिति: २०६९।१२।२६।२

विषय :- परमादेश/उत्प्रेषण।

निवेदक: जिल्ला सर्लाही, खोखिया गाउँ विकास  
समिति वडा नं. ३ बस्ने छठू राय यादव  
विरुद्ध

विपक्षी: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग  
समेत

■ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख बमोजिम दुष्परिणाम सच्याउने आदेश गर्नुपूर्व आयोगले सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिले ऐनको दफा ३ बमोजिमको अनुचित कार्य गरेको हो भनी दफा १२क बमोजिम ठहर गर्नुपर्ने हुन्छ। दफा १२ख को कानूनी व्यवस्था पालन गर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दफा १२क बमोजिमको सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको हो भनी ठहर गरिसकेपछि मात्रै दफा १२ख बमोजिम अनुचित कार्यबाट उत्पन्न दुष्परिणाम सच्याउनका लागि सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई आयोगले लेखी पठाउन मिल्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। दफा १२क बमोजिम अनुचित कार्य गरेको ठहर नगर्दै सोको दुष्परिणाम सच्याउने भनी दफा १२ख बमोजिम निर्णय गर्न नमिल्ने।

■ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३, दफा १२क र दफा १२ख परस्परमा स्वतन्त्र कानूनी व्यवस्था नभई एकआपसमा अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिर्भर कानूनी व्यवस्था रहेको र यी कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रयोग सामूहिक रूपमा गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.४)

■ सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिको अनुचित कार्यबाट सर्वप्रथम नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई हानि, नोक्सानी पुगेको अवस्थाको विद्यमानता हुनुपर्दछ। नेपाल सरकार वा अन्य सार्वजनिक संस्थालाई उसको हक हित वा स्वार्थमा कुनै हानि

नोक्सानी भएको नदेखिएको अवस्थामा सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिले गरेको कार्यका सम्बन्धमा अनुचित कार्य गरेको भनी सोलाई सच्याउने, बदर गर्नेलगायतका अधिकार आयोगलाई भएको सम्भन नमिल्ले ।

- कुनै व्यक्तिको जग्गा दर्ता, दाखेल खारेज, रजिष्ट्रेशन इत्यादि गर्दा अन्य व्यक्तिको हक स्वामित्वमा असर परेकोमा वा कुनै कार्यविधिगत त्रुटि भएमा असर पर्ने व्यक्तिले सोही ऐनमा लेखिएको प्रक्रियाबमोजिमको उपचार खोज्नुपर्ने ।
- व्यक्ति व्यक्तीबीचको जग्गा तथा सोको दाखेल खारेज नामसारीका सम्बन्धमा कसैको उजूरी लिन तथा उजूरी दिएको भए पनि अदालतबाट भएको निर्णयलाई निष्प्रभावी तुल्याउने गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले निर्णय गर्नु कानूनअनुकूल मान्न मिल्दैन र यस्तो निर्णयलाई आफ्नो अधिकारक्षेत्रको अतिक्रमण गरी निर्णय गरेको भन्नुपर्ने ।  
(प्रकरण नं.५)
- प्रचलित कानूनले व्यवस्था गरेको उपाय अवलम्बन नगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजूरी दिएको र सो आयोगले पनि आफूसँग पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकार भएजस्तो गरी उजूरी स्वीकार गरी जिल्ला अदालतको फैसलाप्रतिकूल र सो फैसला निष्प्रभावी हुने गरी निर्णय गरेको अवस्थामा उक्त निर्णय आफ्नो अधिकारक्षेत्र नाघी भएको मान्नुपर्ने ।  
(प्रकरण नं.७)
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सरकारी वा सार्वजनिक संस्थानलाई हानि

पुऱ्याउने गरी सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको अवस्थामा मात्र अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी कार्य गर्नुपर्ने ।  
(प्रकरण नं.८)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू महादेवप्रसाद यादव, हरिकृष्ण कार्की र अग्नि खरेल

विपक्षीतर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता भरतलाल शर्मा

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३, १२क, ख
- मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ८, ३१

आदेश

**न्या.रामकुमार प्रसाद शाह:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवम् आदेश निम्नानुसार रहेको छ :-

वादी म निवेदक र प्रतिवादी भैरवबहादुर भन्ने भैरवकर शाक्य भई धनुषा जिल्ला अदालतमा चलेको लेनदेन मुद्दामा प्रतिवादीबाट म वादीले रू. १८,१०,०००/- साँवा व्याज भरी पाउने भन्ने मिति २०६५।६।५ मा भएको फैसलाबमोजिम प्रतिवादीले साँवा व्याज नतिरेको निजको नामको काठमाडौं जिल्ला, गोलढुङ्गा गाउँ विकास समिति वडा नं. १(ग) कि.नं. ८१, ९८, ९९, १०० र १०३ का जग्गाहरू जेथाको रूपमा देखाई काठमाडौं जिल्ला अदालतमा निवेदन दिएकोमा उक्त जग्गाहरू कसैले पनि सकार नगरेको हुँदा म आफैँले मिति २०६५।१०।२४ मा डाँक सकार गरेको र काठमाडौं

जिल्ला अदालत तहसील शाखाको मिति २०६५।१।१३ को पत्रले भैरवकर शाक्यको नामबाट सो जग्गा मेरा नाममा दा.खा. हुने निर्णय भई मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको नाममा दा.खा. गरी जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिनु भन्ने आदेश भएको थियो । जेथाको रूपमा देखाइएका उक्त जग्गाहरू भैरवकर शाक्यको नाममा दर्ता बाँकी, सेस्ता कायम भएको हुँदा म निवेदकको नाममा दा.खा. गर्न नमिल्ने भनी विपक्षी मालपोत कार्यालयले मिति २०६६।१।१० मा काठमाडौँ जिल्ला अदालतलाई पत्र लेखेकोमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मिति २०६६।३।२६ मा “मिति २०६५।१।०।२४ को डाँक सकार गर्ने वादी छठू राय यादवका नाममा दर्ता गर्न बाधा नपर्ने” भनी प्रतिवादी ऋणी भैरवकर शाक्यलाई समेत तारिखमा राखी बयान लिनेसम्मको प्रक्रिया पूरा गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतले दा.खा. गरिदिने पुनः आदेश गरी मोहीको भाग छुट्ट्याई बाँकी जग्गा मिति २०६६।४।२० मा मेरा नाममा दा.खा. भएको हो ।

यसै विषयलाई उक्त लेनदेन मुद्दाका विपक्षी प्रतिवादीका भाइ सूर्यकर शाक्य समेतले विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको निर्णय र सोही आधारमा दा.खा. गर्नेगरी गरेको कार्य गैरकानूनी भएको भनी निवेदन दिएको र विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सोही निवेदनकै आधारमा मिति २०६६।८।८ मा विपक्षी आयोगले “अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख अनुसार विपक्षी मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको मिति २०६६।४।२० को निर्णय कानूनी प्रक्रिया पूरा भई जग्गा दर्ता भयो भन्न नसकिने हुँदा दुष्कृत सच्याई उक्त विवादित कित्ताहरू निर्णय हुनुपूर्व दर्ता बाँकी अवस्थामै लैजानु” भनी मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारका नाममा आदेश दिई विपक्षी मालपोत कार्यालयले समेत मेरो नाममा दा.खा.

भइसकेको जग्गालाई पुनः दा.खा. अगावैको अवस्था राख्ने गरी निर्णय गरेकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(२) ले प्रत्याभूत गरेको मेरो मौलिक हकमा स्पष्ट आघात परेको हुँदा विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६६।८।८ को निर्णय आदेश र सोही आदेशबमोजिम विपक्षी मालपोत कार्यालयले विवादित कित्ता जग्गाहरू पूर्व दर्ता बाँकीकै अवस्थामा लैजाने गरी गरेको निर्णय समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानूनबमोजिम मेरा नाममा दर्ता भएका जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा मलाई दिई चलन समेत दिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतमा दायर हुन आएको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुननपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिनु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।९।१६ को आदेश ।

यस आयोगबाट मिति २०६६।८।८ मा भएको निर्णयबाट के कुन आधारमा विपक्षीलाई भेदभाव गरियो र यस आयोगबाट कानूनविपरीत के कुन कार्य भए गरेको भनी रिट निवेदनमा उल्लेख छैन । मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजारले विवादित जग्गाहरू छठू राय यादवको नाममा दर्ता गर्ने निर्णय गर्दा प्रचलित कानूनी कार्यविधि पूरा नगरी निर्णय गरेकोले सोबाट दुष्परिणाम निस्कने हुँदा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख बमोजिम दुष्परिणाम सच्याउन आयोगले सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई लेखी पठाउन सक्ने हुँदा सोही अधिकार प्रयोग गरी आयोगले निर्णय गरी मालपोत कार्यालय काठमाडौँलाई लेखी पठाएको हो ।

प्रतिवादीका नाममा दर्ता हुने नहुने सम्बन्धमा जो जे बुझ्नुपर्ने हो बुझी दर्ता हुनसक्ने देखिन आए डाँक मुचुल्काबमोजिम डाँक सकार गर्ने वादीका नाउँमा दर्ता गर्न बाधा नपर्ने भनी काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट आदेश भएकोमा सो बमोजिमको छानबिन नगरी कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी डाँक सकार गर्ने व्यक्तिका नाममा दर्ता गर्ने निर्णय गरेकोले सो निर्णयबाट उत्पन्न दुष्परिणामलाई सच्याई पूर्व अवस्थामा लैजाने गरी यस आयोगबाट भएको मिति २०६६।८।८ को निर्णयले विपक्षीको हक अधिकारमा कुनै किसिमले आघात नपरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको लिखित जवाफ ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट अनुसन्धान भई आएको निर्णय कार्यान्वयन गर्नु यस कार्यालयको कानूनी दायित्व भएको र आयोगबाट अनुसन्धान भई आएको निर्णयानुसार निर्णय कार्यान्वयन भएकोमा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै आधार नभएकोले निवेदकको माग दावी भ्रूठा छ । विपक्षीले यस कार्यालयको के कस्तो कामकारवाहीबाट निजको के कस्तो हक अधिकार हनन् भएको हो स्पष्ट जिकीर नलिई गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको लिखित जवाफ ।

भैरवबहादुर भन्ने भैरवकर शाक्य, कृष्ण महर्जन र सूर्यलाल महर्जनले मुद्दाको कारवाहीमा सरिक हुन पाउँ भनी दिएको छुट्टाछुट्टै निवेदनको आधारमा निजहरूलाई रिट निवेदनको कारवाहीमा सरिक हुनका लागि यस अदालतबाट अनुमति प्रदान गरिएको ।

नियमबमोजिमम पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा

निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री महादेव प्रसाद यादव, श्री हरिकृष्ण कार्की र श्री अग्नि खरेलले यी निवेदक वादी र भैरवबहादुर भन्ने भैरवकर शाक्य प्रतिवादी भएको लेनदेन मुद्दामा धनुषा जिल्ला अदालतबाट यी निवेदक वादीले प्रतिवादी भैरवकर शाक्यबाट रू. १८,१०,०००/- भरी पाउने ठहरेकोले निजको नाममा रहेको काठमाडौँ जिल्ला गोलढुङ्गा गाउँ विकास समिति वडा नं. १(ग), कि.नं. ८१, ९८, ९९, १०० र १०३ का जग्गाहरू देखाई काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा विगो भरी पाउन दिएको निवेदनको आधारमा लिलाम भई उक्त जग्गाहरू अरू कसैले पनि सकार नगरेकोले यी निवेदक आफैँले मिति २०६५।१०।२४ मा सकार गरेको र काठमाण्डौँ जिल्ला अदालतले मिति २०६५।१०।१३ मा उल्लिखित कित्ता जग्गाहरू भैरवकर शाक्यको नामबाट यी निवेदकको नाममा दा.खा. गर्न मालपोत कार्यालयलाई पत्राचार गरेकोमा उक्त जग्गाहरू भैरवकर शाक्यको नाममा दर्ता बाँकी रहेकोले दा.खा. गर्न नमिल्ने भनी काठमाडौँ जिल्ला अदालतलाई जवाफ प्राप्त भई काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मिति २०६६।३।२६ मा पुनः आदेश दिएबमोजिम मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले मिति २०६६।४।२० मा मोहीको भाग छुट्ट्याई यी निवेदकको नाममा दा.खा. गरेको छ । मालपोत कार्यालयले यी निवेदकको नाममा दा.खा. गर्ने कार्य अदालतको फैसला कार्यान्वयन सिलसिलामा जिल्ला अदालतले गरेको आदेशबमोजिम गरेकोमा लेनदेन मुद्दाका प्रतिवादी भैरवकर शाक्यका भाइ सूर्यकर शाक्यले दिएको निवेदनको आधारमा विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दुष्परिणाम सच्चाउने भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख बमोजिम उक्त विवादित कित्ताहरू निर्णय हुनुपूर्व दर्ता बाँकी अवस्थामै लैजानु भन्ने गरेको निर्णय र सोही निर्णयको आधारमा

मालपोत कार्यालयले उक्त जग्गाहरू दर्ता बाँकी पूर्व अवस्थामा लैजाने निर्णय गरेको त्रुटिपूर्ण छ। फैसला कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा अदालतको आदेशले मालपोत कार्यालयले गरेको दाखेल खारेज गर्ने कार्यलाई बदर गर्ने अधिकार विपक्षी आयोगलाई अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख ले दिएको छैन। अदालतको फैसला वा मालपोत कार्यालयको निर्णयउपर चित्त नबुझे पक्षले कानूनबमोजिम पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्ने अवस्था हुँदाहुँदै सो नगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजूरी दिने र सो आयोगले पनि त्यस्तो गैरकानूनी उजूरी लिई पुनरावेदनको रोहमा निर्णय गरे जस्तो गरी सो आयोगले गरेको निर्णय गैरकानूनी छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख को कानूनी व्यवस्थामा भएको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले प्रचलित कानूनबमोजिम पुनरावेदन लाग्ने रहेछ भने आयोगले त्यस्तो निर्णय प्रभावित हुने गरी लेखी पठाउने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रस्तुत मुद्दामा मालपोत कार्यालयले आफ्नो निर्णयको आधारमा नभई अदालतको निर्णयको आधारमा यी निवेदकको नाममा उल्लिखित जग्गाहरू दा.खा. गरेको अवस्थामा कानूनले अधिकार नै नदिएको विषयमा उजूरी लिई आफ्नो क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर गई गरेको विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६६।८।८ को निर्णय र सोही आधारमा भएको विपक्षी मालपोत कार्यालयको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी यी निवेदकलाई उक्त जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा दिनु भन्ने परमादेश जारी हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतलाल शर्माले अख्तियार

दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले गरेका अनुचित कार्यबाट दुष्परिणाम उत्पन्न भएमा सो सच्चाउने अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख ले दिएको छ। काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६६।३।२६ मा प्रतिवादीका नाममा दर्ता हुने नहुने सम्बन्धमा जो जे बुझनुपर्ने हो बुझी दर्ता हुन सक्ने देखिन आए डाँक मुचुल्काबमोजिम डाँक सकार गर्ने वादी छठू राय यादवका नाममा दर्ता गर्न बाधा नपर्ने भनी मालपोत कार्यालयलाई पत्र लेखेको छ। सो पत्रबमोजिम मालपोत कार्यालयले साविक दर्ता, तिरो र भोग समेतको छानबिन गरी दर्ता हुने नहुने विषयमा निर्णय गर्नुपर्नेमा सो केही नबुझी मिति २०६६।४।२० मा निर्णय गरेकोले उक्त निर्णयलाई कानूनबमोजिमको निर्णय भन्न नसकिने भएकोले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दुष्कृति सच्चाउने निर्णय गरेको हो। आयोगको उक्त निर्णयबाट यी निवेदकको मौलिक हक के कसरी हनन् भयो भन्ने कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख हुन सकेको छैन। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आफूलाई प्राप्त कानूनी अधिकारभित्र रही गरेको निर्णय बदर गर्न निवेदकको मागबमोजिमको रिट जारी हुनसक्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रस्तुत रिट निवेदन र मिसिल संलग्न कागज प्रमाणको अध्ययन गरी निवेदक एवं विपक्षीको तर्फबाट प्रस्तुत भएका विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीर सुनी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी रिट निवेदकले धनुषा जिल्ला अदालतमा चलेको लेनदेन

मुद्दामा प्रतिवादी भैरवबहादुर भन्ने भैरवकर शाक्यबाट रू.१८,१०,०००/- साँवा व्याज भरी पाउने ठहरी मिति २०६५।६।५ मा भएको फैसला कार्यान्वयनको लागि निज प्रतिवादीको नामको काठमाडौं जिल्ला गोलबुङ्गा गाउँ विकास समिति वडा नं. १(ग) कि.नं. ८१, ९८, ९९, १०० र १०३ का जग्गा देखाई काठमाडौं जिल्ला अदालतमा दिएको भरिभराउको निवेदनको आधारमा कारवाही गर्दा उक्त जग्गाहरू अन्य व्यक्तिले सकार नगरेकोले यी निवेदक आफैँले मिति २०६५।१०।२४ मा डाँक सकार गरेको र काठमाडौं जिल्ला अदालतले मिति २०६५।११।१३ मा भैरवकर शाक्यको नामबाट यी निवेदकको नाममा दा.खा. गर्न मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारलाई पत्र लेखेको देखिन्छ। उक्त जग्गाहरू भैरवकर शाक्यको नाममा दर्ता बाँकी सेस्ता भएको हुँदा दा.खा. गर्न नमिल्ने भनी मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले काठमाडौं जिल्ला अदालतलाई पत्र लेखेकोमा काठमाडौं जिल्ला अदालतले मिति २०६६।३।२६ मा उल्लिखित जग्गाहरू प्रतिवादीका नाममा दर्ता हुने नहुने सम्बन्धमा जे, जो बुझ्नु पर्ने हो बुझी दर्ता हुनसक्ने देखिन आए यस अदालतको मिति २०६५।१०।२४ को डाँक मुचुल्काबमोजिम डाँक सकार गर्ने वादी छठू राय यादवका नाममा दर्ता गर्न बाधा नपर्ने भनी आदेश गरेको र सो आदेशको जानकारी मिति २०६६।३।२८ मा काठमाडौं जिल्ला अदालतले मालपोत कार्यालयलाई गराएको देखिन्छ। मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६६।३।२८ को पत्रसमेतको आधारमा मिति २०६६।४।२० मा दर्ता बाँकी सेस्ता प्रमाणित गरी अदालतको लिलाम सकार मुचुल्काबमोजिम मोहीको भाग कटाई मोहीले मागेका बखत पूर्जा बनाई दिने गरी अरू बाँकी जग्गा लिलाम सकार गरेबमोजिम छठू राय यादवको

नाममा फैसलाबमोजिम दा.खा. गर्ने निर्णय गरेको र सोको जानकारी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई समेत गराएको देखिन आउँछ।

३. लेनदेन मुद्दामा भएको अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा अदालतको आदेशबमोजिम मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजारले यी रिट निवेदकको नाममा उक्त जग्गाहरूको दा.खा. गर्ने निर्णय गरेको छ। अदालतको फैसला अन्तिम रहेको र सो फैसला बदर गर्न उक्त मुद्दाका पक्ष वा अन्य कसैले कानूनको उचित प्रक्रियाबमोजिम सक्षम अदालतमा चुनौती दिएको र बदर गराउन सकेको छैन। तर फैसलाबमोजिम भएको उक्त दा.खा. को सम्बन्धमा लेनदेन मुद्दाका प्रतिवादी भैरवकर शाक्यको भाइ सूर्यकर शाक्यले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजूरी दिएको र सो उजूरीको आधारमा प्रत्यर्थी आयोगले “उल्लिखित कित्ता जग्गाहरू मालपोत ऐन, २०३४ बमोजिम साविक दर्ता, तिरो र भोग समेतको आवश्यक छानबिन गरी दर्ता हुने नहुने निर्णयमा पुग्नुपर्नेमा सो गरेको नदेखिँदा मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको मिति २०६६।४।२० को निर्णय कानूनी रूपमा भएको नदेखिँदा कानूनी रूपमा भएको निर्णय भन्न मिल्ने। कानूनी प्रक्रिया पूरा नभई भएको निर्णयबाट जग्गा दर्ता भयो भन्न नसकिने हुँदा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख अनुसार दुष्कृति सच्याई उक्त विवादित कित्ताहरू निर्णय हुनुपूर्वको दर्ता बाँकी अवस्थामा लैजान मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारलाई लेखी पठाउने” निर्णय गरेको र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको उक्त निर्णयबमोजिम मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले मिति २०६६।८।१८ मा उक्त जग्गाहरूको दर्ता आफ्नो मिति २०६६।४।२० को निर्णयपूर्वको अवस्थामा कायम गरेको देखिन्छ।

४. प्रस्तुत मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मालपोत कार्यालयको मिति २०६६।४।२० को निर्णयपूर्वको अवस्थामा जग्गाको दर्ता कायम गर्ने निर्णय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२ख बमोजिम दुष्कृति सच्याउन गरेको भन्ने सो आयोगको मिति २०६६।८।८ मा निर्णयबाट देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा १२ख मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले गरेको अनुचित कार्यबाट उत्पन्न दुष्परिणाम प्रचलित कानूनबमोजिम सच्याउनका लागि आयोगले सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई लेखी पठाउन सक्नेछ। तर सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले गरेको निर्णयउपर प्रचलित कानूनबमोजिम पुनरावेदन लाग्ने रहेछ भने आयोगले त्यस्तो निर्णय प्रभावित हुने गरी लेखी पठाउने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। तर प्रत्यर्थी आयोगले दफा १२ख को कानूनी व्यवस्थाको अनुपालन गर्नुपूर्व दफा १२क को अध्ययन गरी तदनुरूप निर्णय गर्नु आवश्यक हुन्छ। दफा १२क मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरी नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई हानि, नोक्सानी पुऱ्याएकोमा त्यस्तो हानि नोक्सानी सम्बन्धित व्यक्तिबाट भरिभराउ गर्न वा आयोगले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कारवाही गर्नका लागि सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ। उल्लिखित दफा १२क र १२ख का कानूनी व्यवस्थाहरू अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०५९ ले थप गरेको देखिन्छ। सो कानूनी व्यवस्थामा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले गरेको “अनुचित कार्य” को दुष्परिणाम सच्याउने सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। दफा १२ख बमोजिम दुष्परिणाम

सच्याउने आदेश गर्नुपूर्व आयोगले सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिले ऐनको दफा ३ बमोजिमको अनुचित कार्य गरेको हो भनी दफा १२क बमोजिम ठहर गर्नुपर्ने हुन्छ। दफा १२ख को कानूनी व्यवस्था पालन गर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दफा १२क बमोजिमको सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको हो भनी ठहर गरिसकेपछि मात्रै दफा १२ख बमोजिम अनुचित कार्यबाट उत्पन्न दुष्परिणाम सच्याउनका लागि सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई आयोगले लेखी पठाउन मिल्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। दफा १२क बमोजिम अनुचित कार्य गरेको ठहर नगर्दै सोको दुष्परिणाम सच्याउने भनी दफा १२ख बमोजिम निर्णय गर्न मिल्ने हुँदैन। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३, दफा १२क र दफा १२ख परस्परमा स्वतन्त्र कानूनी व्यवस्था नभई एकआपसमा अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिर्भर कानूनी व्यवस्था रहेको र यी कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रयोग सामूहिकरूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ।

५. सोबमोजिम दफा १२क मा “सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले ‘अनुचित कार्य’ गरी नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई हानि, नोक्सानी पुऱ्याएकोमा” त्यस्तो हानि, नोक्सानी सम्बन्धित व्यक्तिबाट भरिभराउ गर्न वा आयोगले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कारवाही गर्नका लागि सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउने प्रावधान रहेको छ। सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिको अनुचित कार्यबाट सर्वप्रथम नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई हानि, नोक्सानी पुगेको अवस्थाको विद्यमानता हुनुपर्दछ। नेपाल सरकार वा अन्य सार्वजनिक संस्थालाई उसको हक हित वा स्वार्थमा कुनै हानि नोक्सानी भएको नदेखिएको अवस्थामा सार्वजनिक पद धारण गर्ने व्यक्तिले गरेको कार्यका सम्बन्धमा अनुचित कार्य गरेको भनी सोलाई सच्याउने,



बदर गर्ने लगायतका अधिकार प्रत्यर्थी आयोगलाई भएको सम्भन्धन मिल्दैन। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको उक्त मिति २०६६।८।८ को निर्णय हेर्दा नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थाको हक हित निहीत रहेको जग्गा नोक्सान भएको अथवा सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको जग्गा सम्बन्धमा निर्णय भएको नभई व्यक्ति व्यक्तिबीच चलेको लेनदेन मुद्दाको विगो भराउने सिलसिलामा एक व्यक्तिको हक स्वामित्वको कि.नं. ८१, ९८, ९९, १०० र १०३ का जग्गाहरू अदालतको निर्णय र आदेशको आधारमा अर्को व्यक्तिको नाउँमा दा.खा. नामसारी भएको कार्यका सम्बन्धमा भएको देखिन्छ। नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थाको जग्गा बाहेक व्यक्तिको हक स्वामित्वको जग्गा वा अन्य सम्पत्तिको सम्बन्धमा अदालतको फैसला र आदेशबमोजिम मालपोत कार्यालयले गरेको निर्णयका सम्बन्धमा उक्त दफा १२क र दफा १२ख बमोजिम दर्ता सच्याउने, परिवर्तन गर्ने निर्णय गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारक्षेत्र भएको देखिँदैन। मालपोत कार्यालय ऐनबमोजिम गठित निकाय भएको र यसको कार्यक्षेत्र र यसले अपनाउने कार्यविधि मालपोत ऐन, २०३४ बमोजिम निर्धारित गरिएको छ। कुनै व्यक्तिको जग्गा दर्ता, दाखेल खारेज, रजिष्ट्रेशन इत्यादि गर्दा अन्य व्यक्तिको हक स्वामित्वमा असर परेकोमा वा कुनै कार्यविधिगत त्रुटि भएमा असर पर्ने व्यक्तिले सोही ऐनमा लेखिएको प्रक्रियाबमोजिमको उपचार खोज्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो व्यक्ति व्यक्तिबीचको जग्गा तथा सोको दाखेल खारेज नामसारीका सम्बन्धमा कसैको उजूरी लिन तथा उजूरी दिएको भए पनि अदालतबाट भएको निर्णयलाई निष्प्रभावी तुल्याउने गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले निर्णय गर्नु कानूनअनुकूल मान्न मिल्दैन र यस्तो निर्णयलाई आफ्नो अधिकारक्षेत्रको अतिक्रमण गरी निर्णय गरेको भन्नुपर्ने हुन्छ।

६. प्रस्तुत मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६६।८।८ को निर्णयमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२क बमोजिम सो आयोगले सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरी नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई हानि, नोक्सानी पुऱ्याएको भन्ने नसकेको तथा त्यस्तो हानि, नोक्सानी सम्बन्धित व्यक्तिबाट भरिभराउ गर्न वा मालपोत अधिकृतलाई आयोगले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कारवाही गर्नका लागि सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाएको भन्ने देखिँदैन। दफा १२ख को प्रयोग सो ऐनको दफा १२क बमोजिम अनुचित कार्य गरेको ठहर भएपछि मात्रै हुनसक्ने कानूनी अवस्थामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मिति २०६६।८।८ मा मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारको मिति २०६६।४।२० को निर्णयलाई बदर गर्दा सो ऐनको दफा १२क मा उल्लेख भएबमोजिम सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको भनी ठहर गरेको देखिँदैन। मालपोत अधिकृतले अनुचित कार्य गरेको भनी ठहर नगरी दफा १२ख बमोजिम अनुचित कार्यको दुष्परिणाम सच्याउने भनी निर्णय गरेको देखिन आएकाले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६६।८।८ निर्णय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३, दफा १२क र दफा १२ख बमोजिम भएको मान्न मिलेन।

७. यसका अतिरिक्त मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले मिति २०६६।४।२० मा यी निवेदकको नाममा उल्लिखित कित्ता जग्गाहरू दा.खा. गर्ने निर्णय गर्दा काठमाडौँ जिल्ला अदालतले फैसला कार्यान्वयनको लागि लेखेको पत्रको आधारमा गरेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा मालपोत कार्यालयको

उक्त निर्णय सो कार्यालयको आफ्नै कार्यालयीय क्षमता (Official Capacity) को आधारमा नभई अदालतको फैसलाको प्रभावस्वरूप भएको देखिएको अवस्थामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अदालतबाट कुनै फैसला नै नभए जस्तो वा भएको फैसलालाई पूर्णतया निष्प्रभावी बनाउने गरी मिति २०६६।८।८ मा निर्णय गरेको देखिएको छ। अदालतको फैसला वा मालपोत कार्यालयको निर्णयबाट कसैको हक अधिकारमा प्रभाव पारेमा वा कसैलाई चित्त नबुझेमा पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने कानूनी अधिकार त्यस्तो चित्त नबुझे पक्षलाई कानूनतः प्राप्त छ। मालपोत कार्यालयले मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ८ बमोजिम आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रही गरेको कार्यका सम्बन्धमा चित्त नबुझे पक्षले सोही ऐनको दफा ३१ बमोजिम पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न वा अन्य कानूनी उपचारका उपाय गर्नुपर्नेमा प्रचलित कानूनले व्यवस्था गरेको उपाय अवलम्बन नगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजूरी दिएको र सो आयोगले पनि आफूसँग पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकार भएजस्तो गरी उजूरी स्वीकार गरी जिल्ला अदालतको फैसलाप्रतिकूल र सो फैसला निष्प्रभावी हुने गरी निर्णय गरेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा भएको प्रत्यर्थी आयोगको उक्त निर्णय आफ्नो अधिकारक्षेत्र नाघी भएको मान्नुपर्ने हुन्छ।

८. तसर्थ, उल्लिखित आधार र कारणबाट अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सरकारी वा सार्वजनिक संस्थानलाई हानि पुऱ्याउने गरी सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको अवस्थामा मात्र अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी कार्य गर्नुपर्नेमा सो बाहेक एक व्यक्तिको जग्गा अदालतको फैसलाबमोजिम अन्य व्यक्तिको नाउँमा दा.खा. नामसारी गरेको मालपोत कार्यालयको निर्णयलाई पुनरावेदन सुनी निर्णय गरेसरह बदर

गर्ने गरी मिति २०६६।८।८ मा गरेको निर्णय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३, दफा १२क र दफा १२ख को कानूनी व्यवस्थाविपरीत आफ्नो अधिकारक्षेत्रको अतिक्रमण गरी गरेको देखिएकोले सो निर्णय र सो निर्णयबमोजिम मालपोत कार्यालय डिल्लीबजारले गरेको निर्णयसमेत उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

इति संवत् २०६९ साल चैत २६ गते रोज २ शुभम्  
इजलास अधिकृत :- श्रीप्रकाश उप्रेती



**निर्णय नं.८९८३**

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ  
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल  
०६४-WO-०७५४  
आदेश मिति: २०६९।३।२७।४

विषय :- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: कालिकोट जिल्ला, मेयलगुडी गा.वि.स.  
बडा नं. ९ घर भै हाल काठमाडौं

जिल्ला.का.म.न.पा. महाराजगञ्जमा डेरा  
गरी बस्ने गोरखबहादुर वि.सी. समेत  
विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय  
समेत

- पानीसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर माथिल्लो कर्णाली आयोजना सञ्चालन हुने स्थानीय स्तरकै व्यक्तिहरूले सार्वजनिक सरोकारको विषय ठानी अदालतसमक्ष उपस्थित हुनुलाई अन्यथा भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।
- ठूला प्रकृतिका आयोजनाले त्यस क्षेत्रका जनताको जनजीवनमा पार्न सक्ने असर तथा प्रभावको विषयलाई लिएर जुनसुकै नागरिकले जनसाधारणको सदस्यको नाताले जनसाधारणमा पर्न सक्ने असरको खोजी गर्न अदालतमा प्रवेश गर्नु स्वाभाविक मान्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- जलविद्युतको क्षेत्रमा विकास गर्ने आयोजना स्वभावैले ठूला आयोजना भई पूँजी र विशेषज्ञताको आवश्यकताका आधारमा विदेशी पूँजी आकर्षित गर्न खोजिएको हुँदा नेपालको प्रचलित कानून र नीतिअन्तर्गत गरिएको सहमतिलाई प्रारम्भमै गैरकानूनी सम्झन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.११)

- जलविद्युत विकासको सम्बन्धमा नेपालमा जलविद्युतको विकासका लागि आवश्यक आयोजनाहरूको आवश्यकता, ती आयोजनाबाट प्राप्त हुने लाभहरू अधिकतम बनाउने, नेपाली जनतालाई विद्युत आपूर्ति गराउन स्थानीय रूपमा नै आयोजना

सञ्चालन हुनुपर्ने कुराहरू आयोजना छनौट गर्ने हिसावले महत्वपूर्ण र लाभदायक हुन सक्छन् । कुन आयोजना कसरी सञ्चालन गर्ने र त्यसबाट प्राप्त हुने लाभ र लागतको कुराको औचित्य के हुने हो भन्ने कुरा राज्यको र खासगरी राज्यको अङ्गको रूपमा रहेको कार्यपालिकाको उत्तरदायित्वको विषयभित्र पर्ने ।

(प्रकरण नं.१५)

- विद्युत आयोजनाहरूको वर्गीकरण, छनौट वा कार्यान्वयन सम्बन्धी नीतिगत प्रश्नहरूमा अदालतको खास संलग्नता रहने अवस्था रहदैन । के कस्ता आयोजनाहरू राष्ट्रका लागि आवश्यक हुने, ती आयोजनाहरू निर्माण गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा के कस्ता व्यवस्थाहरू कायम छन् र ती कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल नहुने गरी राष्ट्र तथा जनताको हितका लागि कार्यपालिकीय निकायले प्रचलित कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रका लागि आवश्यक त्यस्ता आयोजनाहरूको वर्गीकरण, छनौट, सञ्चालन, रेखदेख तथा नियमन गर्ने जस्ता नियमित कार्यपालिकीय कार्यमा सामान्य अवस्थामा अदालतले हस्तक्षेप गरी त्यस्ता आयोजनाहरूको निर्माण, सञ्चालन तथा अन्य नियमित प्रक्रियामा अवरुद्ध पार्न नमिल्ने ।
- संविधान, ऐन, कानून प्रतिकूल कुनै काम गरी जनताको मौलिक एवं कानूनी हक वा सार्वजनिक हक हितमा प्रतिकूल असर पार्ने काम भएको अवस्थामा मात्रै अदालतले संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी निर्णय गर्ने गर्दछ । सरकारले गरेको नितान्त प्रशासनिक वा नीतिगत निर्णयहरूको लागि

सरकार नै जनताप्रति जिम्मेवार रहने हुनाले त्यस सम्बन्धमा अदालतले विचार गर्नुपर्ने अवस्था नरहने ।

(प्रकरण नं.१६)

- कुनै पनि उत्पादित चीज, वस्तु वा सेवा जस्तै विद्युतको व्यापार हुन सक्छ र सो निर्यात पनि गर्न सकिन्छ । कानूनले यस्तो कार्य गर्न निषेध गरेकोमा बाहेक सो गर्न नपाउने भन्न मिल्दैन । विद्युत स्वयंलाई प्राकृतिक स्रोत मान्ने हो भने भूमिबाट उत्पादित अन्न पनि प्राकृतिक स्रोत मान्नुपर्ने र त्यसको निकासी पनि रोक्नुपर्ने अवस्था आउँछ । व्यापारिक नीतिको हकमा राज्यद्वारा आवश्यकताअनुसार निर्यातमा नियन्त्रण गर्न नसकिने होइन तर, त्यो भिन्न विषय भएकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) ले व्यवस्था गरेको संवैधानिक प्रावधानका आधारमा संसदीय अनुमोदन चाहिने विषय त्यसमा लागू नहुने ।

(प्रकरण नं.१८)

- व्यवस्थापिका संसद अन्तर्गतको प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने वा अनुशरण गर्नुपर्ने कुरामा सम्बन्धित निकायलाई परिचालन गर्न न्यूनतम पनि प्रयास नगर्ने तर सोही विषयमा सार्वजनिक सरोकारको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को पूर्वावस्थाहरू विहीन भएको थाहा पाउँदा पाउँदै सो धाराको प्रयोग गरी आयोजनाको सञ्चालन अवरोध गर्ने दृष्टिकोण लिनुलाई मात्रै पनि स्वीकार्य मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१९)

- नेपाल सरकारलाई कुनै पक्षसँग जलविद्युत आयोजनाको सञ्चालन सम्बन्धमा प्रचलित

विद्युत सम्बन्धी ऐन, नियम र नीतिअन्तर्गत निर्णय गरी कुनै आयोजना सञ्चालन गर्न सम्भौता गर्ने अधिकार भएकै देखिएको र त्यस्तो विषयमा सामान्य कानून एवं करारको समेत विषय देखिन आएकोले यस्तो प्रचलित कानून तथा कानूनबमोजिम कायम रहेको करारको विषयवस्तुमा यस अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी हस्तक्षेप गर्नु उपयुक्त नहुने ।

(प्रकरण नं.२१)

निवेदकका तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता बोरुबहादुर कार्की, बालकृष्ण न्यौपाने, भिमार्जुन आचार्य, कमलनयन पन्त तथा रत्नसंसार श्रेष्ठ

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी एवं विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सुशील पन्त तथा अधिवक्ताहरू अनिलकुमार सिन्हा, शिवप्रसाद रिजाल, महेशकुमार थापा, अमरजिवी घिमिरे र सुशीलविक्रम थापा

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को उपधारा (१) (२) घ (३), ३२, १०७(२), १५६(२)
- विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ४, २२(२)
- नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा २(क)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२, १०७(२) अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ :-

अछाम, दैलेख, सुर्खेत तथा कालिकोट जिल्लामा आयोजना स्थल रहने माथिल्लो कर्णाली आयोजना करीब ३०० मेगावाट जलविद्युत शक्ति उत्पादन गर्न सकिने क्षमता भएको नेपालको प्राकृतिक स्रोतमा विपक्षीमध्येको जलस्रोत मन्त्रालयले प्रेस विज्ञप्ति निकाली मिति २०६४।१०।१० गतेका दिन नेपाल सरकारको तर्फबाट जलस्रोत मन्त्रालय र विपक्षी GMR LTD Consortium India का बीच सम्झौता भएको भन्ने जानकारी हुन आएकोले सो आयोजना हामी सबै नेपालीको साझा सम्पत्ति हुनुका साथै हामी तमाम कर्णालीवासीको जीवनको आधार भएका कारण विपक्षीहरूले के कस्तो विधिबाट सो माथिल्लो कर्णाली आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सहमति वा सम्झौता गरिएको र सो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय त्यसमा पनि प्राकृतिक साधन स्रोतको सम्पत्तिसम्बन्धी विषय भएकोले हामी रिट निवेदकहरू मध्येको म गोरखबहादुर वि.सी. र म राम सिंह रावलले स्थानीयवासीको हैसियतले सो सहमतिपत्र वा समझदारीपत्रसँग सम्बन्धित अन्य कुनै कागजपत्रका प्रतिलिपिहरू उपलब्ध गराई पाउँन माग गरेकोमा विपक्षीहरूद्वारा सोको प्रतिलिपिहरू दिइएन । हामी निवेदकहरूले माथिल्लो कर्णाली आयोजनासँग सम्बन्धित दस्तावेजहरू प्राप्त गरी अध्ययन गर्ने अवसरमा निवेदकहरूलाई विपक्षीहरूले बञ्चित गरेपनि जलस्रोत मन्त्रालयले जारी गरेको प्रेस विज्ञप्तिमा “९० दिनभित्र सम्बद्ध पक्षले नेपाल विद्युत प्राधिकरणसँग सहमति गरी संयुक्त उपक्रमको कम्पनी स्थापना गर्ने र सो कम्पनीमा निःशुल्क २७ प्रतिशत शेयर नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई कुनै थप आर्थिक दायित्व नपर्ने गरी प्रदान गर्ने, आयोजनाबाट विद्युत उत्पादन शुरु भएको मितिदेखि उत्पादित विद्युतको १२ प्रतिशत विद्युत नेपाल सरकारलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउने, यसरी उपलब्ध

गराइएको विद्युत प्रचलित नीति तथा कानूनका आधारमा नेपाल सरकारलाई विद्युत बिक्रीबाट प्राप्त हुने रोयल्टी र निर्यात गरेको अतिरिक्त हुने, संयुक्त उपक्रमको कम्पनी स्थापनापछि सम्बद्ध पक्षले अनुमतिपत्रको लागि आवेदन दिने, प्रस्तावित आयोजना सम्पन्न गर्नको लागि वित्तीय स्रोत सम्बद्ध पक्षले जुटाएपछि ५४ महिनाभित्र आयोजनाको निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने र नेपाल सरकारको Build, Operate, Own, Transfer (BOOT) नीतिको आधारमा उक्त आयोजना ३० वर्ष अवधिको लागि प्रदान गरेको” भन्ने बुँदाहरू उल्लेख भएको देखिन बुझिन समेत आयो ।

माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना सबै राष्ट्रप्रेमी, विकास प्रेमी र नेपालको वास्तविक विकास चाहने सम्पूर्ण नेपालीहरूको प्राकृतिक सम्पत्ति भएकोले यो आयोजना एक गम्भीर राष्ट्रिय सरोकारको विषय हो । उक्त आयोजना चीनको स्वाशासित क्षेत्र तिब्बतको मानसरोवर तथा राक्षस ताल नजिकबाट उत्पादित भई नेपाल प्रवेश गरी यो कर्णाली नदीको सुदुरपश्चिम तथा मध्य पश्चिमाञ्चलको अछाम, दैलेख, कालिकोट तथा सुर्खेत जिल्लामा अवस्थित रहने माथिल्लो कर्णाली आयोजना रन अफ रिभर आयोजनामध्ये आर्थिक दृष्टिले देशकै सबैभन्दा सस्तो र राम्रो आयोजना हो । करीब ४६ करोड ६८ लाख अमेरिकी डलर अनुमानित लागत रकम रहने यो आयोजना दैलेखको लकन्द्रा गा.वि.स.को स्याँलागाड नजिक बाँध बाँधी कर्णाली नदीको पानीलाई ९.५ डायमिटरको गोलाई २.४ किलोमिटर लम्वाई रहने सुरुडमार्फत अछामको तुर्माखाद गा.वि.स.का. बाल्दे नजिक विद्युत गृहमा खसाली ३०० मेगावाट विद्युत क्षमता उत्पादन गरिने र सो विद्युत राष्ट्रको हितमा प्रयोग गरिने प्रकृतिको प्राकृतिक सम्पत्ति भएकोमा विवाद छैन । वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ण) ले मुलुकमा विद्यमान जलस्रोत

लगायत प्राकृतिक स्रोत साधनको राष्ट्रको हितमा प्रयोग गर्ने भन्ने समेत राज्यको प्रमुख दायित्व भएको, संविधानको धारा १५६ को उपधारा (१), (२,घ) र (३) बमोजिम प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड सम्बन्धी सन्धि वा सम्झौता अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिएको र सो सन्धि वा सम्झौता सोही धारा बमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन स्वीकृति वा समर्थन नभएसम्म नेपाल सरकार वा नेपाल राज्यको हकमा लागू भएको मानिने छैन भन्ने उल्लेख भएकोमा सोबमोजिम नगरी सो प्रक्रियालाई छली निजी करार (Private Contract) को माध्यमले निर्माण गर्ने भनी संविधानको समेत उपेक्षा गरी विपक्षी जलस्रोत मन्त्रालयले व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश गरी उक्त सम्झौतालाई अनुमोदनसमेत नगरिकनै विपक्षीहरूले कर्णाली राज्यको प्रादेशिक अखण्डतासमेत प्रतिकूल असर पार्ने गरी नेपाल सरकारको तर्फबाट जलस्रोत मन्त्रालय र GMR LTD Consortium India बीच सम्झौता भएको हुँदा सो विपक्षीको कार्य प्रथमदृष्टि मै असंवैधानिक एवं गैरकानूनी भएको अवगत गराउँदछौं ।

नेपालको प्रचलित संविधानको धारा १५६ मा भए जस्तै प्रावधान समेटिएको विगतको अनुभवलाई हेरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२६ लाई मध्यनजर गर्दा उक्त धारा १२६ को परिभाषा र व्याख्याका सन्दर्भमा टनकपुर समझदारीसम्बन्धी मुद्दामा समेत सम्मानित सर्वोच्च अदालतले गरेको आदेशको पालना यस्तै प्रकृतिका अन्य विवादहरूमा के कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा केही वर्षअगाडि जलस्रोत मन्त्रालय, जल तथा शक्ति आयोग र विभिन्न स्वतन्त्र विशेषज्ञहरू बीच पटकपटक छलफलहरू भएका

थिए । यसपछि प्राकृतिक स्रोतको दीर्घकालिन बाँडफाँड र तिनको व्यापक, गम्भीर र दीर्घकालिन असरका सम्बन्धमा एक स्थिति पत्र (Status Paper) तयार गरिएको र उक्त स्थिति पत्रले स्पष्ट रूपमा बाँडफाँडको स्थिति पहिल्याउन र यकीन गर्नका लागि त्यसरी उत्पादित पानी तथा बिजुलीको देशको स्थिति सीमाना पार गर्छ कि गर्दैन भन्ने कुरा हेर्नु पर्ने यदि पार गर्छ भने सोहिअनुसार र पार गर्दैन भने त्यसै अनुसार प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड तथा त्यसको व्यापक, गम्भीर र दीर्घकालिन असरहरूको व्याख्या गर्नुपर्ने यस्तो बाँडफाँडको प्रश्नले दुई देशको बीचको हिस्सेदारी कायम गर्ने तत्कालिन संविधानको धारा १२६ अनुसार संसदको दुई तिहाई बहुमत आवश्यक पर्ने आधार भनेर स्थितिपत्रले जम्मा नौ बुँदाहरू उल्लेख गरेको छ । यसअनुसार कुनै पनि जलविद्युत आयोजना अन्तर्गत पानीको अन्तर घाँटी (inter basin) स्थानान्तरण हुने भएमा, आयोजनाबाट विस्थापित हुने जनसंख्या १० हजार भन्दा बढी हुने भएमा, आयोजनाबाट २५ वर्ग किलोमिटर भन्दा बढी कृषि चरन वा वनक्षेत्र प्रभावित डुवान हुने भएमा, आयोजनामा विदेशी लगानीको र नेपाली लगानीको हिस्सा क्रमश ८० र २० प्रतिशतको अनुपात भन्दा बढी भएमा, आयोजनाको लगानीकर्ताले राज्यबाट प्रत्याभूतिको माग गरेमा, आयोजनाबाट प्राप्त फाइदाहरू पानीको सट्टापट्टा वा पानीको सट्टा अन्य वस्तुका रूपमा बाँडफाँड गर्न सकिने सम्भावना भएमा, कूल उत्पादित बिजुलीको ५० प्रतिशत वा सो भन्दा बढी परिमाण विदेश निर्यात हुने भएमा र माथिल्लो भेगमा निर्माण भएको जलाशयको कारणले नेपाल सीमाना छोड्ने विन्दुमा नदीको सुख्खायामको बहावमा १० प्रतिशत वृद्धि हुने भएमा वा बाढीको मात्रामा कम हुने भएमा भन्ने व्यवस्थाहरू समेतको उक्त स्थितिपत्रको निर्देशन समेतलाई अनुशरण गर्नुपर्नेमा सोको विपरीत

गै वर्तमान मन्त्रिपरिषद् तथा जलस्रोत मन्त्रालय र प्राकृतिक स्रोत तथा साधन समिति एवं अर्थ समिति समेतले निर्णय गरेको कुरा प्रकाशित प्रेस विज्ञप्तिको उल्लिखित व्यहोराबाट पुष्टि भएको छ ।

वर्तमान अन्तरिम सविधानले संघीय शासन प्रणालीलाई आत्मसात् गरी सकेको र सो माथिल्लो कर्णाली आयोजना पूर्णरूपले कर्णाली प्रदेशमा रहेकोमा सो क्षेत्रका स्थानीय वासिन्दालगायतका त्यहाँका आम नागरिकहरूको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय भएकोमा त्यहाँको स्थानीय जनतालाई विस्तृत सूचना दिने उनीहरूको सहमति र स्वीकृति लिने, राय सुझाव लिनका लागि छलफल तथा सम्बाद चलाउने र निर्णय प्रक्रियामा स्थानीयवासीको अर्थपूर्ण सहभागिता गराउनु पर्नेमा विपक्षीहरूले सो बमोजिमका कुनै किसिमको प्रभावकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन समेत नगरी वर्तमान जलस्रोत ऐन, २०४९, र विद्युत ऐन, २०४९ तथा जलविद्युत नीति २०५८ मा उद्देश्य रणनीति र नीतिका वर्खीलाप भै अपारदर्शी ढंगले छिटोछरितो कोही कसैलाई थाहा जानकारी समेत नदीई हतार हतारमा सम्झौतालाई मूर्तरूप दिने कुचेष्टा गरेको देखिएको छ । जलविद्युत नीतिको विपरीत गै नेपाल सरकारले पाउनुपर्ने रोयल्टी समेतको अवमूल्यन गरी सहमति गरिएको तथा उक्त सहमति कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रकाशित प्रेस विज्ञप्तिको प्रकरण नं. ४ मा उल्लेख गरे मुताविक प्रस्तावित आयोजना सम्पन्न गर्नको लागि वित्तीय स्रोत सम्बद्ध पक्षले जुटाएपछि ५४ महिना भित्र आयोजना निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नेछ” भन्ने वाक्यांश राखी विपक्षीहरूले सहमति गरेबाट पनि विपक्षीमध्येका GMR LTD Consortioum ले वित्तीय स्रोत कहिले जुटाउने हो यदि निजले कहिल्यै पनि वित्तीय स्रोत नजुटाएर आज आज भोलि भोलि भन्दै गएमा माथिल्लो कर्णालीको अवस्था के हुने सो कुराको निश्चितताको

गुञ्जायस कथित प्रेस विज्ञप्तिमा रहेको र राज्यले पाउने प्रतिफल समेत एकदमै न्यून राखिएको देखिन्छ । उक्त GMR LTD Consortium ले नेपाललाई विद्युत बिक्री गर्दा प्रति युनिट के कति तिर्नुपर्ने सोको वारेमा समेत उल्लेख नभएबाट नेपाली जनताले उक्त क्षेत्रको विद्युत अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पाउने दररेट भन्दा महंगो दरमा विद्युत खरीद गर्नुपर्ने प्रबल सम्भावना रहेको देखिन्छ । त्यस भेगका जनताको पुख्रिदेखि जीवन गुजारा गर्ने कृषियोग्य जमिन, त्यहाँको वन सम्पदा, त्यहाँको परम्परागत रूपमा रहेका पशुपालन व्यवसायलाई टेवा पुऱ्याउदै आएको प्राकृतिक रूपले सिंगारिएका नदीनाला, खोला, ताल तलैया तथा पर्यटकीय स्थलहरूमा पर्न सक्ने असरहरूको समेत वेवास्ता गरी सो माथिल्लो कर्णाली आयोजनालाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सहमति दिइनु त्यस भेगका जनतालाई सोभै अन्याय समेत हो ।

उक्त प्रेश विज्ञप्तिमा आयोजनाबाट उत्पादन भएको विद्युत के कसरी वितरण गर्ने सोबारेमा उल्लेख नभएबाट आफ्नै क्षेत्रको विद्युत आफैले प्रयोग वा उपभोग गर्न पाउने नपाउने कुरामा उक्त सहमति मौन छ । त्यसले त्यस भेगका जनतालाई पर्न सक्ने असर र सो असर परेकोमा दिइनुपर्ने उचित क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा कहिकतै उल्लेख नहुनुबाट विपक्षीहरूले गरेको उक्त सहमति वा सम्झौता केवल निहित स्वार्थ मात्र हो । प्राकृतिक स्रोतहरू माथि सम्बन्धित देशका जनताको सार्वभौमतासम्बन्धी प्रस्ताव सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाद्वारा पारित प्राकृतिक स्रोतमाथि सार्वभौमिकता सम्बन्धी महासन्धि, १९९२ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९९६ को विरुद्ध गै माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना क्षेत्रका स्थानीय जनता र समस्त नेपाली जनताको

सार्वभौम अधिकार माथि सोभ्रै नजरअन्दाज गरिएको छ, । माथिल्लो कर्णाली आयोजना आफैमा प्राकृतिक स्रोत तथा राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएकोमा विवाद छैन । यो आयोजना ठूलो आयोजना हुनुको कारण यसले दीर्घकालिन रूपमा वातावरणीय संरक्षण तथा सामाजिक रूपमा निरन्तर ढंगले विवाद आइरहेको र यो माथिल्लो कर्णाली जल विद्युत आयोजनाको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विपक्षीहरूले तयार गरेका सम्पूर्ण दस्तावेज, प्रतिवेदनलगायतका सम्झौता पत्रको प्रतिलिपि निवेदकहरूलाई समेत नदीएवाट निवेदकको सूचनाको हकमा समेत आघात पर्न गएको छ । देशमा हालसम्म कूल विद्युत उत्पादन ६०० मेगावाटको हाराहारीमा रहेको र विद्युत माग त्यो भन्दा बढी रहेको देखिन्छ । उत्पादित विद्युत अपुग भएको अवस्थामा वर्षायाममा समेत लोडसेडिङको मार खेप्नु परिरहेको स्थिति छ । हरेक वर्ष विद्युतको माग बढ्दै गएको छ र अहिले पनि ८० प्रतिशत भन्दा बढी आम नेपाली जनता विद्युत सेवा उपभोग गर्नबाट बञ्चित छन् । नेपालले औद्योगिकीकरणको निमित्त विद्युतको माग कति हुने हो भन्ने कुरा यकीन गर्न सकिदैन । त्यसैले माथिल्लो कर्णाली आयोजनाको निर्माण कार्य सम्पन्न हुँदासम्म उक्त आयोजनाबाट उत्पादन हुने सम्पूर्ण विजुली नेपालभित्रै खपत हुने वा सो पर्याप्त नहुने अनिश्चित छ । अतः माथिल्लो कर्णाली आयोजना सबै नेपालीको साझा प्राकृतिक सम्पत्ति भएको, यसको बाँडफाँडका सम्बन्धमा भएका सम्झौताहरूको अनुमोदन वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को उपधारा (१), (२घ), (३) बमोजिम हुनुपर्नेमा विपक्षीहरूले गरेको सम्झौताले उल्लिखित धाराको बर्खिलाप भएको र सो सम्झौता वा सहमतिलाई प्रचलित जलविद्युत विकास नीति २०५८ ले समेत समर्थन नगरेको उक्त सम्झौता कार्यान्वयन भएको खण्डमा निवेदक लगायत सारा नेपाली जनतालाई नेपालको

अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्याभूत गरेको धारा १२ को स्वतन्त्रताको हक, धारा १३ को समानताको हक, धारा १८ को पेशा तथा रोजगारीको हक, धारा १९ को सम्पत्ति माथिको हक, धारा २७ को सूचनाको हकलगायतका संवैधानिक तथा कानूनी हकमा प्रत्यक्ष आघात पुग्ने भएकोले उक्त सम्झौता उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) बमोजिम विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश लगायत जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा वा पूर्ज जारी गरिपाऊँ भन्ने समेतको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित निर्णय सहितको फायल समेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमाफत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेतलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु ।

नेपाल सरकार र भारतको जि.एम.आर. इनर्जी लिमिटेड बीच माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत परियोजना निर्माण र सञ्चालनका लागि समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएको र सो समझदारी पूर्ण सम्झौता भएकोले सो सम्झौतामा परियोजनाबाट उत्पादित विद्युत शक्तिको बाँडफाँड गर्ने भन्ने समेत सम्झौताको शर्त भएकोले प्राकृतिक स्रोत र त्यसको बाँडफाँडसम्बन्धी कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम संसदबाट अनुमोदन नभएसम्म लागु हुन नसक्ने भनी निवेदनको मुख्य दावी रहेको देखियो । नेपालको नदीनालाबाट बग्ने पानी प्राकृतिक स्रोत भए पनि सो पानीलाई प्रविधिको प्रयोग गरी उत्पादन गरिएको विद्युत शक्ति पनि



प्राकृतिक स्रोत हो, होइन भन्ने प्रश्न तथा नेपाल सरकारले कुनै राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय वा संयुक्त लगानीको निजी क्षेत्रको कम्पनीसँग गरिएको यस्तो समझदारीपत्र (Memorandum Of Understanding) सम्झौता हो, होइन र संसदबाट अनुमोदन हुनुपर्ने प्रकृतिको हो, होइन भन्ने समेतका विषयहरू पूर्ण सुनुवाई हुँदा बृहत छलफल पश्चात निर्णय हुने विषय भएकोले यस्तोमा हाल अन्तरिम आदेश जारी गर्न उचित र उपयुक्त नदेखिएकोले निवेदकहरूको माँग बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गर्न मिलेन। निवेदक र प्रत्यर्थीहरूको तर्फबाट बहस हुँदा यस्तै विषयमा २०६४ सालको रिट नं. ००५३ को निवेदक रामचन्द्र चटौत समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको उत्प्रेषण विषयको रिट यस अदालतमा विचाराधीन रहेकोले सो रिट निर्णय भएपछि सो निर्णयको प्रतिलिपि साथै राखी विषयको सम्बेदनशीलता विचार गरी प्रस्तुत मुद्दालाई अग्राधिकार दिई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेतको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको आदेश।

विवादित विषयको सन्दर्भमा यस समितिको कुनै संलग्नता नै छैन। देशको जलस्रोत र प्राकृतिक स्रोतको मुलुकभित्रै उपयोग गर्नको लागि सञ्चालन गरिने प्रत्येक आयोजना सम्बन्धी सम्झौता संसदबाट अनुमोदन गर्नुपर्ने बाध्याता संविधानले सिर्जना गरेको देखिदैन। जलविद्युत परियोजनाको निर्माण र सञ्चालन सम्बन्धमा निर्माण व्यवसायी कम्पनीसँग गरिने सम्झौतालाई नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा २ को खण्ड (क) मा परिभाषित गरिएको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ आकर्षित हुने सन्धि वा सम्झौता मान्न कदापी मिल्ने होइन। व्यवस्थापिका संसद नियमावली, २०६३ को नियम १८१ बमोजिम अर्थ र आर्थिक योजना

यस समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषय भएकोमा विवाद छैन। जलविद्युत उत्पादनका लागि कुन कुन आर्थिक वर्षमा के कस्तो प्रक्रिया वा नियमबाट कस कसलाई नदी नालाको लाइसेन्स दिइएको छ, त्यसमा के कस्ता शर्तहरू छन् भन्ने सम्बन्धमा माथिल्लो कर्णालीलगायतका केही जलविद्युत परियोजनाको सम्बन्धमा जलस्रोत मन्त्रालयबाट भए गरेका कामकारवाहीहरूका सम्बन्धमा समेत यस समितिले आफ्नो Oversight Function अन्तर्गत वा जलस्रोत मन्त्रीलगायतका सम्बन्धित पदाधिकारीहरूलाई समितिमा आमन्त्रण गरी विगतमा छलफल गरिएको र यो एक नियमित प्रक्रिया नै हो। जलविद्युत विकासको लागि महत्वपूर्ण आयोजनाहरू स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूबाट प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सुभाब दिन सरकारद्वारा भानु प्रसाद आचार्यको संयोजकत्वमा गठित समितिको सुभाब प्रतिवेदन र विवादित माथिल्लो कर्णाली आयोजनाको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका संसदको प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले अध्ययन गरी सम्बन्धित निकायहरूलाई निर्देशन दिइसकेको अवस्थामा हाल अर्थ समितिले केही गर्न नपर्ने भनी मिति २०६४।४।१४ मा निर्णय भएको र कार्यान्वयन गर्नको लागि सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवार बनाउन समिति सदैव क्रियाशील रहेकोले यस अर्थ समितिको हकमा अनावश्यक रूपमा विपक्षी बनाई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन औचित्यहीन देखिँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेतको व्यवस्थापिका संसदको अर्थ समितिका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष परेको लिखित जवाफ।

पूर्व सचिव श्री भानुप्रसाद आचार्यको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलको प्रस्ताव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनसमेत अध्ययन गरी एउटा कम्पनी वा लगानीकर्तालाई एउटा मात्र परियोजना निर्माण

गर्न दिन उपयुक्त हुने कम्पनी वा लगानीकर्तालाई छनौट गर्दा निःशुल्क ऊर्जालाई प्राथमिकता दिदै निःशुल्क पूँजीगत हिस्सालगायत मुलुकलाई बढी भन्दा बढी आर्थिक लाभ हुने कुरालाई ध्यान दिने, लगानीकर्तालाई पर्फमेन्स बण्ड राख्न लगाउने र यस्ता आयोजना कार्यान्वयन गर्दा राजनीतिक सहमति कायम गर्ने समेतका लिखित निर्देशन समितिले जलस्रोत मन्त्रालयलाई मिति २०६४।४।१९ को निर्णयबाट दिएको हो । यी निर्देशनहरू आयोजना कार्यान्वयनमा अवलम्बन गरिनुपर्ने पारदर्शिता र उचित प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने नीतिगत विषयसँग सम्बन्धित रहेका छन् । माथिल्लो कर्णाली आयोजनासँग मात्र केन्द्रित रहेर समितिबाट कुनै काम कारवाही र निर्णय भएको छैन । जलविद्युत परियोजनाबाट उत्पादित विद्युतलाई आर्थिक समुन्नति गराउने महत्वपूर्ण वस्तुको रूपमा ग्रहण गरी त्यसको उत्पादन र उपयोगमा मुलुकलाई बढी भन्दा बढी आर्थिक लाभ होस् भन्ने उद्देश्यले नै समितिले जलस्रोत मन्त्रालयलाई उल्लिखित नीतिगत निर्देशन दिएको समेत भएबाट निवेदन औचित्यहीन हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

१० मेगावाटभन्दा बढी क्षमताको जलविद्युत उत्पादन आयोजना सञ्चालन गर्दा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ बमोजिम वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन स्वीकृत गराएर गर्नुपर्ने व्यवस्थाबमोजिम माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कनका लागि यस मन्त्रालयमा हालसम्म कुनै निवेदन परेको देखिँदैन । निवेदन प्राप्त भएपछि वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ बमोजिम वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन हुने व्यहोरा समेत

जानकारी गराउँछौ भन्ने समेतको वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

कुनै व्यक्ति, संगठन वा संस्थाले विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको लागि विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ४ ले निर्धारण गरेको व्यवस्थाबमोजिम अनुमतिपत्र प्राप्त गरी विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको कार्य गर्न सक्ने र यही व्यवस्थाबमोजिम हालसम्म देशको विभिन्न भागमा विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको कार्यविधि भई नै रहेका छन् । सोही ऐनको दफा २२ को उपदफा (२) ले विद्युतको उत्पादनको लागि अनुमति प्राप्त व्यक्तिले आफूले उत्पादन गरेको विद्युत विदेशमा निर्यात गर्न चाहेमा सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारसँग सम्झौता गरी निर्यात गर्न सक्ने, त्यसरी विद्युत निर्यात गर्नेले सरकारलाई तोकिए बमोजिम निर्यात कर तिर्नुपर्ने व्यवस्था समेत सोही दफाको उपदफा (३) मा गरिएको छ । विधायिकाबाट पारित ऐनका उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाहरूलाई रिट निवेदकले उपेक्षा गर्न सक्ने स्थिति छैन । रिट निवेदकले सो ऐनका व्यवस्थालाई चुनौती नै नदीई ऐनबमोजिम भए गरेको काम कारवाहीको विषयलाई लिएर रिट निवेदन दिएको देखिन्छ । रिट निवेदकले प्रस्तुत ऐन संविधानसँग बाभिएको छ भन्ने दावी नलिई सो ऐन अन्तर्गतका काम, कारवाही संविधानसम्मत नभएको भनी विपक्षीले जिकीर लिनुभएबाट सो जिकीर निरर्थक छ । माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना सम्बन्धमा भएको सम्झौता नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा २ को खण्ड (क) बमोजिम परिभाषित सन्धि वा सम्झौता नेपाल सन्धि कानूनका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सम्पन्न भएका विभिन्न महासन्धि मध्ये सन्धि कानूनसम्बन्धी सन् १९६९ मा सम्पन्न भियना महासन्धिको धारा २.१ को खण्ड

(क) र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरू बीच वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट नियमित हुने विषय पनि होइन । करार कानूनबाट नियमित हुने सामान्य करारीय प्रकृतिको लिखित व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन हुनुपर्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा प्रचलित कानूनमा नभएकोले रिट निवेदन खारेजयोग्य छ । भारतको जि.एम. आर ईनर्जी लिमिटेडसँग सम्पन्न भएको सम्झौता विद्युत ऐन, २०४९ को अधीनमा रही कार्यान्वयन हुनसक्ने व्यवस्था हो । अनुमति प्राप्त व्यक्तिले नेपालमा आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गरी सो सम्झौताबमोजिम अनुमतिपत्रको अवधिभर विद्युत उत्पादन गर्ने र त्यसरी उत्पादन भएको विद्युत नेपाल कानूनको अधीनमा रही प्रसारण लाइनमार्फत् वितरण गर्ने, नेपाल कानूनबमोजिम लाग्ने कर, रोयल्टी र अन्य दस्तूर अनुमति प्राप्त व्यक्तिले अनुमतिपत्रको अवधिभर बुझाई निजले विकास गरेको आयोजना चालु हालतमा नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने हुन्छ । निजी क्षेत्रबाट पूर्वाधार संरचनाको विकास गर्दा अपनाउने विश्वव्यापी अभ्यासअनुसार निर्माण, सञ्चालन, स्वामित्व तथा हस्तान्तरण (BOOT) को मान्यता बमोजिम सञ्चालन हुने प्रस्तावित आयोजनाबाट मुलुकको पूर्वाधार संरचनाको विकासमा वैदेशिक लगानीको उपयोग हुने यो उपयुक्त तरिका भएकोले सरकारद्वारा स्वीकृत नीति, प्रचलित कानून तथा यस अघि निजी क्षेत्रबाट यस प्रकारका आयोजना कार्यान्वयन भइसकेको अनुभवसमेतलाई उपयोग गरी प्रस्तुत आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सम्झौता भएको हो । मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोग र परिचालन गर्दा राष्ट्रको बृहत्तर हितलाई ध्यानदीई गर्नुपर्ने र सो जलविद्युत आयोजनाको कार्यान्वयन सो ऐन तथा अन्य प्रचलित कानूनको अधीनमा रहेर कार्यान्वयन हुने नै हुदा रिट निवेदन खारेजभागी छ । खारेज गरिपाऊँ भन्ने

समेतको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

जलविद्युत शक्तिको जतिसक्दो चाँडो उत्पादन गरी औद्योगिक कार्यमा प्रयोग हुन सकेमा मात्रै मुलुक र हामी सबै मुलुकबासीको कल्याण हुने हुँदा नेपाल सरकारको मुलुकको हितको लागि गर्न चाहेको यस्तो आर्थिक हितको अभिवृद्धि हुने कार्यलाई कसैले पनि बाधा अडचन गर्न हुँदैन । जलविद्युत मुलुकबासी सबैको लागि आवश्यक पर्ने चीज हो र यस्तो आयोजना सम्पन्न हुन केही वर्ष लाग्ने नै हुँदा अहिले नै यस सम्बन्धमा सरकारले निर्णय नगरी भोलीको लागि पर्खेर बसेमा मुलुकको हित नहुने स्पष्ट नै भएकोले यस सम्बन्धमा विपक्षी रिट निवेदकहरूले लिनुभएका जिकीरहरू मुलुक र मुलुकबासीको हितमा नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेतको विपक्षी अर्थमन्त्रालय समेतका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ३५ बमोजिम नेपाल सरकारलाई कुनै व्यक्ति वा संस्थासँग करार गरी जलविद्युतको उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्ने अधिकार भएको ,विद्युत ऐन, २०४९ तथा विद्युत नियमावली, २०५० जलविद्युत नीति, २०५८ ले विद्युत निर्यात गर्ने जलविद्युत आयोजनाहरूलाई समेटेको लगायतका कानूनी एवम् नीतिगत व्यवस्थाबमोजिम जलविद्युत आयोजनाहरूको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि माथिल्लो कर्णाली, अरुण ३ र बूढी गण्डकी जलविद्युत आयोजनाहरू स्वदेशी तथा विदेशी प्रवर्द्धकहरूद्वारा प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यअनुरूप नेपाल सरकार, जलस्रोत मन्त्रालयबाट मिति २०६३।८।२८ मा उल्लिखित आयोजनाहरू सञ्चालन गर्न चाहने सम्भाव्य सबै इच्छुक

निजीक्षेत्रका प्रवर्धकहरूलाई आयोजना विकासमा सहभागी गराई बढी प्रतिस्पर्धा गर्ने गरी निजहरूबाट प्रस्ताव आवाहनको सूचना प्रकाशित गरी प्रकाशित सूचना अनुसार प्राप्त हुन आएका सिलवन्दी प्रस्ताव सिलवन्दी रूपमै जलस्रोत मन्त्रालयमा पठाउने सम्मको कार्य यस विभागबाट सम्पन्न गरिएको र उक्त कार्यबाट विपक्षीको कुनै संवैधानिक एवम् कानूनी हक अधिकारमा आघात नपर्ने हुँदा विपक्षीको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको विद्युत विकास विभागका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकारले नेपालकै ठूला ३ वटा जलविद्युत परियोजनाहरू क्रमशः माथिल्लो कर्णाली अरुण तेस्रो र बूढी गण्डकीलाई BOOT प्रणालीअन्तर्गत कार्यान्वयन गर्नको लागि ४५ दिनको समय दिएर मिति २०६३।९।३ अर्थात् १८ डिसेम्बर २००६ मा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरी पारदर्शी प्रक्रिया अपनाई प्रस्ताव आवाहान गरेको र सोही आवाहनबमोजिम यस कम्पनीले पनि माथिल्लो कर्णाली र अरुण तेस्रो परियोजना कार्यान्वयन गर्ने इच्छा राखी भारतकै अर्को कम्पनी जि एम आर इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेड र थाइलेण्डको कम्पनी इटालियन थाई डेभलपमेन्ट कम्पनी लिमिटेडसँग संयुक्तमोर्चा (Consortium) बनाई प्रस्ताव पेश गरेकोमा व्यवस्थापिका संसदको प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले एउटा प्रस्तावकलाई एउटा मात्र परियोजना कार्यान्वयन गर्न दिनु भनी निर्देशन दिएको भन्ने जानकारी हुन आएको र सोही मुताविक जलस्रोत मन्त्रालयसँग वार्ता गरी प्रचलित ऐन कानूनको परिधिभित्र रही २४ जनवरी २००८ मा सहमतिपत्रमा हस्ताक्षर भएको हो । नेपाल सरकारले कुनै लगानी नगरी सरकारको पूर्ण स्वामित्वको निकाय नेपाल विद्युत प्राधिकरणले संयुक्त उपक्रम कम्पनीमा २७ प्रतिशत शेयर स्वामित्व पाउने र

नेपाल सरकारले १२ प्रतिशत विद्युत समेत विना मूल्य पाउने गरी समझदारी भएको छ । नेपाल विद्युत प्राधिकरणले परियोजनाको लागि हालसम्म गरेको अध्ययन, अनुसन्धान समेतको लागि रु ८ करोड प्राप्त गर्ने भएको छ । नेपाल राजपत्रमा मिति २०६४।१।२४ मा प्रकाशित नेपाल सरकार जलस्रोत मन्त्रालयको सूचना अनुसार १०० देखि ५०० मेगावाटको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको लागि सरकारले प्रतिवर्ष एकमुष्ट रु. १० लाख रूपैया सर्वेक्षण अनुमति शुल्क लिन पाउनेमा सहमतिपत्रबाट सरकारले प्रतिमेगावाट रु. १ लाखको दरले जम्मा रु ३ करोड लिन पाउने गरी नेपाल सरकारको हितमा हुने गरी सहमति भएको छ । परियोजनाबाट सरकारले रोयल्टी र विद्युत निर्यातबापत निर्यात करसमेत लिन पाउने भएकोले विभिन्न बाधा विरोध गरी परियोजनालाई ढिलो गर्दा त्यसको प्रत्यक्ष घाटा नेपाल र समस्त नेपालीलाई हुन्छ ।

माथिल्लो कर्णाली परियोजनामा प्राकृतिक स्रोतको रूपमा रहेको हो । स्वयं पानी नै बाँडफाँड गर्ने कुनै सहमति भएको छैन, शुरुदेखि अन्त्यसम्म कर्णाली नदीको पानी नेपालकै भौगोलिक क्षेत्र भित्रै रहन्छ कम्पनीले कर्णाली नदीमा बाँध निर्माण गरी धरातलीय उचनीचता र कर्णाली नदीको पानीलाई उपयोग गरी विद्युत उत्पादन गर्ने र सो पानीलाई पुनः कर्णाली नदीमै फिर्ता पठाउनेछ । यसरी पानीलाई उपयोग गरी विद्युत उत्पादन पश्चात सोही नदीमै फिर्ता पठाइने भएको र उत्पादित ऊर्जा अर्थात् विद्युतलाई बिक्री वितरण गर्ने भएकोले यस्तो विशुद्ध व्यवसायिक कार्य प्राकृतिक स्रोत र साधनको बाँडफाँड तथा प्राकृतिक स्रोत र साधनको अन्तर्देशिय बाँडफाँड समेत होइन । स्वदेशी लगानीकर्ता र विदेशी लगानीकर्ता वा संयुक्त लगानीमा विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९, अन्य प्रचलित कानूनको अधीनमा रही

निजी लगानीको कम्पनी दर्ता गरी स्थापना गरेको परियोजनाबाट उत्पादित विद्युत अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्री गर्नु प्राकृतिक स्रोत, साधनको बाँडफाँड हुन सक्दैन । परियोजना खडा गर्दा लाग्ने लागत खर्च तथा यसबाट उत्पादित वस्तु बिक्री गर्दा प्राप्त हुने मुनाफाको लेखाजोखा गरी त्यस्तो परियोजना सञ्चालन गर्न अनुमति दिने नेपाल सरकारलाई उत्पादित विद्युतको केही हिस्सा र मुनाफामा केही हिस्सा दिने कार्यलाई प्राकृतिक स्रोत,साधनको बाँडफाँड हो भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । यस आयोजनाको लागि विद्युत ऊर्जा वा शक्ति उत्पादन गर्न स्थापना हुने उद्योग नेपालभित्रै अवस्थित हुने र जलविद्युत उत्पादनमा उपयोग हुने पानी ऊर्जा उत्पादनको कार्यका लागि प्रयोगका क्रममा सदैव नेपालकै स्वामित्वमा र नेपालकै भूभागमा रहनेछ । नेपालभित्र हुने पानीको उपयोगबाट उत्पादन भएको विद्युत शक्तिमात्र विदेशी मुद्रा आर्जन हुने गरी विदेश निर्यात हुने र केही नेपाल सरकारलाई विना मूल्य उपलब्ध गराइने गरी भएको सहमतिलाई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १५६ को प्रयोजनका लागि प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड गर्ने सन्धि वा सम्झौताको रूपमा प्रस्तुत गर्न मिल्दैन ।

लिखितजवाफ प्रस्तुतकर्ता, भारतमा दर्ता भएको अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित एवं पूर्णतया निजीक्षेत्रको कम्पनी हो । सहमतिपत्रमा निजीक्षेत्र तर्फबाट भारतमा दर्ता भएको जि.एम.आर. इनर्जी लि जिएमआर इन्फ्रास्ट्रक्चरर्स लिमिटेड तथा थाइल्याण्ड स्थित इटालियन थाई डेभलपमेन्ट पब्लिक कम्पनी लिमिटेड बीचको संयुक्तमोर्चा एकपक्ष रहेको छ । यसले भारत, थाइल्याण्ड वा अन्य कुनै राष्ट्रलाई प्रतिनिधित्व गरेको छैन र गर्न सक्ने अधिकार पनि छैन । यसले आफ्नो व्यवसायको सिलसिलामा नेपाल सरकारले प्रस्ताव आव्हान गरेअनुरूप परियोजना कार्यान्वयन गर्नको लागि प्रस्ताव पेश गरेको हो ।

कुनै देशको कानून अन्तर्गत स्थापित हुने वा सो देश वा देशहरूको कानूनद्वारा नियमन हुने कम्पनीको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यक्तित्व नहुने भएकोले निजहरू संलग्न सम्झौता वा सहमति पनि त्यस्तो मुलुकको स्थानीय कानूनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्न जान्छ, यसलाई सन्धि वा सन्धिको समकक्षमा राख्न मिल्ने कुनै अवधारणा छैन । निवेदकले सहमतिपत्रलाई सम्झौता नामाकरण गरी बदर गर्न माग गर्नु भएको छ । तर सोही सहमतिपत्रका पक्षहरू र सहमतिपत्र अन्तर्गत कार्यान्वयन हुने परियोजनाको लगानीकर्ता तथा हितग्राही पक्ष जि.एम.आर इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेड र इटालियन थाई डेभलपमेन्ट पब्लिक कम्पनी लिमिटेडलाई विपक्षी बनाउनु भएको छैन । उक्त सहमतिपत्रमा परियोजना कार्यान्वयनकर्ताको रूपमा लिखितजवाफ प्रस्तुतकर्ता कम्पनी जि.एम.आर. इनर्जी लिमिटेडले मात्रै एकलौटी जिम्मेवारी लिएको छैन । एकलौटी मुनाफाको हकदार पनि होइन । भिन्नै कानूनी हैसियत र अस्तित्व भएका कम्पनीहरू जि.एम.आर. इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेड र इटालियन थाई डेभलपमेन्ट पब्लिक कम्पनी लिमिटेड परियोजना कार्यान्वयन गर्ने संयुक्त मोर्चाका अभिन्न अङ्ग हुन् । बदर हुनुपर्ने भनी माग गरेको सहमतिको पक्ष तथा हितग्राहीलाई विपक्षी नै नबनाई, सुनुवाईको मौका नै नदीई सहमतिपत्र बदर हुन सक्दैन । विपक्षी बनाउनुपर्नेमा विपक्षी नबनाई दायर गरेको रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमाै त्रुटीपूर्ण भै खारेजभागी छ ।

नेपालको विद्युत क्षमतालाई विद्युत निकासीको माध्यमबाट मात्र भरपुर उपयोग गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकारले माथिल्लो कर्णाली परियोजनाबाट १२ प्रतिशत विद्युत निःशुल्क प्राप्त गर्ने र सरकारले चाहेमा १० प्रतिशत विद्युत खरीद गर्न समेत पाउनेछ । BOOT अन्तर्गत स्वामित्व रहने अवधी समाप्त भएपछि सो परियोजना सरकारलाई विना मूल्यमा फिर्ता हुने नै छ । कर्णाली

नदीलाई साच्चै नै स्थानीय जनताको जीवनको आधार बनाएने हो भने यसको भरपुर उपयोग गर्नुपर्दछ। नदीको लाभदायक उपयोग भनेकै जलविद्युत उत्पादन र विद्युत निकासी हो। उक्त क्षेत्र पूर्वाधार र सामाजिक विकासको दृष्टिकोणले पिछ्छिएको क्षेत्र भएको र परियोजनाले स्थानीय जनताको जीवनस्तर बढाउन मद्दत पुऱ्याउने तथा परियोजना स्थलसम्म जान आउनको लागी बाटो पुल लगायतका पुर्वाधार निर्माण हुने भएकोले यसले स्थानीय जनतालाई सुविधा पुऱ्याउछ। परियोजनाले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा स्थानीय स्तरमा धेरै रोजगारीको अवसर पनि प्रदान गर्दछ। विद्युत ऐन, नियम तथा वातावरण संरक्षण ऐन, नियमले जलविद्युत परियोजना निर्माण गर्नको लागि विद्युत उत्पादन, सर्वेक्षण, दर्ता, वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ। परियोजना कार्यान्वयन गर्दा वातावरणमा पर्न जाने असरलाई न्यूनीकरण गर्नको लागि आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गरेर मात्र परियोजनाको निर्माण गरिने हुनाले परियोजना कार्यान्वयनको पुर्वावस्थामा वातावरणमा पर्ने प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नुअगाडि नै वातावरण प्रभाव पछि होला भनी परियोजना नै कार्यान्वयन गर्नबाट बञ्चित गर्न खोज्नु समस्त कर्णाली क्षेत्र मात्र होइन सम्पूर्ण नेपालकै हितमा हुँदैन। माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत परियोजना कार्यान्वयन गर्नको लागि जलस्रोत मन्त्रालय र लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता समेतको संयुक्त मोर्चाको बीचमा भएको २४ जनवरी २००८ को सहमतिले विपक्षीहरूको कुनै मौलिक हक वा कानूनी हकको हनन् नगरेको, हनन् हुन सक्ने अवस्था पनि नभएको, सो सहमति नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ अन्तर्गत व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन गराउनुपर्ने प्रकृतिको सन्धि वा सम्झौता नभएको, विपक्षीहरूले उठाएको विषयवस्तु कुनै सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद समावेश

भएको सवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभएकोले निवेदकहरूको माग दावीबमोजिम कुनै आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको विपक्षी GMR Energy Limited India का तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

माथिल्लो कर्णाली लगायतका जलविद्युत आयोजनाहरूको विकास गर्न स्वदेशी तथा विदेशी सम्भाव्य सबै इच्छुक निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रका प्रवर्द्धकहरूबाट प्रस्ताव माग गरी परेका प्रस्तावहरूको कार्यदलद्वारा मूल्याङ्कन गरी सर्वोत्तम अङ्क प्राप्त गर्ने प्रवर्द्धकसंग नेपाल सरकारबाट गठित वार्ता समितिबाट वार्ता भई सिफारिस भई आएबमोजिम नेपाल सरकार र GMR LTD Consortium India बीच प्रस्तुत आयोजनाको विकास गर्ने समझदारी सम्पन्न भएको हुँदा अपारदर्शी ढंगले कसैलाई थाहा जानकारी नदीएको भन्ने रिट निवेदकहरूको भनाई भूठा हो। विद्युत गृहबाट विद्युत उत्पादन पश्चात पानी सोही नदीमा नै मिसिई अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग हुन सक्ने नै भएको, वगने पानीमा जुनसुकै पेशा तथा रोजगारी गर्न रोक नलगाइएकोले पेशा तथा रोजगारको हक, स्वतन्त्रताको हक, सम्पत्ति माथिको हकमा खलल पुग्ने भन्ने प्रश्न नै उठ्दैन। आयोजनाबाट जनतालाई पर्न सक्ने असरको पहिचान र समाधानको उपाय EIA को प्रतिवेदनमा उल्लेख हुने कुरा हो र यस आयोजनाको वारेमा भए गरेका कार्यहरू विज्ञप्ति मार्फत जानकारी गराएको तथा समझदारीपत्र वेभसाइट [www.mowr.gov.np](http://www.mowr.gov.np) मा समावेश गरी जनताको सूचनाको हकलाई स्थापित गरिएको छ। प्रस्तुत आयोजनाको विकास गर्ने प्रयासमा माथि सम्पन्न भएको समझदारी पहिलो नभै यस अघि Delta Pacific Consortium (PTE ) Ltd सिंगापुर संग पनि आयोजना विकासका प्रयास स्वरूप समझदारीपत्रहरूमा हस्ताक्षर हुने काम

सम्पन्न भएको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १६, १९, २७, ३३, ३४, ३५ र ३६ मा वर्णित संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप प्रस्तुत आयोजनाको सम्झौता भएकोले उपरोक्त धाराहरू विपरीत सम्झौता गरिएको भन्ने भनाई कपोलकल्पित एवम् बनावटी आधारमात्र हो भन्ने समेतको विपक्षी अर्थमन्त्रालयका तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री बोरुबहादुर कार्की, बालकृष्ण न्यौपाने, भिमार्जुन आचार्य, कमलनयन पन्त तथा इजलासको अनुमतिले इजलाससमक्ष उपस्थित रत्नसंसार श्रेष्ठले बहस प्रस्तुत गर्नु भयो । निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहसको बुँदाहरू निम्नबमोजिम छन्:

- विवादित आयोजना सुर्खेत तथा कालिकोट जिल्लामा रहने र यी रिट निवेदकहरू उक्त क्षेत्रका वासिन्दाहरू भएका कारण यस आयोजनासँग सम्बन्धित विषयहरूमा चासो लिई सम्मानित अदालतसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार रिट निवेदकहरूलाई छ ।
- प्रस्तुत विवाद कर्णाली क्षेत्रको अखण्डताको मात्र प्रश्न नभई यस आयोजनाको कारणबाट पर्न सक्ने असर सबै नेपालीहरूलाई हुने भएकाले प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो ।
- नेपाल सरकार र विपक्षी कम्पनीबीच भएको सम्झौता व्यवस्थापिका संसदसमक्ष अनुमोदनका लागि पेश गर्नुपर्ने संवैधानिक प्रावधानविपरीत नेपाल सरकार जलस्रोत मन्त्रालयबाट मिति २०६४।१०।१० मा विज्ञप्ति

निकाली जलस्रोत मन्त्रालय र विपक्षी GMR LTD Consortium India बीच सम्झौता भएको भन्ने जानकारी दिएको कार्य गैरसंवैधानिक तथा कानूनविपरीत समेत छ । निवेदकहरू आयोजना स्थलका निवासीहरू हुन् ।

- सरकारले यी निवेदकहरूका विरुद्ध गर्ने जुनसुकै प्रकारका सम्झौता सम्पन्न गर्दा निवेदकहरूको सहमति लिनु अनिवार्य हुन्छ । आयोजनापछि नदीमा पानी मिसाउने र सो पानीमा आवश्यक पेशा व्यवसाय चलाउने अधिकार निवेदकहरूलाई छ भन्दैमा निवेदकहरूको सरोकार रहने विषयमा निजहरूको सहमति आवश्यक पर्दैन भनी नेपाल सरकारबाट विपक्षी कम्पनीहरूसँग जथाभावि सम्झौता गर्न सक्ने अधिकार छैन ।
- जलस्रोत प्राकृतिक स्रोत हो र यस्तो स्रोतको बारेमा जुनसुकै कम्पनीहरूसँग वा आयोजना सञ्चालन गर्ने निकायहरूसँग गरिने सम्झौता आफूखुस गर्न पाउने होइन ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ ले प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड उपयोग लगायतका विषयमा सम्झौता गर्दा व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन गर्नुपर्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ ।
- कर्णाली नदी सीमा नदी नहुनाले यसको उपयोग गर्नु बाँडफाँड गरेको ठहर्दैन भन्ने विपक्षीहरूको भनाई तर्कयुक्त छैन । सीमा नदीको सम्बन्धमा सम्बन्धित मुलुकहरूको आधाआधा हक लाग्ने हुन्छ । नेपालको प्राकृतिक स्रोत उपयोग गरेर उत्पादन हुने बिजुली भारत निकासी हुनेहुँदा यो सम्झौता अन्तरिम संविधानको धारा १५६ को उपधारा २ को खण्ड (घ) मा वर्णित प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड सम्बन्धी विषय भएबाट त्यस्तो

विषयमा संसदीय अनुमोदन आवश्यक हुनाले नेपाल सरकार र विपक्षी जि.एम.आर. कम्पनीबीच भएको समझदारीपत्र व्यवस्थापिका संसदबाट स्वीकृति, समर्थन वा अनुमोदन गर्नु गराउनु पर्नेमा सो नगरी करारीय प्रकृतिको विवाद भनी संसदीय अनुमोदन प्रक्रियालाई छली सहमति गरी समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएबाट मागबमोजिम नेपाल सरकार र विपक्षी जि.एम.आर.कम्पनीबीच सम्पन्न उक्त दस्तावेज व्यवस्थापिका संसदबाट स्वीकृति, समर्थन वा अनुमोदन गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार समेतका नाउँमा आदेश जारी हुनुपर्छ ।

नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले बहस प्रस्तुत गर्नु भयो । निज सहन्यायाधिवक्ताले गर्नु भएको बहसका बुँदाहरू निम्नबमोजिम छन्:

- निवेदकले उठाउनु भएको विषय प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड सम्बन्धी विषय होइन । नेपाल सरकार र विपक्षी जि.एम.आर.कम्पनीबीच विद्युत उत्पादन गर्ने सम्बन्धमा भएको सम्झौतालाई सन्धिको रूपमा व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था छैन ।
- व्यवस्थापिका संसदको प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले निर्देश गरेबमोजिम नेपाल सरकारले माथिल्लो कर्णाली आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल सरकारसँग जि.एम.आर. कम्पनी लिमिटेड समेत संलग्न भएको कन्सोर्टियमले वार्ता गरी मिति २०६४।१०।१० मा सहमतिपत्र गरेको र सो सहमतिपत्रमा आयोजना कार्यान्वयन गर्दा लाग्ने सबै खर्चको बन्दोबस्त कन्सोर्टियमले गर्नुपर्ने र नेपाल विद्युत

प्राधिकरणलाई बिना लगानी आयोजनाको २७ प्रतिशत शेयर दिनुपर्ने रोयल्टी र विद्युत निकासी करको अतिरिक्त आयोजनाबाट उत्पादित विद्युतको १२ प्रतिशत विद्युत सरकारलाई बिनामूल्य उपलब्ध गराउने जस्ता प्रावधानहरूले निवेदकहरूले रिट निवेदनमा उठाएको जस्तो नेपाल सरकारलाई नोक्सान हुने अवस्था देखिदैन ।

- विद्युत उत्पादनसँग सम्बन्धित परियोजना कार्यान्वयनको विषय प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडसम्बन्धी विषय नभएबाट व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन गराउनु पर्ने अवस्था छैन तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

विपक्षी जि.एम.आर. कम्पनीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सुशील पन्त तथा अधिवक्ताहरू क्रमशः अनिलकुमार सिन्हा, शिवप्रसाद रिजाल, महेशकुमार थापा, अमरजिवी घिमिरेले बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । उहाँहरूले गर्नुभएको बहस जिकीर निम्नबमोजिम छ:

- कर्णाली प्रदेशको प्रादेशिक अखण्डता यो आयोजनाको कारणले कहीं पनि अवरुद्ध हुने स्थिति छैन । बरु यस आयोजनाले विकासको पूर्वाधार खडा भई सो क्षेत्रमा बहुमुखी विकासको द्वार खुल्न आउँछ ।
- निवेदकहरू प्रस्तुत आयोजनासँग प्रभावित व्यक्तिहरू होइनन् । काठमाडौँमा वसोवास केन्द्रित व्यक्तिहरूले स्थानीय स्तरको परियोजनाको अवरोध गर्ने हिसावले मात्र प्रस्तुत रिट निवेदन लिई आएको देखिन्छ । निवेदकहरूले समस्याहरूमात्र लिएर अदालत आउनुको सट्टा समाधानको उपाय पनि प्रस्तुत गर्नु अदालतको लागि सहयोग हुन्छ ।



- निवेदकहरू दुईजना मात्रै स्थानीयवासी भएकोले दुईजनाले मात्रै त्यस क्षेत्रमा सम्पूर्ण वासिन्दाको प्रतिनिधित्व गर्न सक्नुहुन्छ भन्ने अर्थ गरी प्रस्तुत निवेदनलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा ग्रहण गर्नु औचित्यपूर्ण हुँदैन ।
- प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्ने वित्तिकै त्यसलाई प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड भन्न सकिदैन । प्राकृतिक स्रोतको उपयोगको विषय भन्दैमा प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडका लागि संसदीय समर्थन चाहिन्छ भन्न उपयुक्त हुँदैन ।
- जि.एम.आर. कम्पनी भारतीय कम्पनी भएपनि संयुक्त लगानीमा नेपालमा कम्पनीको रूपमा कानूनबमोजिम दर्ता भएपछि त्यस्तो कम्पनीलाई नेपालको कानूनअनुरूप दर्ता भै सञ्चालन भएको नेपाली कम्पनी मानिन्छ । प्रस्तुत आयोजना नेपाली हो, विदेशी आयोजना होइन । नेपाली आयोजनालाई नेपाली कम्पनीले कार्यान्वयन गर्न सक्ने हुन्छ । विद्युतले राष्ट्रिय सीमाना पार गरेमा पनि प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड गरेको भन्न मिल्दैन ।
- यस कम्पनीले हालसम्म आयोजनाका लागि चालीस करोड रूपैयाँ खर्च गरिसकेको अवस्था भएको र आयोजनास्थलमा भैरहेको आयोजनाको सञ्चालनको प्रगतिसमेतको दृष्यबाट समेत यस कम्पनीको क्षमतामा प्रश्न उठाउन सक्ने अवस्था छैन ।
- निवेदकले आफ्नो निवेदनमा पछि नेपाललाई चाहिएको बेला विजुली नपाइने होकि भन्ने चिन्ताले प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको देखिन्छ । आयोजना सम्पन्न भइसकेपछि मात्र त्यस्तो समस्या आउन सक्ने र सो समस्या उत्पन्न भएमा सो सम्बन्धमा त्यस्तो विषय त्यतिखेरैको अवस्थामा उठान गर्ने हक निवेदकलाई सुरक्षित नै छ । निवेदकहरूले दूर भविष्यको चिन्ता अहिले नै उठाइहाल्नुपर्ने आवश्यकता छैन ।
- आयोजनास्थल क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिलाई कति क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ वा पढैन भन्ने कुरा प्रस्तुत मुद्दाबाट बोलिने कुरा नभई असर परेको बेलामा उपयुक्त उपचार खोज्न सम्बन्धित व्यक्ति स्वतन्त्र रहने अवस्था सुरक्षित नै छ ।
- रिट निवेदनमा उठाइएको विवाद न्यायिक निरूपणको विवाद नभई करारीय प्रकृतिको विषय भएको र त्यस्तो विषयमा सवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न नहुने हुनाले प्रस्तुत विषय न्यायिक पुनरावलोकनको विषय हुन सक्दैन । नेपाल सरकार र जि.एम.आर. इनर्जी कम्पनीबीच भएको सहमतिपत्र कानूनसम्मत र सरकारको जलविद्युत विकास नीति, २०५८ सँग सम्बन्धित छ । यसकारण प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्ने हकद्वैया छैन ।
- नेपाल सरकार र हाम्रो पक्ष जि.एम.आर. कम्पनी बीच भएको सहमतिपत्र सन्धि होइन र सो सहमतिपत्रलाई सन्धिको नामाकरण गरी संसदबाट अनुमोदन गर्नुपर्ने अवस्था छैन । सहमतिपत्र संविधानको धारा १५६ ले बोलेको जस्तो सम्भौता पनि होइन । प्रस्तुत विवाद प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडको प्रश्न नभएको हुँदा त्यस्तो विषयमा संसदीय अनुमोदन गर्नुपर्ने व्यवस्था छैन । पानी प्राकृतिक विषय नभएको सम्बन्धमा रामचन्द्र चटौत समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको रिट निवेदनमा यस सम्बन्धमा व्याख्यासमेत भइरहेको अवस्था छ । यस निवेदनमा कन्सोर्टियममध्येका अरु दुईवटा कम्पनीहरूलाई विपक्षी नै नबनाइएको एवं

निवेदकले उल्लेख गरेजस्तो प्रस्तुत विषय प्राकृतिक स्रोत वा यसको उपयोगको बाँडफाँडको प्रश्नसम्बन्धी विषय नै होइन तसर्थ रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ ।

त्यस्तै विपक्षी नेपाल विद्युत प्राधिकरणका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री सुशीलबिक्रम थापाले आफ्नो बहस प्रारम्भ गर्दै माथिल्लो कर्णाली आयोजना सर्वाधिक उपयुक्त उचित र आवश्यक आयोजनाको रूपमा देखिएकोले नेपाल सरकारले सो आयोजना सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा जि.एम.आर. कम्पनीसहितको कन्सोर्टियमसँग सम्झौतापत्र गरेको हो । विद्युत ऐन, २०४९ तथा विद्युत नियमावली, २०५० को अधीनमा रही स्वदेशी एवं विदेशी प्रवर्द्धकहरूबाट प्रस्ताव माग गरी खुल्ला प्रतिस्पर्धा गराई माथिल्लो कर्णाली नदीबाट विद्युत उत्पादन गर्ने गरी जि.एम.आर. कम्पनी कन्सोर्टियमसँग भएको समझदारीपत्र संसदबाट अनुमोदन गराउनुपर्ने प्रकृतिको समेत नभएको र उक्त समझदारीपत्रले निवेदकहरू लगायत कसैको कानूनी, संवैधानिक एवं मौलिक हकमा असर नपरेकोले निवेदकको मागबमोजिम रिट जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन । रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पक्ष विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायी तथा सहन्यायाधिवक्ताको बहससमेत सुनी दुबै तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित बहस नोटसमेत अध्ययन गरी आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएको र निर्णय सुनाउने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत रिट निवेदन पेश भएकोमा प्रस्तुत रिट निवेदन र सोसँग सम्बन्धित मिसिल सहितका बहसनोट लगायतका कागजातहरू अध्ययन गरियो ।

अब निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो होइन सो तर्फ निर्णय दिनुपर्ने भई निर्णय तर्फ विचार गर्दा, निवेदकले प्रस्तुत रिट

निवेदनमा मूलतः माथिल्लो कर्णाली आयोजना पूर्णरूपले कर्णाली प्रदेशमा रहेकोमा सो क्षेत्रका स्थानीय वासिन्दालगायतका त्यहाँका आम नागरिकहरूको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय भएकोमा त्यहाँको स्थानीय जनतालाई विस्तृत सूचना दिने उनीहरूको सहमति र स्वीकृति लिने, राय सुझाव लिनका लागि छलफल तथा सम्वाद चलाउने र निर्णय प्रक्रियामा स्थानीयवासीको अर्थपूर्ण सहभागिता गराउनु पर्नेमा विपक्षीहरूले सो बमोजिमका कुनै किसिमको प्रभावकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन समेत नगरी तथा उक्त GMR LTD Consortium India ले नेपाललाई विद्युत बिक्री गर्दा प्रति यूनिट के कति तिर्नुपर्ने हो सोको बारेमा समेत उल्लेख नभएबाट नेपाली जनताले उक्त क्षेत्रको विद्युत अन्तराष्ट्रिय बजारमा पाउने दर रेटभन्दा महंगो दरमा विद्युत खरीद गर्नुपर्ने प्रबल सम्भावना रहेको तथा माथिल्लो कर्णाली आयोजना सबै नेपालीको साझा प्राकृतिक सम्पत्ति भएको, यसको बाँडफाँडका सम्बन्धमा भएका सम्झौताहरूको अनुमोदन वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को उपधारा (१) (२) घ (३) बमोजिम हुनुपर्नेमा विपक्षीहरूले गरेको कथित सम्झौताले संविधानमा व्यवस्थित भएको उल्लिखित धाराको विर्षलाप हुन गएको, संविधानको धारा १५६ को उपधारा (१),(२घ) र (३) बमोजिम प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँडसम्बन्धी सन्धि वा सम्झौता अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिएको र सो सन्धि वा सम्झौता सोही धाराबमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन स्वीकृति वा समर्थन नभएसम्म नेपाल सरकार वा नेपाल राज्यको हकमा लागु भएको मानिने छैन भन्ने

उल्लेख भएकोमा सो बमोजिम नगरी सो प्रक्रियालाई छली निजी करार (Private Contract) को माध्यमले निर्माण गर्ने भनी संविधानकोसमेत उपेक्षा गरी विपक्षी जलस्रोत मन्त्रालयले व्यवस्थापिका संसद समक्ष पेश गरी उक्त सम्झौतालाई अनुमोदनसमेत नगरीकनै विपक्षीहरूले कर्णाली राज्यको प्रादेशिक खण्डतामा समेत प्रतिकूल असर पार्ने गरी नेपाल सरकारको तर्फबाट जलस्रोत मन्त्रालय र GMR ITD Consortium India बीच सम्झौता भएको हुँदा उक्त सम्झौता कार्यान्वयन भएको खण्डमा निवेदक लगायत सारा नेपालीहरूलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्रदत्त संवैधानिक तथा कानूनी हकमा प्रत्यक्ष आघात पार्ने भएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) बमोजिम उत्प्रेषणयुक्त परमादेशलगायत विपक्षीहरूका नाउँमा जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा वा पूर्जि जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक सरोकारको रूपमा उल्लेख गरी यस अदालतसमक्ष प्रवेश गरेको देखियो ।

विपक्षीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा कुनै व्यक्ति, संगठन वा संस्थाले विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको लागि विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ४ ले निर्धारण गरेको व्यवस्थाबमोजिम अनुमतिपत्र प्राप्त गरी विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको कार्य गर्न सक्ने र यही व्यवस्थाबमोजिम हालसम्म देशको विभिन्न भागमा विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको कार्यविधि भई नै रहेका तथा सोही ऐनको दफा २२ को उपदफा (२) ले विद्युत उत्पादनको लागि अनुमति प्राप्त व्यक्तिले आफूले उत्पादन गरेको विद्युत विदेशमा निर्यात गर्न चाहेमा सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारसँग सम्झौता गरी निर्यात गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको, त्यसरी विद्युत

निर्यात गर्नेले सरकारलाई तोकिएबमोजिम निर्यात कर तिर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत भएको, विधायिकाबाट पारित ऐनका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई रिट निवेदकले उपेक्षा गर्न सक्ने स्थिति छैन । रिट निवेदकले सो ऐनका व्यवस्थालाई चुनौती नै नदीई ऐन बमोजिम भए गरेको काम कारवाहीको विषयलाई लिएर रिट निवेदन दिएको, प्रस्तुत ऐन संविधानसँग बाभिएको छ, भन्ने दावी नलिई सो ऐन अन्तर्गतका काम, कारवाही संविधान सम्मत नभएको भनी विपक्षीले लिएको जिकीर निरर्थक छ । माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना सम्बन्धमा भएको सम्झौता नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा २ को खण्ड (क) बमोजिम परिभाषित सन्धि वा सम्झौता नेपाल सन्धि कानूनका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सम्पन्न भएका विभिन्न महासन्धिमध्ये सन्धि कानून सम्बन्धी सन् १९६९ मा सम्पन्न भियना महासन्धिको धारा २.१ को खण्ड (क) र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरू बीच वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट नियमित हुने विषय पनि नभएको, करार कानूनबाट नियमित हुने सामान्य करारिय प्रकृतिको लिखतलाई व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन हुनुपर्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा प्रचलित कानूनमा छैन । भारतको जि.एम. आर एनर्जी लिमिटेडसँग सम्पन्न भएको सम्झौता विद्युत ऐन, २०४९ को अधीनमा रही कार्यान्वयन हुनसक्ने व्यवस्था हो । अनुमति प्राप्त व्यक्तिले नेपालमा आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गरी सो सम्झौताबमोजिम अनुमति पत्रको अवधिभर विद्युत उत्पादन गर्ने र त्यसरी उत्पादन भएको विद्युत नेपाल कानूनको अधीनमा रही प्रसारण लाइनमार्फत् वितरण गर्ने, नेपाल कानूनबमोजिम लाग्ने कर, रोयल्टी र अन्य दस्तूर अनुमति प्राप्त व्यक्तिले अनुमतिपत्रको अवधिभर बुभाई निजले विकास गरेको आयोजना चालु हालतमा नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने हुन्छ । निजी क्षेत्रबाट

पूर्वाधार संरचनाको विकास गर्दा अपनाउने विश्वव्यापी अभ्यासअनुसार निर्माण, सञ्चालन, स्वामित्व तथा हस्तान्तरण (BOOT) को मान्यता बमोजिम सञ्चालन हुने प्रस्तावित आयोजनाबाट मुलुकको पूर्वाधार संरचनाको विकासमा वैदेशिक लगानीको उपयोग हुने यो उपयुक्त तरिका भएकोले सरकारद्वारा स्वीकृत नीति, प्रचलित कानून तथा यसअघि निजी क्षेत्रबाट यस प्रकारका आयोजना कार्यान्वयन भइ नै सकेको अनुभव समेतलाई उपयोग गरी प्रस्तुत आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सम्झौता भएको हो। मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोग र परिचालन गर्दा राष्ट्रको वृहत्तर हितलाई ध्यानदीर्घ गर्नुपर्ने र सो जलविद्युत आयोजनाको कार्यान्वयन सो ऐन, तथा अन्य प्रचलित कानूनको अधीनमा रहेर कार्यान्वयन हुने नै हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेतको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय तथा सम्बद्ध अन्य विपक्षीहरूको लिखित जवाफ व्यहोरामा उल्लेख भएको देखिन्छ।

त्यस्तै विपक्षीमध्येका जि.एम.आर. इजर्नी लिमिटेडको लिखित जवाफ व्यहोरा हेर्दा उक्त लिखित जवाफमा खासगरी नेपाल सरकारले कुनै लगानी नगरी सरकारको पूर्ण स्वामित्वको निकाय नेपाल विद्युत प्राधिकरणले संयुक्त उपक्रम कम्पनीमा २७ प्रतिशत शेयर स्वामित्व पाउने र नेपाल सरकारले १२ प्रतिशत विद्युतसमेत विना मूल्य पाउने गरी समझदारी भएको, नेपाल विद्युत प्राधिकरणले परियोजनाको लागि हालसम्म गरेको अध्ययन, अनुसन्धान समेतको लागि रु ८ करोड प्राप्त गर्ने भएको नेपाल राजपत्रमा मिति २०६४।५।२४ मा प्रकाशित नेपाल सरकार जलस्रोत मन्त्रालयको सूचनाअनुसार १०० देखि ५०० मेगावाटको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको लागि सरकारले प्रतिवर्ष एकमुष्ट रु १० लाख रूपैयाँ सर्वेक्षण अनुमति शुल्क लिन

पाउनेमा सहमतिपत्रबाट सरकारले प्रति मेगावाट रु १ लाखको दरले जम्मा रु ३ करोड लिन पाउने गरी नेपाल सरकारको हितमा हुने गरी सहमति भएको र सो परियोजनाबाट सरकारले रोयल्टी र विद्युत निर्यातबाट निर्यात कर समेत लिन पाउने भएकोले विभिन्न बाधा विरोध गरी परियोजनालाई ढिलो गर्दा त्यसको प्रत्यक्ष घाटा नेपाल र समस्त नेपालीलाई हुन्छ भन्ने समेतको व्यहोरा उल्लेख गरी करारीय प्रकृतिको विषयमा निवेदकलाई प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय नामाकरण गरी अदालतसमक्ष उपस्थित हुन हकाधिकारसमेत नभएको भन्ने प्रतिवाद गरी लिखित जवाफ तथा उक्त कम्पनीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीको बहस जिकीर तथा प्रस्तुत बहसनोटको व्यहोराबाट समेत अभिव्यक्त भएको देखिन्छ।

निवेदकहरूको रिट निवेदन व्यहोरा तथा विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, विपक्षीमध्येका नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयलगायतका निकाय तथा जि.एम.आर. इजर्नी लिमिटेड समेतका विपक्षीका तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ, बहस जिकीर तथा उपरोक्तबमोजिमका आ-आफ्ना दावी तथा प्रतिवाद जिकीर रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा मूलतः निम्न प्रश्नहरूमा सिमीत रही विवादको निष्कर्षमा पुग्न परेको छः

- प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूलाई नेपाल सरकार र विपक्षी GMR LTD Consortium India बीच सम्पन्न समझदारीपत्रको विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी प्रस्तुत रिट निवेदन लिएर यस अदालतसमक्ष उपस्थित हुने हकद्वैया छ वा छैन ?
- रिट निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाएको विषय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को

धारा १५६ को उपधारा (१) (२घ) (३) बमोजिम व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन गराउनु पर्ने हो होइन ?

- निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान छ, छैन ?

२. अब यी रिट निवेदकहरूले नेपाल सरकार र विपक्षी GMR LTD Consortium India बीच सम्पन्न समझदारीपत्रमा सन्निहित विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना नेपालीहरूको प्राकृतिक सम्पत्ति भएको तथा सो आयोजना गम्भीर राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएको र यस्तो विषयमा संविधानको धारा १५६ को उपधारा (१), (२घ) र (३) बमोजिम प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँडसम्बन्धी सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिएकोमा सो प्रक्रियालाई छली निजी करारको माध्यमले निर्माण गर्ने भनी संवैधानिक व्यवस्थाको उपेक्षा गरी विपक्षी जलस्रोत मन्त्रालयले व्यवस्थापिका संसद समक्ष पेश गरी उक्त सम्झौतालाई अनुमोदन समेत नगरिकनै कर्णाली प्रदेशको अखण्डतामा समेत असर पर्नेगरी विपक्षी जलस्रोत मन्त्रालय तथा जि.एम.आर. इनर्जी कम्पनी लिमिटेडसँग गरिएको सम्झौताले सम्पूर्ण नेपालीको हक र सरोकार राख्ने भएकोले उक्त सम्झौतासँग सम्बन्धित विषयहरूलाई लिएर उक्त विषयहरू सार्वजनिक सरोकारको विषय भएको भन्ने जिकीर लिई यी रिट निवेदकहरूले प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद ठानी यस अदालतसमक्ष नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गतको असाधारण अधिकारक्षेत्र बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदन दायर

गरेको र सार्वजनिक सरोकारको रूपमा प्रस्तुत विवाद यस अदालतसमक्ष उपस्थित गराएको भन्ने निवेदन व्यहोराबाट देखिन्छ ।

३. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा निवेदकहरूले विपक्षीमध्येका मन्त्रालयले निकालेको प्रेस विज्ञप्ति अनुसार २०६४।१०।१० गते नेपाल सरकार र GMR LTD Consortium India का बीचमा सम्झौता भएको भन्ने जानकारी प्राप्त गरी सो सम्बन्धमा भएको तथ्य थाहा पाउन विपक्षीहरूसँग सूचना माग गर्दा सोको सूचना दिन इन्कार गरेको, पत्रपत्रिकामार्फत् प्राप्त हुन आएको सूचना बमोजिम सरकार र विपक्षी कम्पनीबीच सम्पन्न भएको समझदारीपत्र सम्झौताले नेपालको माथिल्लो कर्णालीबासीको जीवन आधारलाई असर गर्ने तथा निवेदकहरू स्थानीयबासी भएबाट माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना राष्ट्रप्रेमी, विकासप्रेमी तथा नेपालको विकास चाहने सम्पूर्ण नेपालीहरूको प्राकृतिक सम्पत्ति भई यस्तो विषय राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएबाट आफूहरूले उक्त आयोजनाका सम्बन्धमा नेपाल सरकार र विपक्षी GMR LTD Consortium India विषयमा प्रश्न लिई उपस्थित हुने अधिकार सन्निहित छ भनी प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा चित्रित गरी दावी लिएको देखिन्छ । विपक्षी कम्पनी समेतको लिखित जवाफ व्यहोराबाट पनि तथा निजका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरू समेतले आफ्नो बहस, जिकीरमा निवेदकलाई नेपाल सरकार र कम्पनीबीच भएको करारिय प्रकृतिको विषय भएको तथा प्रस्तुत विवादमा संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न सन्निहित नभएको अवस्थालाई लिएर अदालतसमक्ष उपस्थित हुने हकद्वारा नभएको भनी आपत्तीको बुँदा बनाएको देखिन्छ ।

४. निवेदकले आफ्नो निवेदनमा खास गरी नेपाल सरकारद्वारा माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत

परियोजना कार्यान्वयन गर्नको लागि जलस्रोत मन्त्रालय तथा GMR कम्पनीबीच सन् २४ जनवरी, २००८ को सहमति भएको त्यस्तो सम्झौता राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम संसदबाट अनुमोदन गराउनुपर्ने विषय नै माथिल्लो कर्णाली आयोजना एवं नेपालीको साझा प्राकृतिक सम्पत्ति भएको र यसको उपयोग वा बाँडफाँडका सम्बन्धमा भएका सम्झौताहरूको अनुमोदन संविधानबमोजिम हुनुपर्नेमा सो नगरिएबाट सार्वजनिक सरोकारको माध्यमबाट प्रस्तुत विवाद लिई यस अदालतसमक्ष उपस्थित भएको देखियो ।

५. विवादित आयोजना नितान्त निजी व्यापारीक क्षेत्रको नियमित कारोवारअन्तर्गतको सञ्चालित आयोजना नभै राष्ट्रको सार्वभौम अधिकार अन्तर्गतको तथा जनताले उपयोग गरिरहेको वातावरणसँग सम्बन्धित विषय समेत सन्निहित गस्त्रहेको यस्तो प्रश्नमा जनसरोकार छैन भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । वस्तुतः निवेदकले प्रस्तुत निवेदनमा माथिल्लो कर्णाली आयोजनासँग सम्बन्धित विषयमा सम्झौता (समझदारीपत्र) मा सन्निहित विषयले त्यस आयोजनाद्वारा उत्पादन हुने विद्युतको बाँडफाँड तथा सो आयोजनाबाट प्राप्त हुने भनिएको आयोजनाबाट उत्पादन हुने विद्युतको बाँडफाँड तथा आयोजनासँग सम्बन्धित अन्य पक्षले नेपाल र नेपालीको हितमा प्रत्यक्ष असर पर्ने भन्ने प्रश्न समेत उठाई प्रस्तुत माग दावीलाई सार्वजनिक सरोकारको रूपमा उल्लेख गरी सोको प्रभावकारी उपचारको लागि प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको समेत देखिन्छ ।

६. निवेदकले यस अदालतमा खास गरी पानी, पानीको उपयोग तथा पानीको उत्पादनसँग सम्बन्धित विद्युत ऊर्जाको विषयलाई समेत उठान

गरेको पाइन्छ । पानी मानवजीवनको लागि नभइ नहुने एक प्राकृतिक वस्तु हो यसको उपयोग बाँडफाँड तथा अन्य व्यवस्थापनका जुनसुकै विषयलाई प्राकृतिक वस्तुको उपयोगसँग सम्बन्धित रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ । पानीसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर माथिल्लो कर्णाली आयोजना सञ्चालन हुने स्थानीय स्तरकै व्यक्तिहरूले सार्वजनिक सरोकारको विषय ठानी अदालतसमक्ष उपस्थित हुनुलाई अन्यथा भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । नेपाल सरकार र विपक्षी कम्पनीका बीच सम्पन्न भएको समझदारी पत्रका आधारमा माथिल्लो कर्णाली क्षेत्रमा सञ्चालन हुने त्यस्तो आयोजनाले निःसन्देह उक्त क्षेत्रका जनताको जनजीवनमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने हुन्छ । त्यसमा पनि विद्युत उत्पादन गर्ने गरी उत्पादनमुखी आयोजना सञ्चालन हुने त्यस्ता ठूला आयोजनाहरूको निर्माण सञ्चालन लगायतका प्रक्रियाको निर्णय गर्दा त्यस क्षेत्रका जनताको जनजीवनमा पर्न सक्ने असर प्रभाव तथा पैदा हुनसक्ने उदासिनता, कुण्ठा, प्रतिशोध जस्ता पक्षहरूलाई मननु गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । निवेदनमा उल्लिखित विषय देशको एउटा महत्वपूर्ण जलविद्युत आयोजनासँग सम्बन्धित विषय भएको, यसमा निहित हुने लागत खर्च तथा यसले सिर्जना गर्ने विभिन्न किसिमका अवसर र चुनौतीहरूका विषयले विभिन्न किसिमका स्वार्थहरू सिर्जना गर्न सक्ने हुन्छ, नै । यस्तो अवस्थामा यस्ता ठूला प्रकृतिका आयोजनाले त्यस क्षेत्रका जनताको जनजीवनमा पार्न सक्ने असर तथा प्रभावको विषयलाई लिएर जुनसुकै नागरिकले जनसाधारणको सदस्यको नाताले जनसाधारणमा पर्न सक्ने असरको खोजी गर्न अदालतमा प्रवेश गर्नु स्वाभाविक भै प्रस्तुत विवादमा निवेदकहरूको सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद

होइन भनी न्यायिक उपचारको खोजी गर्ने निवेदकहरूको प्रयासलाई रोक्न मिल्ने देखिएन ।

७. अब दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, निवेदकले रिट निवेदनमा दावी लिएको माथिल्लो कर्णाली आयोजनाको सम्बन्धमा नेपाल सरकार र विपक्षी GMR LTD Consortium India कम्पनीका बिचमा भएको सम्झौताको विषयवस्तु नेपालको साभ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति भएको र यसको बाँडफाँडका सम्बन्धमा भएका सन्धि वा सम्झौताहरूको अनुमोदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को उपधारा (१) (२घ) र (३) बमोजिम हुनुपर्नेमा विपक्षीहरूले गरेको सम्झौताले उल्लिखित धाराको बर्खिलाप भएको तथा सो सम्झौता कार्यान्वयन भएमा सम्पूर्ण नेपालीहरूको संवैधानिक तथा कानूनी हकमा आघात पुग्ने मुख्य जिकीर लिई नेपाल सरकार र उक्त कम्पनी बीचको सम्झौता र सो सम्झौताबमोजिमको माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजनाको कार्यान्वयनसम्बन्धी विषयका सम्बन्धमा मुख्य आपत्ती जनाएको देखियो । लिखितजवाफकर्ताहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनका निवेदकहरूलाई रिट निवेदन दायर गर्ने हक नभएको भनी हकद्वैया विहीन जिकीर लिएको भए पनि निवेदकहरूले विवादित आयोजनाको कार्यान्वयनपूर्व नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम संसदको अनुमोदन आवश्यक रहेको भन्ने जिकीर लिएको हुँदा सो प्रश्नको निराकरण गर्नुपर्ने भएको छ ।

८. सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थनका सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ ले व्यवस्था गरेको र उक्त धारा १५६ को उपधारा (१) मा नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति

वा समर्थन कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुने छ, भन्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ, भने उक्त धारा १५६ को उपधारा (२) मा उपधारा (१) बमोजिम कानून बनाउँदा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका विषयका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाइ बहुमतले गर्नुपर्ने शर्त राखिने छ, भन्ने उल्लेख भई निम्न विषयका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाइ बहुमतले गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ;

- (क) शान्ति र मैत्री,
- (ख) सुरक्षा एवं सामरिक सम्बन्ध
- (ग) नेपाल राज्यको सीमाना र
- (घ) प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड

९. तर खण्ड (क) र (घ) मा उल्लिखित विषयका सन्धि वा सम्झौतामध्ये राष्ट्रलाई व्यापक गम्भीर वा दीर्घकालिन असर नपर्ने साधारण प्रकृतिका सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन व्यवस्थापिका संसदको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको साधारण बहुमतबाट हुन सक्ने छ, भन्ने समेत स्पष्ट संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिन्छ ।

१०. संसदीय अनुमोदन आवश्यक पर्ने अवस्थाहरूका हकमा धारा १५६ को व्यवस्था हेर्दा अन्य कुराका अतिरिक्त प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड हुनुपर्ने देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम नेपाल र कुनै विदेशी राज्यका सरकारसँग कुनै सन्धि

सम्झौता गरेकोले वा सोको अनुमोदन सम्मिलन स्वीकृति वा समर्थन गरेको देखिन आउँदैन। माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजना नेपाल भित्र सञ्चालन हुने र नेपालमा कुनै पनि भू-भाग वा अरु प्राकृतिक स्रोतको वारेमा अन्य कुनै मुलुकलाई दिएको वा बाँडफाँड गर्न मञ्जूर गरेको भन्ने देखिन्छ। उक्त आयोजनाबाट उत्पादन हुने विद्युत मात्रैको वारेमा नेपाल सरकार र विपक्षी GMR LTD Consortium India बीचमा सहमति भएको देखिन्छ। नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको जलस्रोत नीति र प्रस्तुत आयोजनामा भएका सहमति अनुसार विभिन्न शर्तहरू सहित आयोजना कार्यान्वयन गर्न विपक्षी GMR LTD Consortium India कम्पनीलाई आयोजना सञ्चालनको लागि स्वीकृति दिएको देखिन्छ, र उत्पादित विद्युत निकासीमूलक बनाउने नीतिसमेत कायम राखेको देखिन्छ।

११. उक्त आयोजना सञ्चालन सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रस्ताव आब्हान गरी आयोजनाका लागि प्राप्त प्रस्तावहरू मध्येबाट उपयुक्त प्रस्ताव छानविन गरी छनौट गरिएको तथा सोही सम्बन्धमा विपक्षी कम्पनीसँग उक्त सहमति भएको पाइन्छ। जलविद्युतको क्षेत्रमा विकास गर्ने यस्ता किसिमका आयोजना स्वभावैले ठूला आयोजना भई पूँजी र विशेषज्ञताको आवश्यकताका आधारमा विदेशी पूँजी आकर्षित गर्न खोजिएको हुँदा नेपालको प्रचलित कानून र नीतिअन्तर्गत गरिएको सहमतिलाई प्रारम्भमै गैरकानूनी सम्झन मिल्ने देखिँदैन।

१२. कुनै आयोजना स्वदेशी पूँजीबाट सरकार आफैले वा नीजि क्षेत्रसँगको सहकार्यमा वा विदेशी सरकार वा कम्पनीसँग मिलेर छुट्टाछुट्टै रूपमा सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा कार्यपालिकाले देशको आवश्यकता, स्रोतको विद्यमानता आयोजना सञ्चालनको लागत र व्ययको अनुमान, आफ्नो

प्राविधिक तथा शीपको विद्यमान अवस्था, आयोजना सञ्चालनबाट विद्यमान जोखिम तथा आयोजनाबाट प्राप्त हुने लाभ एवं लगानीका समस्त पक्षहरूलाई विचार गरी राष्ट्र र जनताको हितमा निर्णय गरिने कुरा हो। कुन आयोजना कुनै खास तरिकाबाट कसले कसरी सञ्चालन गर्ने गरी जिम्मा दिनु पर्छ, भन्ने कुरा मूलतः न्यायिक तवरले विचार गर्नुपर्ने विषय देखिन आउँदैन।

१३. प्रस्तुत मुद्दामा मूलतः नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम नेपाल र कुनै विदेशी राज्य वा सरकारसँग कुनै सन्धि, सम्झौता गरेको वा सोको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन गरेको देखिन आउँदैन। देशको प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड गर्ने गरी कसैसँग कुनै विदेशी राज्य वा सरकारसँग सम्झौता भएको पनि देखिँदैन। प्रस्तुत आयोजना दुई देश बिचको सीमाक्षेत्रको आयोजना पनि देखिँदैन। प्रस्तुत आयोजना नेपालको कर्णाली प्रदेशको उच्च पहाडी भागमा सञ्चालन हुने जलविद्युत आयोजना भएको र रिजरभवायर प्रकृतिको आयोजना पनि नदेखिएकोले पानीको संकलनबाट हुने जलआपूर्तिको विशेष व्यवस्था हुने प्रकृतिको पनि देखिँदैन।

१४. नेपाल राज्यभित्र विद्युत कटौतीको समस्या रहेको, सस्तोमा विद्युत उत्पादन हुने भै आफूले सस्तो उत्पादन विदेशमा बिक्री गर्ने, अनि आफूले विद्युत आयात गर्दा महंगोमा खरीद गर्दा मर्कापर्ने, आयोजनाबाट प्राप्त हुने रोयल्टी र नेपालले निःशुल्क पाउने विजुलीको मात्रा धेरै नभएको, आयोजना नेपालले नै सञ्चालन गर्नुपर्ने भन्ने जस्ता विविध कारणहरू देखाई निवेदकहरूले उक्त आयोजना निकासीमूलक बनाउन नहुने र विदेशी कम्पनीलाई सञ्चालन गर्नेगरी सम्झौता गर्न नहुने तर्क गरेको देखिन्छ।



१५. वस्तुतः जलविद्युत विकासको सम्बन्धमा नेपालमा जलविद्युतको विकासका लागि आवश्यक आयोजनाहरूको आवश्यकता, ती आयोजनाबाट प्राप्त हुने लाभहरू अधिकतम बनाउने, नेपाली जनतालाई विद्युत आपूर्ति गराउन स्थानीय रूपमा नै आयोजना सञ्चालन हुनुपर्ने कुराहरू आयोजना छनौट गर्ने हिसावले महत्वपूर्ण र लाभदायक हुन सक्छन् । कुन आयोजना कसरी सञ्चालन गर्ने र त्यसबाट प्राप्त हुने लाभ र लागतको कुराको औचित्य के हुने हो भन्ने कुरा राज्यको र खासगरी राज्यको अङ्गको रूपमा रहेको कार्यपालिकाको उत्तरदायित्वको विषय हो । निवेदकहरूले यस सम्बन्धी सरोकारहरू कार्यपालिकाको निर्णय प्रक्रियामा अभिव्यक्त गर्न खोज्नु पर्ने कुराहरू हुन्छन् ।

१६. विद्युत आयोजनाहरूको वर्गीकरण, छनौट वा कार्यान्वयन सम्बन्धी यस्ता नीतिगत प्रश्नहरूमा अदालतको खास संलग्नता रहने अवस्था रहदैन । के कस्ता आयोजनाहरू राष्ट्रका लागि आवश्यक हुने, ती आयोजनाहरू निर्माण गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा के कस्ता व्यवस्थाहरू कायम छन् र ती कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल नहुने गरी राष्ट्र तथा जनताको हितका लागि कार्यपालिकीय निकायले प्रचलित कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रका लागि आवश्यक त्यस्ता आयोजनाहरूको वर्गीकरण, छनौट, सञ्चालन, रेखदेख तथा नियमन गर्ने जस्ता नियमित कार्यपालिकीय कार्यमा सामान्य अवस्थामा अदालतले हस्तक्षेप गरी त्यस्ता आयोजनाहरूको निर्माण, सञ्चालन तथा अन्य नियमित प्रक्रियामा अवरुद्ध पार्न मिल्ने समेत हुदैन । संविधान, ऐन, कानून प्रतिकूल कुनै काम गरी जनताको मौलिक एवं कानूनी हक वा सार्वजनिक हक हितमा प्रतिकूल असर पार्ने काम भएको अवस्थामा मात्रै अदालतले संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरि निर्णय गर्ने गर्दछ । सरकारले गरेको नितान्त प्रशासनिक वा नीतिगत निर्णयहरूको लागि सरकार नै जनताप्रति

जिम्मेवार रहने हुनाले त्यस सम्बन्धमा अदालतले विचार गर्नुपर्ने अवस्था रहदैन ।

१७. निवेदकले उठाएको प्रस्तुत विवादमा माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजनामा पानीको प्रयोग भै विद्युत उत्पादन हुने, विद्युत उत्पादनपछि पानीको जो चाहिने सम्पूर्ण प्रयोग नेपालले गर्न सक्ने देखिन्छ । सो सिलसिलामा कुनै प्राकृतिक स्रोत कसैलाई दिनुपर्ने पनि देखिँदैन । उत्पादित विद्युत विदेशमा बिक्री गर्दा सो सँग अन्य प्राकृतिक स्रोत पनि सँगै बिक्री हुने भन्ने पनि देखिँदैन ।

१८. प्रस्तुत विषयमा विद्युत भनेको पानीरूपी प्राकृतिक स्रोतबाट भएको उत्पादन हो, जो स्वयं प्राकृतिक स्रोत होइन । कुनै पनि उत्पादित चीज, वस्तु वा सेवा जस्तै विद्युतको व्यापार हुन सक्छ र सो निर्यात पनि गर्न सकिन्छ । कानूनले यस्तो कार्य गर्न निषेध गरेकोमा बाहेक सो गर्न नपाउने भन्न मिल्दैन । विद्युत स्वयंलाई प्राकृतिक स्रोत मान्ने हो भने भूमिबाट उत्पादित अन्न पनि प्राकृतिक स्रोत मान्नु पर्ने र त्यसको निकासी पनि रोक्नुपर्ने अवस्था आउँछ । व्यापारिक नीतिको हकमा राज्यद्वारा आवश्यकताअनुसार निर्यातमा नियन्त्रण गर्न नसकिने होइन तर, त्यो भिन्न विषय हुन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा जस्तो नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) ले व्यवस्था गरेको संवैधानिक प्रावधानका आधारमा संसदीय अनुमोदन चाहिने विषय त्यसमा लागू हुदैन ।

१९. निवेदकले प्रश्न उठाएको आयोजनाको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका संसदको प्राकृतिक स्रोत समितिमा पनि छलफल नभएको देखिँदैन । त्यहाँ एक भन्दा बढी ठूला आयोजना एउटै कम्पनीलाई नदीने नीति बनेको पनि देखिन्छ । धारा १५६(२) बमोजिम संसदीय अनुमोदन चाहिने भएमा त्यस सम्बन्धमा त्यस्तो प्रश्न व्यवस्थापिका संसदमा नै मौकैदेखि उठ्न नसक्ने देखिँदैन । तर त्यस सम्बन्धमा

त्यस विषयले कुनै स्थान पाएको देखिदैन । व्यवस्थापिका संसदको प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने विषय भएमा त्यस्तो प्रक्रियामा प्रवेश दिने दिलाउने र प्रस्ताव ल्याउने सोही संसद वा त्यहाँका सदस्यहरूको हक एवं कर्तव्य बन्दछ । निवेदकहरूले उक्त प्रक्रिया सक्रिय गराउनेतर्फ न्यूनतम कुनै प्रयास गरेको समेत देखिदैन । धारा १५६ (२) को संसदीय अनुमोदन चाहिने भनी उक्त व्यवस्थापिका संसदको जिकीर लिई लिखित जवाफ समेत प्राप्त हुन आएको पनि देखिदैन । यसरी व्यवस्थापिका संसद अन्तर्गतको प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने वा अनुशरण गर्नुपर्ने कुरामा सम्बन्धित निकायलाई परिचालन गर्न न्यूनतम पनि प्रयास नगर्ने तर सोही विषयमा सार्वजनिक सरोकारको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ को पूर्वावस्थाहरू विहीन भएको थाहा पाउँदा पाउँदै सो धाराको प्रयोग गरी आयोजनाको सञ्चालन अवरोध गर्ने दृष्टिकोण लिनुलाई मात्रै पनि स्वीकार्य मान्न मिलेन ।

२०. अब रिट निवेदकहरूको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन सोतर्फ विचार गर्दा, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ अन्तर्गत कुनै कुरा प्राकृतिक स्रोत वा सो कुराको बाँडफाँड हो वा होइन भन्ने कुरा टनकपुर बाँधको मुद्दामा र त्यस पछि रामचन्द्र चटौत निवेदक भएको पश्चिम सेती जलविद्युत आयोजनासम्बन्धी मुद्दामा करारीय सम्भौता दुई देशबीचको वा बहुराष्ट्रिय प्रकृतिको प्राकृतिक स्रोत साधनको बाँडफाँडसम्बन्धी सम्भौता नभएको र उक्त व्यापारिक सम्भौताबाट कम्पनीलाई जलविद्युत उत्पादन गर्ने र बिक्री गर्ने गरी निश्चित शर्तहरू सहित खास अवधिको लागि अनुमतिस्म दिइएको हुँदा स्रोत वा तिनको उपयोगको बाँडफाँड गरेको भन्न नमिल्ने भन्ने समेत सिद्धान्त प्रतिपादन भई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ बमोजिम अनुमोदनको प्रयोजनको

लागि व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने सन्धि वा सम्भौताको हकमा कुनै सन्धि वा सम्भौता राष्ट्रलाई व्यापक, गम्भीर वा दीर्घकालिन असर पर्ने खालको हो वा होइन भनी निक्कैल गरी अग्रिम रूपमा अदालतले निर्देशित गर्ने नभई अनुमोदन आवश्यक हुने अवस्थाको सन्धि सम्भौताको हकमा सम्भौता गर्ने राज्यपक्षले नै आफ्नो समीक्षा साथ संविधानबमोजिम पेश गर्नुपर्ने गरी यस अदालतबाट विसद् चर्चा भइसकेको छ ।

२१. सोअनुसार निवेदकले उठाएको प्रस्तुत मुद्दामा सन्निहित माथिल्लो कर्णाली आयोजनाको सञ्चालनको लागी अन्तराष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा गरी छनौट गरी आयोजना सञ्चालन गर्न विपक्षी जि.एम.आर. इनर्जी लिमिटेड नामक कम्पनीलाई आयोजना निर्माण सञ्चालन गर्न दिन नेपाल सरकार सहमत भएको देखिन्छ । आयोजनामा विभिन्न शर्तहरू तोकिएको, ३० वर्षपछि नेपाल सरकारमा आयोजनाको स्वामित्व फिर्ता आउने देखिएको, सो अघि आयोजनाबाट खास मात्रामा राजश्व एवं निःशुल्क विद्युत प्राप्त हुन सक्ने समेत देखिएको छ । आयोजना सञ्चालनमा शर्तहरू किटान गर्दा कुनै अख्तियारको दुरुपयोग भएको पनि निवेदकको भनाई छैन । त्यस्तो प्रश्न रहेको भए त्यो बेग्लै ढंगले सम्बोधन हुने प्रश्न हुँदा प्रस्तुत मुद्दासँग सम्बन्धित पनि देखिँदैन । नेपाल सरकारलाई कुनै पक्षसँग जलविद्युत आयोजनाको सञ्चालन सम्बन्धमा प्रचलित विद्युत सम्बन्धी ऐन, नियम र नीतिअन्तर्गत निर्णय गरी कुनै आयोजना सञ्चालन गर्न सम्भौता गर्ने अधिकार भएकै देखिएको र त्यस्तो विषयमा सामान्य कानून एवं करारको समेत विषय देखिन आएकोले यस्तो प्रचलित कानून तथा कानूनबमोजिम कायम रहेको करारको विषयवस्तुमा यस अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी हस्तक्षेप गर्नुपर्ने समेत देखिँदैन ।

२२. अतः नेपाल सरकार जलस्रोत मन्त्रालयले मिति २०६४।१०।१० मा निर्णय गरी विपक्षी जि.एम.आर. इनर्जी कम्पनीसँग समझदारीपत्र गरेको र सोही समझदारीपत्रका शर्तहरूको औचित्यका सम्बन्धमा निर्णय गर्ने कार्यपालिका आफैमा उत्तरदायित्व रहने र त्यसको औचित्यमा निवेदकको मागअनुसार नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ (२) बमोजिम हस्तक्षेप गरी त्यस्तो सम्झौतालाई पुनरावलोकन गर्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन। उक्त सहमति एवं सम्झौताबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६(२) बमोजिम व्यवस्थापिका संसदको अनुमोदन चाहिने कुनै कुरा विद्यमान भएको निवेदकले देखाउन नसकेकोले सो अवस्थामा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गरी व्यवस्थापिका संसदलाई उक्त धारा १५६(२) बमोजिमको प्रक्रिया प्राप्त गर्न भन्न मिल्ने नदेखिएकोले साथै यसै अदालतबाट निवेदक रामचन्द्र चटौत समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय काठमाडौंसमेत भएको उत्प्रेषण समेत मुद्दामा यस अदालतको मिति २०६५।५।२४ मा भएको फैसलामा उल्लिखित आधार र कारणहरू प्रस्तुत रिट निवेदनमा पनि विद्यमानै देखिएको हुँदा सो आधारमा समेत निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गर्न मिल्ने। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।  
न्या.गिरीश चन्द्र लाल

इति संवत् २०६९ साल असार २७ गते रोज ४ शुभम्  
इजलास अधिकृत :- विष्णुप्रसाद गौतम



## निर्णय नं.८९८३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
२०६४- wo ०४९६  
आदेश मिति: २०६९।११।१०।५

विषय: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: जिल्ला धनुषा, जनकपुर नगरपालिका  
वडा नं. ५ वस्ने अमरनाथ गुप्ता  
विरुद्ध

प्रत्यर्थी: सीताकुमारी देवी शाह समेत

- लेनदेन मुद्दाको फैसलाबमोजिमको बिगो प्रतिवादीले बुझाउन नसके वादीले सिधाखर्च दाखिल गरेमा थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था देखिन्छ। यहाँ प्रतिवादीलाई कानूनले कुनै विकल्प दिएको देखिँदैन। अर्काको ऋण खाएपछि दिनु, तिर्नु ऋण खानेको कर्तव्य नै हो। आफै ऋण नतिरेपछि अदालतमा मुद्दा परी पैसला भैसकेपछि फैसलाबमोजिमको बिगो बुझाउन प्रतिवादी बाध्य हुन्छ। यो वा त्यो बहानामा उसले उन्मुक्ति प्राप्त गर्न नसक्ने।
- फैसलापश्चात् स्वयं अग्रसर भै बिगो बुझाउनुपर्नेमा वादीले प्रतिवादीको नाउँमा जायजेथा खोजी दरखास्त हाल्नुपर्ने र जायजेथा फेला नपारेको अवस्थामा सिधाखर्च दाखिल गरी थुनामा राख्न पाउने कानूनी व्यवस्थामा वादीको दरखास्त दायर भएपछि प्रतिवादीले सम्भव भए नगदै बुझाउनु पर्दछ, सम्भव

छैन भने आफ्नो नाउँको जायजथा देखाउनु पर्दछ। यी दुई अवस्था देखाउन नसकेको अवस्थामा थुनामा राख्न पाउने।

- अरूसँग मुद्दा चलिरहेको छ भनेर लेनदेन व्यवहारको १९ नं र दण्ड सजायको ४२(२) को कानूनी व्यवस्थालाई निष्क्रिय बनाउन मिल्दैन। मुद्दा चल्नु एउटा प्रक्रियासम्म हो। मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा उसको हक ठहर्न पनि सक्छ र नठहर्न पनि सक्दछ। न्यायिक निकायमा विचाराधिन विषयवस्तुलाई आधार लिई अन्तिम भएर रहेको फैसलाको कार्यान्वयनलाई अवरोध खडा गर्नु न्यायोचित नहुने।

(प्रकरण नं. ४)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता प्रकाश के.सी.  
प्रत्यर्थीतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता यदुनाथ खनाल  
अवलम्बित नजीर:

- नैकाप २०५८, अङ्क ७ र ८, पृष्ठ ४५७,  
नि.नं ७०२५

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन दामासाहीको महलको १० नं.,
- लेनदेन व्यवहारको १९ नं.
- दण्ड सजायको ४२(२) नं.
- बाँकी नतिर्नेको महलको १० नं.,
- चोरीको महलको १० नं.
- आगो लगाउनेको महलको ९ नं.

आदेश

**न्या.कल्याण श्रेष्ठ:** नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ :-

विपक्षी सीताकुमारी देवी साहले म निवेदकसँग मिति २०५५।७।१ गतेका दिन रु २,१९,०००। ऋण लिनु भएकोमा भाखाभिन्न उक्त ऋणको सावाँ व्याज नबुझाउनु भएकोले लेनदेन मुद्दा दायर भै साँवा व्याज समेत भरी पाउने गरी अन्तिम फैसला भै बसेको छ। विपक्षीका नाउँको कि.न. २१ को क्षेत्रफल ०-५-२ जग्गा लिलाम गरी विगो असूलउपर गरिपाऊँ भनी मिति २०६३।१।२० गतेका दिन धनुषा जिल्ला अदालतमा निवेदन दायर गरेकोमा उक्त जग्गा र सो जग्गामा बनेको घर विपक्षी सीताकुमारी देवी साहको नामबाट अन्य व्यक्तिका नाममा नामसारी भै विपक्षका नाउमा कायम नरहेकोले विगो रकम असूलउपर हुन नसकेको र विपक्षीले समेत रकम तिर्ने बुझाउने कुरामा चासो नदेखाएको हुँदा बाध्य भई मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको १९ नं तथा दण्ड सजायको ४२(२) नं बमोजिम एक वर्ष थुनामा राखिपाऊँ भनी लाग्ने सिधा खर्च समेत दाखिला गरी मिति २०६५।१।२२ गते धनुषा जिल्ला अदालतमा निवेदन दर्ता गराएका थिए।

तत्पश्चात् विपक्षी सीताकुमारी देवी साहले २०६४ साल असोज १६ गतेका दिन धनुषा जिल्ला अदालतमा उक्त फैसला कार्यान्वयन दरखास्त तामेली राखिपाऊँ भनी निवेदन दायर गर्नु भएकोमा मिति २०६४।१।३० गतेका दिन तहसीलदारले तामेलीमा राख्न नमिल्ने भनी गरेको आदेशउपर निज सीताकुमारी देवीले धनुषा जिल्ला अदालतमा निवेदन दायर गर्नुभएको थियो। जिल्ला अदालतबाट मिति २०६६।२।८ मा तहसीलदारको आदेश मिलेकै देखिँदा निवेदन मागबमोजिम बदर गरिरहन परेन, प्रतिवादीको नाउँमा म्याद जारी गरी म्यादभिन्न विगो दाखिल गरे वा जेथा देखाएमा सोहीबमोजिम र दाखिल नगरे जेथा नदेखाए प्रतिवादीको नाममा पक्राउ

पूर्जी जारी गरी पक्राउ परेका बखत अ.व. १२१ नं बमोजिम थुनुवा पूर्जी जारी गरी सिधाखर्चबापत राखेको धरौटी रकम साथै राखी थुनामा बस्न कारागार कार्यालय महोत्तरी पठाई दिनु भनी आदेश जारी भएको थियो । थुनामा राख्ने गरी भएको उक्त आदेश बदर गरिपाऊँ भनी विपक्षी सीताकुमारी देवी साहले अ.व. १७ नं बमोजिम पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा निवेदन दायर गरी मिति २०६६।७।१५ मा सीताकुमारी देवी साहले ससुरा तथा पतिउपर दे.नं १९९९ को अंश मुद्दा दायर भै चलिरहेको भन्ने देखिन आएको हुँदा मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ९ नं लाई समेत ध्यानमा राखी कारवाही गर्नुपर्ने, त्याहाँबाट मिति २०६६।२।८ मा थुनामा राख्न कारागार कार्यालय महोत्तरी पठाईदिनु भन्ने समेत आदेश रीतपूर्वक नहुँदा बदर गरिएको छ भनी भएको आदेश न्याय तथा कानून प्रतिकूल छ ।

विपक्षी सीताकुमारी देवी साहले ससुरा तथा पतिउपर दे.न. १९९९को अंश मुद्दा चलिरहेको भन्ने आधार नै गलत रहेको छ । किनकि विपक्षी सीताकुमारी देवी साह समेत भएको दे.नं. १४१५ को अंश मुद्दा मिति २०६२।१०।७ गतेमा धनुषा जिल्ला अदालतमा मिलापत्र भएको छ । उक्त तथ्यलाई नजर अन्दाज गरी लेनदेन व्यवहारको ९ नं को गलत व्याख्या भएको छ । साथै, निवेदक रिनु शेर्पा विपक्षी रामेछाप जिल्ला अदालत भएको नेकाप २०५८, अङ्क ७ र ८ पृष्ठ ४५७, नि.नं ७०२५ मा प्रकाशित नजीर सिद्धान्त समेत विपरीत रहेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको उक्त आदेश बदरभागी छ । अतः जिल्ला अदालत धनुषाको आदेशलाई बदर गर्ने गरी मिति २०६६।७।१५ गतेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको आदेश प्रचलित कानूनको प्रतिकूल तथा गैरकानूनी र उल्लिखित नजीर सिद्धान्तविपरीत रहेको हुँदा

उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी मिति २०६६।२।८ गतेको धनुषा जिल्ला अदालतबाट भएको आदेश कायम गरी सोही आदेशबमोजिम गर्न गराउन विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको अमरनाथ गुप्ताको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

जिल्ला अदालतबाट विगो बापत थुनामा राख्न भएको आदेशउपर प्रतिवादी सितादेवीको निवेदन प्रतिवेदन पेश हुँदा निजले ससुरा तथा पतिउपर दायर गरेको दे.नं १९९९ को अंश मुद्दा चलिरहेको भन्ने देखिन आएको हुँदा मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको ९ नं समेतलाई ध्यानमा राखी कारवाही गर्नुपर्नेमा मिति २०६६।२।८ मा थुनामा राख्न कारागार कार्यालय महोत्तरीमा पठाई दिने भन्ने समेत भएको आदेश रीतपूर्वक भएको नहुँदा बदर गरिदिएको छ । उक्त दफा समेतलाई हेरी कानूनबमोजिम गर्नुहोला भन्ने आदेश भएको हो । यसरी कानूनबमोजिमको अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी कानूनबमोजिम नै यस अदालतबाट आदेश भएको हुँदा यस अदालतको उक्त आदेशबाट रिट निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिम रिट निवेदकको संविधानप्रदत्त मौलिक हक हनन नभएकोले निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको लिखित जवाफ ।

विपक्षीबाट मैले लिएको ऋण म तिर्छु भन्दाभन्दै विपक्षीले ममाथि बद्नियत चिताई धनुषा

जिल्ला अदालतमा लेनदेन मुद्दा दर्ता गराएका थिए । उक्त लेनदेन मुद्दामा वादी दावी पुग्ने गरी फैसला भएको थियो । उक्त फैसला भएपश्चात् विपक्षीले म अबला नारीमाथि बदनियत चिताई मलाई थुनामा राख्ने नियतवश धनुषा जिल्ला अदालतमा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ४२(२) नं र लेनदेन व्यवहारको १९ नं बमोजिम थुनामा राखिपाउँ भनी सिधा खर्च समेत दाखिला गरी निवेदन दिएको थाहा पाई मैले मेरा श्रीमान् घरपरिवारसँग अंश मुद्दा दिएको र उक्त मुद्दा हाल विचाराधिन रहेको हुँदा विपक्षीले दिएको निवेदन मुलतवी राखी पाउँ भनी निवेदन दिएको थिएँ । मेरो निवेदनमा कारवाही हुँदा मिति २०६४।१।३० गतेका दिन तहसीलदारले तामेलीमा राख्न नमिल्ने भनी आदेश गरेउपर धनुषा जिल्ला अदालतबाट पनि तहसीलदारले गरेको आदेशलाई नै सदर गर्ने गरी मिति २०६६।२।८ गतेको दिन आदेश भएको थियो । सो आदेशउपर मैले पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा १७ नं को निवेदन गरेको थिएँ । पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट लेनदेन व्यवहारको ९ नं लाई ध्यानमा राखी कारवाही गर्नु भन्ने आदेश मिति २०६६।७।१५ गते भएको थियो । म सीतादेवीको कुरालाई मध्यनजर गर्दै पति शिवजी प्रसाद साहसंग अंश दर्ता मुद्दा चलिरहेको कुरालाई ध्यानमा राखी पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट उक्त आदेश भएको हो ।

मेरो सगोलको श्रीसम्पतिमा मेरो अंश हक लाग्ने कुरामा कुनै विवाद छैन । मेरो सगोलको परिवारका नाममा रहे भएको चल अचल सम्पतिबाट विपक्षीको विगो असूलउपर हुने कुरामा पनि कुनै विवाद छैन । सगोलमा रहदा लिएको ऋण सगोलका परिवारको सबैको पेटमा परेको अवस्थामा मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ९ र १९ नं एवं दण्ड सजायको २६ नं समेतको

आधारमा असूलउपर गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था छ । मेरो सगोलको परिवारको नाममा रहे भएको घर जग्गाहरूतर्फ कुनै ध्याननै नदिई जग्गा जमिन केही छैन भनी विगोवापत थुनामा राखी पाउँ भनी बदनियत चिताई विपक्षी अमरनाथ गुप्ताले धनुषा जिल्ला अदालतमा दिएको निवेदनबाट मलाई थुनामा राखी मेरो वैयक्तिक स्वतन्त्रतासमेत हरण हुने प्रबल सम्भावना समेत रहे भएको अवस्थामा पुनरावेदन अदालत जनकपुरले गरेको आदेश कानूनसंगत छ । पुनरावेदन अदालत जनकपुरले मुलुकी ऐन दण्ड सजायको २६ नं, लेनदेन व्यवहारको ८,९ नं को कानूनलाई हेरेर फैसलाको कारवाही गर्नु भनी भएको आदेशलाई वेरीतको आदेश भन्न मिल्दैन । तसर्थ विपक्षीको रिट निवेदनको कुनै औचित्य नरहे नभएको हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको सीताकुमारीको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री प्रकाश के.सी.ले निवेदकले पैसा पनि नतिर्ने र कानूनी कारवाहीलाई पनि छुल्ने आशयले रिट निवेदन दायर गरेको देखिन्छ । फैसलाबमोजिम विगो नबुझाउनेलाई सिधाखर्च दाखिल गरी थुनामा राख्न पाउने वादीको कानूनप्रदत्त अधिकार हो । प्रतिवादीले कि त विगो बुझाउनुपर्दछ, अन्यथा निजको नाउमा कुनै सम्पत्ति देखिनुपर्दछ । यी दुवै अवस्था विद्यमान नभएको अवस्थामा थुनामा राख्नेगरी भएको जिल्ला अदालतको आदेश कानूनसम्मत छ । नि नं ७९६५ को यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको आधारमा समेत पुनरावेदन अदालतको आदेश त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरयोग्य छ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । प्रत्यर्थीतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री यदुनाथ खनालले

प्रतिवादीको अंश भाग कायमै रही मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा थुनामा राख्न नमिल्ने हुँदा पुनरावेदन अदालतको आदेश कानूनसम्मत छ, भन्ने बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

रिट निवेदनसहितका मिसिल कागजातको अध्ययन गरी विद्वान अधिवक्ताहरूको उल्लिखित बहस बुँदासमेत मनन गरी इन्साफतर्फ विचार गर्दा रिट निवेदन मागबमोजिम पुनरावेदन अदालतको आदेश बदर हुने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. यसमा लेनदेन मुद्दाको विगोबापत जेथा फेला नपरेपछि, वादीले थुनामा राख्न पाउने हुँदा सो सम्बन्धमा शुरू जिल्ला अदालतबाट थुनामा राख्नेगरी भएको आदेश कानूनसम्मत रहेको अवस्थामा अंश मुद्दा चलिरहेको अवस्थालाई आधार मान्दै सोलाई बदर गर्नेगरी भएको पुनरावेदन अदालतको आदेश त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने मुख्य रिट निवेदन दावी देखिन्छ । सीताकुमारी देवी साहले निवेदकलाई साँवा रु.२,१९,०००। र सोको व्याज भराउनेगरी भएको फैसला अन्तिम भएपश्चात् वादीले प्रतिवादीको नाउँको जेथा फेला नपारेकाले लेनदेन व्यवहारको १९ नं तथा दण्ड सजायको ४२(२) नं बमोजिम थुनामा राखिपाउँ भनी निवेदन दिँदा मिति २०६६।२।८ मा म्यादमा विगो दाखिल नगरे थुनामा राख्नेगरी आदेश भएको देखिन्छ । सो आदेशउपर पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दायर हुँदा सीताकुमारी देवी साहले ससुरा तथा पतिउपर दे.नं १९९९ को अंश मुद्दा दायर भै चलिरहेको भन्ने देखिन आएको हुँदा मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ९ नं लाई समेत ध्यानमा राखी कारवाही गर्नुपर्नेमा जिल्ला अदालतबाट मिति २०६६।२।८ मा थुनामा राख्नेगरी भएको आदेश रीतपूर्वक नहुँदा बदर गरिएको छ, उक्त

दफासमेतलाई हेरी कानूनबमोजिम गर्नुहोला भनी आदेश भएको देखिन्छ ।

३. यस परिप्रेक्ष्यमा निवेदकलाई विगोबापत थुनामा राख्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र शुरू तथा पुनरावेदन अदालतको आदेशको वैधता सम्बन्धमा विवेचना गर्नुपर्ने देखियो । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४२(२) मा उल्लिखित विगोबापत थुनामा राख्ने व्यवस्था देहायबमोजिम देखिन्छ:

जायजातबाट पूरा विगो पुगेन भने नपुगजतिमा लेनदेन व्यवहारको महलको १९ नम्बर, दामासाहीको महलको १० नम्बर, बाँकी नतिर्नेको महलको १० नम्बर, चोरीको महलको १० नम्बर र आगो लगाउनेको महलको ९ नम्बरबमोजिम कैद गराउन पाउनेमा कैद गराई पाउँ भनी कैदमा बसुन्ज्याल खानलाई कैदी थुनुवाले पाउनेसरहको सिधाखर्च समेत दाखिल गरी अघि जायजातबाट भरी पाएका सात दिनभित्र दरखास्त दिनुपर्छ । त्यस्तो दरखास्त पर्न आयो भने हाकिमले त्यस कुराको पर्चा खडागरी कैद गरिदिनुपर्छ । सोबमोजिम कैद नगराएको वा कैद नहुनेमा अघि जायजात हुँदा दबाए छुपाएको भए मात्र दबाए छुपाएको चल अचल धन मालको पत्ता लगाई अघि भरी पाएका मितिले दुई वर्षभित्र दरखास्त दिनुपर्छ । सो म्यादभित्र दबाए छुपाएको चल अचल धनमालको फाँट खोली दरखास्त दिन आयो भने ऐनको रीत पुर्‍याई पत्ता लगाई ल्याएको जेथा धनमाल लिलाम बिक्री गरी धनीलाई भराई दिनुपर्छ, लेखिए बमोजिम भइसकेपछि पनि भरिपाउने जम्मै धन पुग्न सकेन भने नपुगमा सो जायजात हुनेलाई पक्रन, दावा गर्न र

दोहारा जायजात गराउन समेत पाउँदैन ।  
वही खाता तमसुक लिखत समेत जो छ  
फट्टा गराई दिनुपर्छ ।

४. उल्लिखित कानूनी व्यवस्था हेर्दा लेनदेन मुद्दाको फैसलाबमोजिमको विगो प्रतिवादीले बुझाउन नसके वादीले सिधाखर्च दाखिल गरेमा थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था देखिन्छ । यहाँ प्रतिवादीलाई कानूनले कुनै विकल्प दिएको देखिँदैन । अर्काको ऋण खाएपछि दिनु तिर्नु ऋण खानेको कर्तव्य नै हो । आफै ऋण नतिरेपछि अदालतमा मुद्दा परी फैसला भै सकेपछि फैसलाबमोजिमको विगो बुझाउन प्रतिवादी बाध्य हुन्छ । यो वा त्यो बहानामा उसले उन्मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन । फौसलापश्चात् स्वयं अग्रसर भै विगो बुझाउनुपर्नेमा वादीले प्रतिवादीको नाउँमा जायजेथा खोजी दरखास्त हाल्नु पर्ने र जायजेथा फेला नपारेको अस्थामा सिधाखर्च दाखिल गरी थुनामा राख्न पाउने गरी कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसरी वादीको दरखास्त दायर भएपछि प्रतिवादीले सम्भव भए नगर्दै बुझाउनु पर्दछ, सम्भव छैन भने आफ्नो नाउँको जायजेथा देखाउनु पर्दछ । यी दुई अवस्था देखाउन नसकेको अवस्थामा वादीले थुनामा राख्न पाउने नै हुन्छ । अरूसँग मुद्दा चलिरहेको छ भनेर लेनदेन व्यवहारको १९ नं र दण्ड सजायको ४२(२) को कानूनी व्यवस्थालाई निष्क्रिय बनाउन मिल्दैन । मुद्दा चलु एउटा प्रक्रियासम्म हो । मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा उसको हक ठहर्न पनि सक्छ र नठहर्न पनि सक्दछ । न्यायिक निकायमा विचाराधिन विषयवस्तुलाई आधार लिई अन्तिम भएर रहेको फैसलाको कार्यान्वयनलाई अवरोध खडा गर्नु न्यायोचित हुँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा सगोलको जेथा पत्रको नभै ऋण खानेलाई थुनामा

राख्नको लागि कारवाही अघि बढाएको देखिएको हुँदा लेनदेन व्यवहारको ९ नं को सान्दर्भिकता देखिन आउँदैन । प्रतिवादीले अन्यसँग मुद्दालाई आफ्नो नाउँमा सम्पत्ति कायम नगरेको अवस्थामा साहूले दण्ड सजायको ४२(२) को कारवाही अगाडि बढाउनलाई कुनै बाधा सिर्जना नगर्ने हुँदा पुनरावेदन अदालत जनकपुरको आदेश कानून अनुकूल देखिन आएन ।

५. दण्ड सजायको ४२ नं. को सम्बन्धमा रिनु शेर्पा विपक्षी रामेछाप जिल्ला अदालत भएको मुद्दामा (नेकाप २०५८, अङ्क ७ र ८, पृष्ठ ४५७, नि.नं ७०२५) यस अदालतबाट भएको व्याख्या प्रस्तुत मुद्दामा समेत सान्दर्भिक देखिन्छ, जुन यस प्रकार देखिन्छ:

फौसलाबमोजिम भरी पाउने ठहरेको विगो प्रतिवादीको यो यो अचल सम्पत्तिबाट भरी पाउँ भनी प्रतिवादीको जेथा देखाई लेनदेन मुद्दाको वादी बाबुकाजी शेर्पाले दर्खास्त दिएकोमा मालपोत कार्यालय बुभुदा सो घर जग्गा ऋण सुरक्षण कृषि विकास बैंक वाम्तीबाट रोक्का धितो रहेको भन्ने मालपोत कार्यालय रामेछापको २०५७/१९० को पत्रबाट देखिएको स्थितिमा वादीको फौसलाबमोजिम भरी पाउने ठहरेको विगो भरीभराउ हुन नसकी प्रतिवादी (निवेदक) लाई थुनामा राखी पाउँ भनी मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको १९ नं. र दण्ड सजायको ४२ नं. बमोजिम थुनामा राख्न एक वर्षको लागि सिधा समेत २०५८/३१७ मा दाखिला गरेकोमा विपक्षी रामेछाप जिल्ला अदालतले २०५८/३१२५ मा थुनामा राख्ने आदेश गरेको देखिन्छ ।



सो आदेश भै सकेपछी सोही दिन ०५८।३।२५।२ मा केही जग्गा बकसपत्र बाट प्राप्त गरी सो जग्गाबाट भरी भराउ होस् भनी २०५३।३।२५।२ मा रामेछाप जिल्ला अदालतमा निवेदन दिए पनि रामेछाप जिल्ला अदालतले थुनामा राख्ने आदेश गरी सकेपछि मात्र उक्त निवेदन परेको अवस्थामा केही गर्न परेन भनी रामेछाप जिल्ला अदालतबाट भएको आदेशलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

६. उल्लिखित व्याख्याबाट थुनामा राख्ने आदेश भैसकेपश्चात् कुनै सम्पत्ति प्राप्त भएको अवस्थामा समेत थुनामा राख्नेगरी भएको आदेशलाई वैधता प्रदान गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत सिद्धान्तसंग यो इजलास समेत असहमत हुनुपर्ने अवस्था देखिँदैन । प्रस्तुत सिद्धान्तको आधारमा समेत विगोबापत प्रतिवादीलाई थुनामा राख्नेगरी भएको जिल्ला अदालतको आदेश बदर गरेको पुनरावेदन अदालतको आदेश न्याय तथा कानूनसम्मत् देखिन आएन ।

७. तसर्थ माथि विवेचित कानूनी व्यवस्था, प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतका आधार कारणबाट लेनदेन मुद्दाका प्रतिवादीले फैसलाबमोजिमको विगो नबुझाएमा तथा निजको नाउँमा कुनै जायजैथा समेत नदेखिएको अवस्थामा सो विगोबापत वादीले प्रतिवादीलाई थुनामा राख्न पाउने नै हुँदा प्रतिवादीलाई थुनामा राख्नेगरी भएको जिल्ला अदालतको आदेश बदर गर्नेगरी भएको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६७।७।१५ को आदेश त्रुटिपूर्ण देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । रिट निवेदक वादी अमरनाथ गुप्ताले जिल्ला अदालतमा फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा थुनामा राखीपाउँ भनी

दायर गरेको दरखास्तको बाँकी कारवाही यथाशिघ्र पूरा गर्नु भनी धनुषा जिल्ला अदालतको नाउँमा परमादेश समेत जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल फागुन १० गते रोज ५ मा शुभम् इजलास अधिकृत :- विष्णुप्रसाद उपाध्याय



### निर्णय नं.८९८४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती  
पुनरावेदन नं. - ०६६-CR-०७५८  
फैसला मिति: २०७०।१।१०

मुद्दा :- जालसाज ।

पुनरावेदक / वादी: जिल्ला बभाङ, रिठापाटा  
गा.वि.स.वडा नं.६ घर भै हाल जिल्ला  
कैलाली धनगढी न.पा.वडा नं. ११ वस्ने  
रत्ना स्नेही (सुनार)

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी: जिल्ला बभाङ, रिठापाटा गा.वि.स.  
वडा नं.६ वस्ने अम्मरलाल सुनार समेत

शुरू फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री रमेशराज पोखरेल

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री गिरीश चन्द्र लाल

मा.न्या.श्री शम्भुबहादुर खड्का

- फिराद दावी र प्रतिउत्तर जिकीरबाट मुद्दाको विषयवस्तु बन्ने भई सोही सीमामा रही मुद्दाका निर्णायक प्रश्नहरू निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ। अ.बं.१३३ नं. बमोजिम गराइने कागजबाट थप दावी गरिएको रहेछ भने वा थप प्रतिवाद गरिएको रहेछ भने पनि ती सम्बन्धित फिराद र प्रतिउत्तर भन्दा पृथक रहेछन् भने यस्ता नयाँ तथ्य वा माग वा जिकीरले मुद्दाको निर्णायक प्रश्न निर्धारण गर्नु पर्दा कुनै कानूनी महत्व राख्दैन। तसर्थ फिराद तथा त्यसको प्रतिवादस्वरूप प्रस्तुत प्रतिउत्तरमा सीमित भई अदालतले आफ्नो फैसला दिनुपर्ने।
- कीर्ते कागजको ३ नं. र १० नं. अंगाली दायर फिरादमा फैसला बदर, दर्ता बदर र दर्ता हक कायम प्रकृतिका देवानी माग समेत लिइएको फिराद अ.बं. ७२ नं. प्रतिकूल हुन्छ। फिराद देवानी वा फौजदारी कुन प्रकृतिको हो भन्ने निर्धारण गर्नु पर्दा फिरादपत्रले टेकेका कानूनी आधारलाई हेर्नुपर्ने।
- जालसाजी क्रियाबाट हक स्थापित हुँदैन। जालसाजी ठहर भएको स्रोतले कसैलाई पनि हक प्रदान गर्न सक्दैन। दर्ता बदर, दर्ता र हककायम समेत एउटै फिरादमा माग गरिएको अवस्थामा देवानी विषयमा

प्रवेश नगरी निष्कर्षमा पुग्न नसकिने भएकाले फौजदारी विषयक मुद्दाबाट देवानी उपचार दिन कानूनन् असम्भव भएको अवस्थामा वादी दावी पुग्ने निष्कर्ष निकाल्न न्यायोचित नहुने।

(प्रकरण नं.४)

- मुद्दा सकार परिवारको अगुवा भई व्यवहार गर्ने व्यक्तिले गर्ने हो। मुद्दा सकार गर्दा अन्य परिवार सदस्यको पनि मञ्जुरी चाहिन्छ भन्नु प्रचलित कानून र व्यवहार प्रतिकूल हुन्छ। कसैले मुद्दा सकार गरेकोमा आपत्ति भए वा आफू पनि सरिक हुनपर्ने ईच्छा भए मुद्दा सकार समेतका माध्यमले मुद्दामा संलग्न हुन सकिन्छ। मुद्दा सकार गर्नेको हैसियत पक्ष सरह हुने हुँदा निजले मुद्दा फिर्ता लिन सक्ने।

(प्रकरण नं.५)

- मुद्दामा पक्ष कायम भएको मुद्दामा मिलापत्र गर्ने वा मुद्दा नै फिर्ता लिने जस्ता अधिकारको प्रयोग गर्न कुनै कानूनले रोक नलगाएकोले मुद्दामा पक्ष कायम भएको व्यक्तिले अदालतमा मुद्दा फिर्ताको लागि निवेदन दिई मुद्दा फिर्ता भएको कार्य आफैमा जालसाजी हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.६)

- दावी लिएकै भरमा सकार गर्न सक्ने परिवारका सदस्यले मुद्दा फिर्ता लिँदा वा मिलापत्र गर्दा वा सो मुद्दामा पक्षको हैसियतले कुनै कार्य गर्दा ती कार्य जालसाजी घोषित गर्दै जाने हो भने पारिवारिक संरचना र कानूनी प्रणालीलाई नै पुनर्परिभाषित गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.७)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता इन्द्र खरेल  
प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता मातृकाप्रसाद  
निरौला

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- कीर्ते कागजको ३ र १० नं.
- अ.बं. ७२, ७७ र ७८ नं.

फैसला

**न्या.प्रकाश वस्ती:** पुनरावेदन अदालत दिपायलको २०६४।१०।२९ को फैसलाउपर मुद्दा दोहोऱ्याई हेरी पाऊँ भनी वादीको तर्फबाट निवेदन परी यस अदालतबाट न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भै पुनरावेदनको रूपमा दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छः-

मेरा बडाससुरा जंगे मिजार र उनका पाँच भाइ छोराहरू क्रमशः सन्तवीर, महावीर, अकवीर, मानवीर र वस्तीराम स्नेही हुन् । मेरा ससुरा महावीर मिजार र यिनका तीन भाइ छोराहरू क्रमशः विपक्षी अमरलाल मिजार, मेरा पति अमरध्वज मिजार र देवर रुद्रवीर मिजार हुन् । जंगे मिजारका नाउँमा दर्ता भएका सम्पूर्ण खेत पाखा जग्गाहरूमा बडाससुराका ५ भाइ छोराहरूको बराबर हक लाग्ने हुँदा सोहीबमोजिम बण्डा हिस्सा भई आएको अवस्था चैनपुर मौजामा सर्पट नापीको सा.कि.नं. ८१ मूल सडक पश्चिम, नरबहादुर पूर्व, हर्के दक्षिण, दलवीर उत्तरको मा.मु. १५ को छोरे बगर खेत मेरा ससुरा महावीर मिजारका हिस्सामा परी उहाँको शेषपछि उहाँका तीन भाइ छोराहरूले सो कि.नं. ८१ को बराबर तीन हिस्सा गरी भोगचलन गरी आएकोमा उक्त जग्गा सम्बन्धमा २०४५ सालमा विपक्षी अम्मरलालसँग मेरा पतिसमेतको मुद्दा परेपछि मिति

२०४५।३।२२ मा मिलापत्र भई बराबर तीन हिस्सा गरी दा.खा. समेत भैसकेको र २०५१ सालमा जग्गा नाप जाँच हुँदा उक्त सा.कि.नं. ८१ बाट कित्ताकाट भई कि.नं.६०२ अमरध्वजको नाममा, ६०३ रुद्रवीरको नाममा र कि.नं. ६०४ विपक्षी अम्मरलालको नाममा टिपिनुपर्नेमा विपक्षी अम्मरलालले सा.कि.नं. ८१ पूरै आफ्नै हो भनी दावी लिएको र जग्गा तेरोमेरोसम्बन्धी विवाद चलिरहेको अवस्था मालपोत कार्यालय बभाडले विपक्षीलाई जिताई निर्णय गरेकोमा सोउपर मेरा पति र विपक्षीबीच बभाड जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलिरहेका अवस्थामा मेरा पति अमरध्वज स्नेहीको मिति २०५८।५।५ मा कालगतिले मृत्यु भएपछि मेरी सौता शारदा पट्टिका छोरा हृदयमणि स्नेहीले सा.कि.नं. ८१ बाट हाल कायम कि.नं.६०२, ६०३, ६०४ को जग्गासम्बन्धी मुद्दा परेको कुरा हामी घरपरिवारका अन्य सदस्यहरूलाई थाहा जानकारी नदिई विपक्षी जेठाजु अम्मरलालको भनाईमा लागी निज विपक्षीहरूले एकआपसमा अनुचित साँठगाँठ एवं जालसाज गरी मिति २०६०।३।४ मा फिराद दावी प्रमाणित गर्न सकिदैन भनी विपक्षी हृदयमणिले बभाड जिल्ला अदालतमा जालसाजीपूर्ण निवेदन दिई सोही आधारमा अदालतले मुद्दा फिर्ता गरेको र सो कारणले म समेतका सदस्यहरूको हक जाने गरी फैसला गरेको हुँदा विपक्षी छोरा हृदयमणिले आफ्नो पैतृक सम्पत्तिमा दावी प्रमाणित गर्न सकिदैन भनी अदालतमा चढाएको मिति २०६०।३।४ को निवेदन मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको महलको ३ नं. विपरीत हुँदा निज विपक्षीहरूलाई सो ऐनको १० नं. बमोजिम हदैसम्म सजाय समेत गरी सोही निवेदनलाई आधार मानी गरेको मिति २०६०।३।८ को फैसलासमेत बदर गरी सा.कि.नं. ८१ बाट हाल कायम कि.नं. ६०२, ६०३, ६०४ मध्ये ६०२ को कित्ता म समेतका नाममा दर्ता गर्न आज्ञा

आदेश गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रत्ना स्नेहीको फिराद दावी ।

फिरादपत्रको सम्पूर्ण व्यहोरा भूठा र बनावटी हो । १९९० सालको जाँचमा जंगे मिजारका नाममा दर्ता भएको सा.कि.नं. ८१ मा.मु.। ५ को छोरेवगरबाट हाल कायम भएका कि.नं. ६०२,६०३ र ६०४ को छोरेवगर खेत विपक्षीको अंश हिस्साको नभै एकलौटी मेरा अंश भागको हुँदा ता.मु.बाट मिति २०३५।८।३० मा मेरा नाममा दा.खा. समेत भई सकेको जग्गा विपक्षीहरूको हकअंशको भए उक्त मितिमा मेरा नामको दा.खा.बदर गराउन सक्नुपर्नेमा सो गराउन सकेको छैन । मेरो जग्गा लिने खाने मनसायले प्रेरित भै जालसाज मुद्दा दिएको हो । सो जग्गा सम्बन्धमा विपक्षीका लोग्ने अमरध्वजसँग मुद्दा परी अदालतबाट मिति २०६०।३।८ मा फैसला भई मैले जिती पाई मेरो एकलौटी हक हुन आएको जग्गा हो । उक्त जग्गा मिति २०४३।२।१३ को बन्धकी तमसुकमा भाइ रुद्रवीर साक्षी बस्तुको साथै मिति २०५४।५।२३ मा बभाङ जिल्ला अदालतबाट नापी शाखा बभाङ पठाएको पत्रमा पनि सा.कि.नं. ८१ को जग्गा अम्मरलाल मिजारको हो भनी उल्लेख भएको छ । मिति २०६०।३।४ गतेमा विपक्षीको छोरा हृदयमणिले आफ्नो हकदावी छोडी बभाङ जिल्ला अदालतमा सावित्री कागज गरी मेरो जग्गा होइन, निज अम्मरलालको जग्गा हो भनी स्वीकार गरिसकेको जग्गालाई लिन खान सकिन्छ कि भनी यो भूठा मुद्दा दिएका हुन् । फिराद खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको अम्मरलाल मिजार र सुरेन्द्र स्नेही मिजारको संयुक्त प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादीमध्येका हृदयमणि स्नेहीले अदालतबाट जारी भई तामेल भएका म्याद शुरु म्यादै गुजारी बसेको ।

सा.कि.नं.८१ को छोरे बगर भन्ने जग्गामा तीन भाइको बराबर भाग लाग्ने हो । यिनीहरूको के कति कारणले हो त्यो बेला वादी प्रतिवादीबीच मुद्दा परिरहेको थियो त्यो वीचमा हृदयमणि भन्नेले यी भगडिया अम्मरलाल र सुरेन्द्रसँग बसी जाँड रक्सी खाई मुद्दा जालसाज गरी आफ्ना कान्छा बुबा र कान्छी आमालाई अंश नपाउने गरी भागी धनगढी गएको हो भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी दलबहादुर स्नेहीले गरेको बकपत्र ।

साहिला बुबा महावीरको अंशको जग्गा तीन भाइको बराबर हक लाग्ने जग्गा हो । अम्मरलाल र हृदयमणि मिली वादीको जग्गा हराउनका लागि अधि मुद्दामा मिलापत्र गरेका हुन् । हालको कि.नं. ६०४ अम्मरलालको, ६०३ रुद्रवीरको, ६०२ अम्मरध्वजको जग्गा हो । हृदयमणिले कान्छीपट्टिका छोरालाई ठग्नका लागि प्रतिवादीसँग मिली जालसाज गरेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी धनबहादुर स्नेहीले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

दा.खा. कसको नाममा छ, मलाई थाहा छैन, प्रतिवादी अम्मरलाल मिजारले छोरेवगर जग्गामा आलु लगाएको देखेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीका साक्षी जगदीशचन्द्र जैसीले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

वादी अमरध्वज स्नेही र प्रतिवादी अम्मरलाल मिजारबीच चलेको मालपोत निर्णय बदर हक कायम मुद्दामा वादीको मृत्यु भई निजका छोरा हृदयमणि स्नेहीले मुद्दा सकार गरी निज सकार गर्ने व्यक्तिले दावी प्रमाणित गर्न सकिदैन भनी अ.बं. ९२ नं. बमोजिम गरी दिएको कागजका आधारमा मुद्दा फिर्ताको निर्णय भएको देखिएकोले अ.बं. ९२ नं. बमोजिम गरेको कागजका आधारमा मालपोत निर्णय बदर मुद्दा फिर्ता गर्ने गरी भएको निर्णयउपर यी फिरादीले पुनरावेदन नगरी अ.बं. ९२ नं. बमोजिम भएको कागज नै जालसाजपूर्ण हो

भनी लिएको वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको बभाङ जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०६३।१।६ को फैसला ।

अदालतमा गरिने मिलापत्र, डिसमिस, खारेजबाट अरू हकवालाहरूको हक जाने रहेछ भने आफ्नो हक जानेमा मिलापत्र, डिसमीस, खारेज जतिमा बदर गरिपाऊँ भनी नालिस गरेमा इन्साफ गरी दिनुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोमा प्रतिवादी हृदयमणिले म समेतका हकवाला अंशियारहरूलाई मुद्दाको बारेमा कुनै थाहा जानकारी नदिई विपक्षीहरूसँग मिलोमतो गरी दावी प्रमाणित गर्न सक्दिन भनी कागज गरी कीर्ते कागजका महलको ३ नं. बमोजिम हामी हकवालाहरूको हकलाई समाप्त गर्ने गरी जालसाजपूर्ण तरिकाबाट गरिएको कागजलाई आधार मानी शुरू अदालतबाट भएको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी फिराद दावीबमोजिम गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको पुनरावेदन अदालत दिपायलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

कानूनबमोजिम अड्डा अदालतमा भए गरेको कामकारवाही कीर्ते कागजको महलको ३ नं. को परिभाषाभित्रको जालसाजी कार्य भन्न मिल्ने नदेखिदा अ.व.९२ नं. बमोजिम मुद्दा फिर्ता लिने प्रयोजनका लागि मिति २०६०।३।४ मा पेश गरेको निवेदन जालसाजी घोषित गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर गरी बभाङ जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०६३।१।६ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्न पुनरावेदन अदालत दिपायलको २०६४।१।०।२९ को फैसला ।

पुनरावेदन अदालतको फैसलामा चित्त बुझेन । साविक कि.नं. ८१ को जग्गा बराबरी बाँडी खाने भनी अदालतमा २०४५।३।२२ मा मिलापत्र भएको छ । सोही जग्गा विपक्षीले आफ्नो नाउँमा दर्ता गराएकोले सोउपरको उजूरीमा मालपोत कार्यालयले तेरोमेरोमा हकबेहक निर्णय गराई ल्याउनु

भनी अदालतमा मुद्दा परी विचाराधीन रहेको अवस्थामा पतिको परलोक भै विपक्षी हृदयमणिले मुद्दा सकार गरेका थिए । निज हृदयमणिले निजमात्र हकवाला देखाई दावी प्रमाणित गर्न नसक्ने भनी अदालतमा निवेदन गरी मुद्दा फिर्ता लिएकाले मेरो पतिको जग्गाबाट मेरो हक जाने गरी गरेको कार्य कीर्ते कागजको ३ नं. को परिभाषाभित्र पर्नेमा शुरू र पुनरावेदन अदालतले दावी पुग्न नसक्ने गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण भएकाले मुद्दा दोहोर्चाई हेरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको यस अदालतमा परेको निवेदन पत्र ।

यसमा बाबु अम्मरध्वजको विपक्षी अंशियार भएको कुरामा विवाद नभएको, बाबुको मृत्युपछि छोरा हृदयचन्द्रले अरू निवेदिकासहितका सबै हकदार नै नदेखाई एकलै मुद्दा सकार गरी अरूको हक जाने गरी कायलनामा गरेको र निज हृदयचन्द्रको अर्को भाइ सुरेन्द्रले विपक्षीसँग गरेको लिनु र दिनुको कपाली तमसुकको परिप्रेक्ष्यमा भएको कायलनामातर्फको प्रमाणको समेत मूल्याङ्कन नगरी भएको पुनरावेदन अदालतको इन्साफमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४, अ.व.६२ नं. को व्याख्यात्मक त्रुटि भई फरक पर्ने हुँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ भन्ने यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरियो । पुनरावेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री इन्द्र खरेलले पुनरावेदक समेतको हक जाने गरी विपक्षीहरूले मिलेमतो गरी अदालतबाट मुद्दा फिर्ता लिएको कार्य स्पष्ट रूपमा जालसाजी हो । शुरू र पुनरावेदन अदालतले दावी नपुग्ने ठहर्चाएको फैसला त्रुटिपूर्ण भएकाले उल्टी गरी वादी दावीबमोजिम विपक्षीहरूले

जालसाजी गरेको ठहर हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मातृकाप्रसाद निरौलाले हृदयमणिले निजको बाबुको मृत्युपछि बाबुको हकमा मुद्दा सकार गरेकोले उक्त मुद्दामा मिलापत्र गर्ने वा मुद्दा फिर्ता लिने जे सुकै गर्न पाउने अधिकार निजसँग छ । मुद्दा फिर्ता लिनको लागि मुद्दाको पक्ष नै नभएका व्यक्तिको पनि सहमति लिनुपर्ने हुँदैन । वादी पनि हकवाला भए मुद्दा सकार गरी आउनु पर्ने थियो । अमरध्वज मरी मुद्दा सकार गरी पक्ष कायम भएका हकवाला हृदयमणिले मुद्दा फिर्ता गरिपाउँ भनी अदालतमा निवेदन दिएको कार्य कीर्ते कागजको परिभाषाभित्र नपर्ने हुँदा वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको शुरू र पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

उक्त बहस समेतलाई सुनी हेर्दा वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको शुरूको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, वा छैन र वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्ने हो वा होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पति अमरध्वज र विपक्षी अमरलालबीचमा बझाङ जिल्ला अदालतमा चलेको निर्णय बदर मुद्दामा पति अमरध्वजको मृत्युपछि सौतापट्टिका छोरा हृदयमणिले अमरलालसँग मिलेमतोमा जालसाजी गरी २०६०।३।४ मा फिराद दावी प्रमाणित गर्न सक्तिन भनी अदालतमा निवेदन दिई मुद्दा फिर्ता गरेकोले मेरो समेत हक जाने गरी भएको विपक्षीहरूको उक्त कार्य कीर्ते कागजको ३ नं. विपरीत भएकाले विपक्षीहरूलाई सजाय गरी मुद्दा फिर्ता लिएको कार्य बदर गरिपाउँ भन्ने वादीको मुख्य फिराद दावी रहेको पाइन्छ ।

३. शुरू जिल्ला अदालतले वादीको दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याई फैसला गरेकोमा पुनरावेदन अदालतले सो फैसला सदर गरे उपर वादीको यस अदालतमा मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउँ भन्ने निवेदन परी दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान भै पुनरावेदनको रोहमा प्रस्तुत मुद्दा पेश भएको देखियो ।

४. फिराद दावी र प्रतिउत्तर जिकीरबाट मुद्दाको विषयवस्तु बन्ने भई सोही सीमामा रही मुद्दाका निर्णायक प्रश्नहरू निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । अ.बं.१३३ बमोजिम गराइने कागजबाट थप दावी गरिएको रहेछ भने वा थप प्रतिवाद गरिएको रहेछ भने पनि ती सम्बन्धित फिराद र प्रतिउत्तर भन्दा पृथक रहेछन् भने यस्ता नयाँ तथ्य वा माग वा जिकीरले मुद्दाको निर्णायक प्रश्न निर्धारण गर्नुपर्दा कुनै कानूनी महत्व राख्दैन । तसर्थ फिराद तथा त्यसको प्रतिवादस्वरूप प्रस्तुत प्रतिउत्तरमा उल्लिखित सन्दर्भमा सीमित भई अदालतले आफ्नो फैसला दिनुपर्ने हुन्छ । देवानी र फौजदारी अलग-अलग विषय हुन् भन्ने कुरामा बिवाद छैन । कीर्ते कागजको ३ नं. र १० नं. अंगाली दायर प्रस्तुत फिरादमा फैसला बदर, दर्ता बदर र दर्ता हककायम प्रकृतिका देवानी माग समेत लिइएको पाइन्छ । यस किसिमको फिराद अ.बं. ७२ प्रतिकूल हुन्छ । फिराद देवानी वा फौजदारी कुन प्रकृतिको हो भन्ने निर्धारण गर्नु पर्दा फिरादपत्रले टेकेका कानूनी आधारलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत फिराद फौजदारी क्रियासँग सम्बन्धित कानूनका आधारमा दायर भएबाट फिरादका देवानी मांग दावीलाई निरर्थक र निष्प्रयोजित मान्नुपर्ने हुन्छ । जालसाजी क्रियाबाट हक स्थापित हुँदैन । जालसाजी ठहर भएको स्रोतले कसैलाई पनि हक प्रदान गर्न सक्दैन । तर, प्रस्तुत फिरादको प्रकृति हेर्दा दर्ता बदर, दर्ता र हककायम समेत यही फिरादमा माग

गरिएको समेत अवस्थामा यी देवानी विषयमा प्रवेश नगरी निष्कर्षमा पुग्न सकिंदैन । तसर्थ फौजदारी विषयक मुद्दाबाट वादीले दावी गरेजस्तो देवानी उपचार दिन कानूनन् असम्भव भएको अवस्थामा वादी दावी पुग्ने निष्कर्ष निकाल्न न्यायोचित हुँदैन ।

५. चुनौती दिइएको विषय एक परिवार सदस्यले मुद्दा सकार गरी मुद्दा फिर्ता लिने कार्य जालसाजी हो वा होइन भन्ने सन्दर्भमा सीमित भई विचार गर्दा पतिले जग्गा तेरोमेरोमा मुद्दा दिएको र अदालतमा चलिरहेको यी फिरादीलाई जानकारी छ । पतिको देहान्त २०५८।५।५ मा भएको पनि निजकै फिराद लेखबाट देखिन्छ । सो मुद्दा सकार गर्ने समेतको कुनै सरोकार यी फिरादीले राखेको पाइँदैन । सौतेनी छोराले सो मुद्दा सकार गरी २०६०।३।४ मा फिराद दावी प्रमाणित गर्न सकिँदैन भनी मुद्दा फिर्ता लिने कार्य जालसाजी भन्ने फिराद कथन छ । मुद्दा सकार परिवारको अगुवा भई व्यवहार गर्ने व्यक्तिले गर्ने हो । मुद्दा सकार गर्दा अन्य परिवार सदस्यको पनि मञ्जूरी चाहिँन्छ भन्नु प्रचलित कानून र व्यवहार प्रतिकूल हुन्छ । कसैले मुद्दा सकार गरेकोमा आपत्ति भए वा आफू पनि सरिक हुनपर्ने ईच्छा भए मुद्दा सकार समेतका माध्यमले मुद्दामा संलग्न हुन सकिन्छ । यी वादीले करीव दुई वर्ष सो मुद्दामा कुनै पनि किसिमको सरोकार जनाएको देखाउन सकेको पाइँदैन । मुद्दा सकार गर्नेको हैसियत पक्ष सरह हुने हुँदा निजले मुद्दा फिर्ता लिन सक्ने नै हुन्छ । मुद्दा फिर्ता लिने कार्यमा कीर्ते कागजको ३ नं. का अन्तरवस्तु विद्यमान भएको देखाउने दायित्व वादीमै हुन्छ । कीर्ते कागजका ३ नं.का अन्तरवस्तुको विद्यमानताको कुनै आधार प्रमाण वादीले देखाउन सकेको पाइँदैन । फिरादमा उल्लेख नगरेको तथा मिसिलमा संलग्न

नै नभएको भई अ.बं.७८ को प्रक्रियामा नै अपनाउनु पर्ने अवस्था नपरेको तमसुकलाई दोहोर्‍याउने निस्सा दिँदा उल्लेख गरिए पनि सो असम्बन्धित लिखतका आधारमा न्यायिक धारणा बनाउन मिलेन । मुद्दामा अ.बं.७७ बमोजिम विधिवत प्रवेश नपाएको लिखतलाई अ.बं. ७८ को प्रक्रिया अपनाउनु पर्दैन । र, अ.बं.७८ बमोजिम सद्दे कीर्तेमा नसुनाइएको घरायसी लिखत सम्बन्धित पक्षका विरुद्ध प्रमाणमा लिन मिल्दैन । मुद्दामा देखा पर्ने वा देखाइने प्रत्येक लिखत प्रमाण हुन सक्दैनन् । प्रमाण हुन ती ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बद्ध हुनुपर्छ र मूल्याङ्कित हुन विधिवत् पराजीत हुनुपर्दछ । मुद्दाको दावी प्रमाणित गर्न सकिँदैन भनी फिर्ता लिने पक्षले अर्को पक्षसँग लाभ लिई मुद्दा छाडेको भनी मुद्दा दोहोर्‍याउने निस्सा दिँदा उल्लिखित तमसुकका बारेमा न फिरादमा कुनै उल्लेखन छ, न त त्यो लिखत मिसिलमा विधिवत संलग्न नै गराइएको छ । यस्ता अप्रमाणित तथा पुनरावेदन अदालतले निरोपण गर्ने नपाएको लिखतलाई आधार मानी सो फैसलालाई त्रुटिपूर्ण मान्न मिल्दैन । पुनरावेदकीय अधिकार प्रयोग गरी सम्बन्धित फैसलामाथि विचार गर्दा त्यो तथ्य वा प्रमाण उक्त अदालतले फैसला गर्दा मिसिल संलग्न थियो वा थिएन भन्ने कुरा हेरिनु पर्ने हुन्छ ।

६. यी पुनरावेदक वादीका पति अम्मरध्वज वादी र अम्मरलाल प्रतिवादी भई बुभाइ जिल्ला अदालतमा मालपोतमा निर्णय बदर मुद्दा चलेकोमा सो मुद्दा कारवाहीयुक्त अवस्थामा रहँदा वादी अमरध्वजको २०५८।५।५ मा मृत्यु भएपछि निजको छोरा हृदयमणिले २०५८।६।३ मा मुद्दा सकार गरेको देखिन्छ । निज हृदयमणिले मुद्दा सकार गरेपश्चात उक्त मुद्दाको कारवाहीमा सामेल रही २०६०।३।४ मा मुद्दामा लिएको दावी सावित गर्न नसक्ने हुँदा अ.बं. ९२ नं. बमोजिम मुद्दा

फिर्ता गरिपाऊँ भनी बझाङ जिल्ला अदालतमा निवेदन दिई अदालतबाट मुद्दा फिर्ता हुने आदेश भै सो मुद्दाको कामकारवाही अन्तिम भएर रहेको देखिन्छ। यी वादीको उल्लिखित मालपोत कार्यालयको निर्णय बदर मुद्दामा कुनै प्रकारको हक सन्ननिहित रहेको भए आफ्नो हकमा समेत मुद्दा सकार गरी गराई आफू पनि सो मुद्दामा पक्ष कायम हुन सक्नुपर्नेमा सो केही भएको देखिएन। विपक्षी हृदयमणिले रितपूर्वक आफ्नो बाबुको तर्फबाट मुद्दा सकार गरेको भन्ने कुरामा विवाद छैन। यसरी मुद्दामा पक्ष कायम भएको हृदयमणिलाई सो मुद्दामा मिलापत्र गर्ने वा मुद्दा नै फिर्ता लिने जस्ता अधिकारको प्रयोग गर्न कुनै कानूनले रोक लगाएको छैन। मुद्दामा पक्ष कायम भएको व्यक्तिले अदालतमा मुद्दा फिर्ताको लागि निवेदन दिई मुद्दा फिर्ता भएको कार्य आफैँमा जालसाजी पनि हुन सक्तैन।

७. वादीले दावी लिएकै भरमा सकार गर्न सक्ने परिवारका सदस्यले मुद्दा फिर्ता लिँदैमा वा मिलापत्र गर्दैमा वा सो मुद्दामा पक्षको हैसियतले कुनै कार्य गर्दैमा ती कार्य जालसाजी घोषित गर्दै जाने हो भने पारिवारिक संरचना र कानूनी प्रणालीलाई नै पुनर्परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ।

यसरी मुद्दाको पक्षले अदालतमा चलेको मुद्दा फिर्ता गरिपाऊँ भनी निवेदन दिई अदालतबाट कानूनी व्यवस्थाबमोजिम मुद्दा फिर्ता हुने गरी भएको कामकारवाही भरपर्दा यथेष्ट प्रमाणको अभावमा जालसाजी घोषित हुन नसक्ने हुँदा वादीको दावी पुग्ने अवस्था देखिएन।

८. तसर्थ, उल्लिखित आधार र कारण समेतबाट वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको शुरू बझाङ जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरको पुनरावेदन अदालत दिपायलको २०६४।१०।२९ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर

हुने ठहर्छ। वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्तैन। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०७० साल वैशाख १० गते रोज ३ शुभम्  
इजलास अधिकृत : विश्वनाथ भट्टराई



### निष्पत्ति नं.१८५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती  
माननीय न्यायाधीश ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की  
०६७-८१-०६४७  
फैसला मिति: २०७०।१।३१।३

मुद्दा:- जालसाजी।

पुनरावेदक / प्रतिवादी: दोलखा जिल्ला गैरीमुदी  
गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने शारदा घिमिरे  
विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी: काठमाडौँ जिल्ला गोलढुंगा  
गा.वि.स. वडा नं.६ बस्ने भगवती फुयाँल  
समेत

शुरू फैसला गर्ने:-

मा.जि.न्या.श्री विनोदमोहन आचार्य



पुनरावेदन फैसला गर्ने:-

मा.मु. न्या.श्री वैद्यनाथ उपाध्याय

मा.न्या.श्री दिनेशकुमार कार्की

- जालसाजीको कसूर आफ्नो फाइदा र अरूको नोक्सानी पुऱ्याउने नियतले गैरकानूनी कागजको माध्यमबाट व्यक्तिद्वारा व्यक्ति विरुद्ध गरिने फौजदारी प्रकृतिको अपराध भएबाट जालसाजीको अपराध स्थापित हुन आपराधिक कार्य र सो कार्य गर्ने आपराधिक मनसायको पुष्टि हुनैपर्दछ । कुनै पनि कार्य स्वतः जालसाजीपूर्ण हुने होइन । जालसाजी हुन अंश लाग्ने सम्पत्ति बिक्री भई प्राप्त हुने अंश भागमा प्रतिकूल असर पऱ्यो भन्नु मात्र पर्याप्त नहुने ।
- फौजदारी विवाद अपराधसँग जोडिने भएबाट कर्ताको मनसाय तत्त्व मूलरूपमा हेरिनु पर्दछ भने देवानी विवादको जरो साम्पत्तिक र पदीय हकसमेत गाँसिने भएबाट कानूनद्वारा संरक्षित हकमा आघात पुग्नु नै पर्याप्त हुने ।
- आफ्नो मञ्जुरी बिना घरव्यवहार चलाउन आफूखुशी गर्न पाउने हदभन्दा बढी जग्गा बिक्री भएबाट फौजदारी कार्य अर्थात् जालसाजी भयो भन्ने वादी दावीका सन्दर्भमा कीर्ते कागजको ३ नं. को परिधिभन्दा बाहिर जान नमिल्ने ।  
(प्रकरण नं.४)
- भूठा कुरालाई सद्दे हो भनी लिखित रूपमै काम सम्पन्न गरी अर्कालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउनु जालसाजीको आपराधिक कार्य हो । घरव्यवहार चलाउन आफूखुशी गर्न पाउने हदभन्दा बढी बिक्री गर्नुसँग भूठा

कुरालाई सद्दे भनी लिखत गरिएको भन्न नमिल्ने ।

- दावीकर्तालाई प्रत्यक्ष हानि नोक्सानी पुगेको छैन, लिखत गरी लिने वा दिने दुवै वा एक पक्षको गैरकानूनी मनसायको अभाव छ र त्यस्ता लिखत पारित गर्ने क्रममा तेस्रो पक्षलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउने कपटपूर्ण नियत राखी कार्य भएको प्रमाण छैन भने त्यस्तो कार्य जालसाजीको कार्य हुन नसक्ने ।  
(प्रकरण नं.६)
- विभिन्न वैकल्पिक उपचारका मार्गहरू विद्यमान भएको अवस्थामा पक्षले आफूलाई सहज पर्ने बाटो अवलम्बन गर्न नसक्ने भन्ने होइन, सुनिश्चित उपचार विधि उपभोग गर्ने म्याद व्यतीत गरी अन्य मार्ग अवलम्बन गर्नु हुँदैन । यस्तो गलत मार्ग अनुशरण गर्ने पक्षलाई अदालतले मद्दत गर्न नसक्ने ।
- जुन लिखतका आधारमा जग्गा दर्ता भएको हो सोही मूल दावी दर्ता बदरमा नै दावी नपुग्ने भनी ठहर भएको फैसला अन्तिम भएको स्थितिमा उक्त लिखत जालसाजपूर्वक खडा भएको भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।  
(प्रकरण नं.७)
- म्यादभित्रै उपयुक्त उपचारको मार्ग नअपनाई लिखत बदरमा दावी गर्ने हदम्याद व्यतीत गरी अर्को बाटो जालसाजको माध्यमबाट जालसाजीका तत्त्वहरू प्रकटरूपमा नदेखाई लिखत बदर हुनपर्ने देवानी तत्त्वका आधारमा आउन कानूनतः नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय हरिहर दाहाल र बद्रीबहादुर कार्की तथा विद्वान अधिवक्ता रामबहादुर थापा प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता पूर्णचन्द्र पौडेल अवलम्बित नजीर:

- नैकाप २०६८, असार, नि.नं.८५८७, पृष्ठ ५३७

सम्बद्ध कानून:

- अंशबण्डाको १९(१) नं.
- कीर्ते कागजको ३ नं.
- लेनदेन व्यवहारको १० नं.
- जग्गा पजनीको १७ नं.

फैसला

**न्या.प्रकाश वस्ती:** न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क)(ख) बमोजिम मुद्दा दोहोच्यार्इ हेर्ने निस्सा प्रदान भई पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ:-

हजुरबुवा लीलानाथको एकमात्र छोरा हामी फिरादीका पति पिता कालिकाप्रसाद फुयाँल हुनुहुन्छ। अमरनाथ र पदमनाथ गरी दुई छोरा तथा छोरीको जन्म भएकोमा छोरीहरूको विवाह भैसकेको छ। पिता र हामी सगोलमै रहेको अवस्थामा २०६३।२४ गते पिताको निधन भै हाल हामी वादी तीनजना मात्र अंशियार छौं। पिताको निधन भएपछि काजक्रिया सम्पन्न गरी पैतृक सम्पत्ति स्व.पिता पतिकै नाममा दर्ता कायम रहेकोले नामसारी गराई लिन जाँदा पति पिताले हाम्रो समेत अंश हक लाग्ने पैतृक घरजग्गा हामीलाई कुनै जानकारी नदिई तथा साक्षीसमेत नराखी लिखत गरी विभिन्न व्यक्तिलाई हक छाडी दिनुभएको व्यहोरा २०६३।७ मा लिखतको नक्कल सारी थाहा हुन आएकोले फिराद गरेका छौं।

काठमाडौं जिल्ला, गोलढुंगा गा.वि.स. वडा नं. ६ (क) कि.नं. १०८ समेत ११ कित्ता जग्गा क्षेत्रफल १६-९-१-० जग्गा हजुरबुवा ससुराबाट हाम्रा पति पिताको नाममा कायम हुन आएको थियो। पिता पति घरको मुख्य व्यक्ति भएकोले घरव्यवहार चलाउन निजलाई ऐनबमोजिम केही छूट प्राप्त हुने भए पनि सबै जग्गा बिक्री गर्ने अधिकार छैन। उल्लिखित जग्गामध्ये काठमाडौं जिल्ला गोलढुंगा गा.वि.स. वडा नं. ६ (ड) कि.नं. २७ क्षेत्रफल ४-८-३-०, ऐ. ऐ. कि.नं. १८ क्षेत्रफल ०-६-०-० समेत दुई २ कित्ता जग्गा जालसाजीपूर्वक र.नं. १७११४ मिति २०६१।३।१४ को लिखतमार्फत् पति पिताबाट प्रतिवादी शारदा घिमिरेले हक छुटाई लिनु भएको हुँदा उक्त लिखतको चार भागको तीन भाग लिखत जालसाजी घोषित गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको फिराद पत्र।

वादीहरू र निजहरूका पति पिता एकासगोलमा रहँदा प्रचलित कानूनबमोजिम रीत पुच्यार्इ राजीनामा पास गरिदिएको जग्गा हो। विपक्षी वादीहरूको पति पिता जीवित रहँदासम्म सगोलमा रहेका अवस्थामा जग्गा बिक्री गरी प्राप्त रकम सगोलमै भोगचलन गरेका हुन्। बुबा जीवित रहँदासम्म कुनै प्रकारको मुद्दा दायर नगरी हाल बनावटी मुद्दा खडा गरी लिखत बदरतर्फ म्याद समाप्त भैसकेको अवस्थामा कीर्ते कागजको १८ नं. बमोजिम दायर भएको फिराद खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिउत्तर पत्र।

वादीमध्येका पदमनाथ फुयाँल उक्त लिखत पारित गर्दा २१ वर्ष पूरा नगरेको अवस्थामा घरका मुख्य व्यक्ति एवं निजहरूका बाबुले सो लिखत गरिदिएको हुँदा उक्त लिखत गर्दा निज पदमनाथ फुयाँलको अंश हक मार्ने नियत राखिएको भन्ने फिराद दावी कानूनसंगत देखिन

आएन । त्यसबाहेक वादीमध्येका भगवती फुयाँल र अमरनाथ फुयाँल कारणी कालिकाप्रसाद सरहका समान अंशियार भएको भन्ने देखिएको, तर निज कालिकाप्रसादले बिक्री गरेको कि.नं. १८ र २७ को जग्गाको लिखत गर्दा अरू जग्गा बाँकी राखेको भन्ने तथा सो बिक्री गरेको पैसा रकम सगोलमै घर खर्चमा प्रयोग गरेको भन्ने देखिन नआएकोले सो सम्पत्ति बिक्री गरिएको कार्यबाट वादी भगवती फुयाँल र अमरनाथ फुयाँलको अंश हकमा असर परेको हुँदा र.नं. १७११४ मिति २०६१।३।१४ को पारित लिखत वादीमध्येका भगवती फुयाँल र अमरनाथ फुयाँलको हकसम्मको सो लिखत कीर्ते कागजको महलको ३ नं. अन्तर्गतको कसूर भएको हुँदा मिति २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट पारित राजीनामा लिखत चार भागको दुई भागसम्म जालसाजी गरेको ठहर्छ भन्ने व्यहोराको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६५।२।२९ को फैसला ।

शुरू अदालतले जुन सिद्धान्त ग्रहण गरी मलाई हराएको छ ती सिद्धान्त जालसाजी मुद्दामा आकर्षित हुन सक्दैनन् । देवानी मुद्दामा वादीको हकबेहकको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको सिद्धान्तले जालसाजी मुद्दामा प्रतिवादीले कसूर गरेको हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा खण्डन वा समर्थन गर्न सकिँदैन । अंशबण्डाको १९ नं. ले घरव्यवहार चलाउनको लागि मात्र छूट दिएको अवस्थामा मेरो पिता कालिकाप्रसादले फिरादमा उल्लिखित जग्गा बिक्री गरी घरव्यवहार चलाएको भन्ने व्यहोरा स्थापित भएको देखिँदैन भनी स्वयं यसै फैसलामा बोलिएको स्थिति समेतबाट कि.नं. १८ र २७ को जग्गाहरू बिक्री गरी घरव्यवहार चलाउन खर्च गरेको नभई उक्त पैतृक जग्गा बिक्री गरी सोबाट प्राप्त रूपैयाँ आफूखुशी खर्च गरेको पुष्टि भएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा

पिता कालिकाप्रसादलाई अंशबण्डाको १९(१) नं. को सुविधा प्राप्त हुन नसक्ने हुँदा र.नं. १७११४ मिति २०६१।३।१४ को लिखत मेरो हकमा समेत जालसाजी ठहर हुनुपर्नेमा जालसाजी ठहर नभएको हदसम्म फैसला उल्टी गरी फिराद दावीबमोजिम गरी न्याय पाऊँ भन्ने व्यहोराको वादी पदमनाथ फुयाँलको पुनरावेदन अदालत, पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

कीर्ते कागजको ३ नं. बमोजिम मैले जालसाजीको कसूर गरेको प्रमाणित हुनसक्ने अवस्था छैन । विवादित जग्गा विपक्षी वादीहरूको अंश हक रहेको वा नरहेको कुरा मलाई थाहा जानकारी हुने कुरा हुँदैन । त्यसै गरी विवादित जग्गा मेरा दाताले मलाई राजीनामा दिनुभन्दा पहिले विपक्षी वादीहरूको मञ्जूरी लिनुपर्ने वा नपर्ने कुरासमेत मलाई थाहा हुने कुरा होइन । मञ्जूरी नलिई हक हस्तान्तरण गरेको भन्ने प्रश्न दाताहरूको मृत्युपश्चात् आकृष्ट हुन सक्दैन । वादीहरू र दाता कालिकाप्रसाद एकासगोलमा रहँदा नै कालिकाप्रसादको मृत्यु भएको कुरा फिरादमा उल्लेख गरेको हुँदा उक्त जग्गा बिक्रीबाट प्राप्त रकम घरखर्च परिवारको पालन पोषणमा खर्च गरेको कुरामा द्विविधा छैन । घरखर्च गर्न बिक्री गरेको त्यस्तो कार्य जालसाजी हुन सक्दैन । कालिकाप्रसादले कि.नं. २७ र १८ बिक्री गरी कालिकाप्रसादको २०६३।६।२४ मा मृत्यु भएपश्चात् भगवती फुयाँलले आफ्नो नाउँमा २०६३।७।२७ कि.नं. ८८, १५६, ७०, २० र २५ का जग्गाहरू नामसारी गरिएको कुरा लुकाई अदालत प्रवेश गरेको समेत देखिएको हुँदा शुरू फैसला उल्टी गरी न्याय इन्साफ पाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी शारदा घिमिरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा लगाउको दे.पु.नं. २१८३ को दर्ता बदरसमेत मुद्दामा भ्रगडिया भिकाउने आदेश भएकोले प्रस्तुत मुद्दा उक्त मुद्दासँग सम्बन्धित देखिँदा यस मुद्दामा समेत छलफलका निमित्त प्रत्यर्थी भिकाई आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६५।१२।१० को आदेश ।

घरको मुख्य पिताले घरव्यवहार चलाउन अचल सम्पत्ति चलाउन पत्नी भने २१ वर्ष पुगेको पत्नी छोरा र विधवा बुहारीको मञ्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्था अंशबण्डाको १९(१) नं. ले गरेको देखिन्छ । वादीहरूको नाममा जग्गा नै नभई सबै जग्गा बिक्री गरेको भनी वादी दावी नै भूठा भएको, सफा हात लिई अदालत प्रवेश नगरेको र आधीभन्दा कम सम्पत्तिमात्र आफूखुश गरेकोले जालसाजी ठहर हुन नपर्ने भन्ने पुनरावेदक प्रतिवादीको जिकीरतर्फ विचार गर्दा यो यति कारणले आधीभन्दा बढी सम्पत्ति हक छाडेको छैन भनी कुनै हिसाब पुनरावेदक प्रतिवादीले देखाउन सकेको पाइएन । भगवती फुयाँलको नाममा कि.नं. ८८, १५६, ७०, २० र ५२ पाँच कित्ता जग्गा भएको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जाको छायाप्रति र सिर्जना फुयाँलको नामको कि.नं. ४३ र ४५ को लालपूर्जाको छायाँप्रति पुनरावेदक प्रतिवादीबाट पेश भएकोतर्फ विचार गर्दा सिर्जना फुयाँल कालिकाप्रसाद फुयाँलको विवाहिता छोरी भएको भन्ने वादी भनाईलाई पुनरावेदक वादीले अन्यथा भन्न सकेको पाइएन । विवाह भई गई सकेकी छोरीको नाममा रहेको सम्पत्तिलाई सगोलको सम्पत्ति भन्न मिलेन । भगवतीको नाममा रहेको कि.नं. ८८ लगायतका पाँच कित्ता जग्गाको सबै क्षेत्रफल जोड्दा पनि ३-३-२ हुने हुँदा कालिकाले हक छोडी दिएको जग्गाहरू निकै बढी देखिँदा प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीरसँग सहमत हुन सकिएन ।

पदमनाथको अंश हक जति जालसाज घोषित नभएउपर परेको वादीको पुनरावेदन जिकीरतर्फ विचार गर्दा पदमनाथले फिराद दायर गर्दा आफैँले आफ्नो उमेर २० वर्ष भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । घरको मुख्य पिताले घर व्यवहार चलाउन आधीभन्दा बढी अचल सम्पत्ति चलाउन पर्दा २१ वर्ष पुगेको छोरीको मञ्जुरी लिनुपर्ने अंशबण्डाको १९(१) नं. ले कानूनी व्यवस्था गरेको तर २१ वर्षभन्दा मुनि २० वर्षको छोरासँग मञ्जुरी लिनुपर्ने वाध्यता कुनै कानूनले नगरेको हुँदा पदमनाथको हकमा जालसाजी ठहर नगरेको शुरू काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६५।१२।२९ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुन्छ भन्ने व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६६।०१।१ को फैसला ।

वादी तथा वादीका बाबु एकासगोलमा नै रहेका अवस्था लिखत पारित भएको र बाबुको जीवनकालमा विवाद नगरी बाबुको मिति २०६३।६।२४ मा मृत्यु भएपछि मुद्दा दायर गरिएको छ । वादीहरूका बाबुको तथा वादीहरूको कुनै आयस्रोत नभएको, बाबु आमा, दुई छोरा र चार छोरी गरी आठजनाको परिवार भएको उक्त परिवारको लालनपालन, छोराछोरीको शिक्षादीक्षा र विवाह, दानलगायतका कार्य बिनाआयस्रोत सम्भव छैन । अन्य कुनै आयस्रोत नभएकोले घर व्यवहार चलाउने वादीका बाबुले जग्गा बिक्री गरेका हुन् । वादीका बाबुले जग्गा बिक्री गर्दा आधा सम्पत्तिभन्दा बढी बिक्री गरेका छैनन् । घरव्यवहार चलाउन अंशबण्डाको १९ (१) नं. ले वादीका बाबु स्वतन्त्र छन् । उक्त कुरामा यी वादीहरूको दावी पुग्ने होइन । काठमाडौँ जिल्ला गोलढुंगा गा.वि.स. वडा नं. ६(ड) को कि.नं. १८ र २७ को जग्गा देखाई अन्यत्रको कि.नं. ४३ र ४५ को जग्गा मिति २०५९।१२।१२ मा पारित गरिदिएकोले

भुक्क्याई पारित गरिदिएको जग्गा सगोलकी छोरी सिर्जना फुयाँललाई फिर्ता गरी कि.नं. १८ र २७ को जग्गा मैले २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट जग्गा पारित गरिलिएकी हुँ। मैले पहिला लिखत पारित गरिलिँदा भगवती फुयाँल साक्षी बसेकी छिन्। सगोलमा रहँदा घरव्यवहार चलाउने प्रयोजनले विक्री गरेकोमा लेनदेन व्यवहारको १० नं. को म्याद व्यतीत भएपछि कीर्ते कागजको १८ नं. टेकी अदालत प्रवेश गरेको कार्य लेनदेन व्यवहारको १०, अंशबण्डाको १९(१) र कीर्ते कागजको १८ नं. विपरीत छ। उक्त कानूनी प्रावधानविपरीत दायर भएको दावीमा प्रवेश गरी जालसाज हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा, १२(१)(क) (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाऊँ भन्ने प्रतिवादीको यस अदालतमा पर्न आएको निवेदन पत्र।

यसमा दिने सिर्जना फुयाँल र लिने जयलक्ष्मी श्रेष्ठ भएको २०६१।१०।२८ को राजीनामाको लिखतमा ऋणीको एकाघरको बाबु भनी दाताको पिता कालिकाप्रसाद साक्षी बसेको देखिँदा त्यसबखत छोरी सिर्जना समेत एकासगोलमा रहेको भन्ने देखिन आयो। एकासगोलमा रहेकी छोरीले बेचबिखन गरेको सम्पत्तिलाई मूल सम्पत्तिबाट बाहेक गरेको पुनरावेदन अदालतको इन्साफमा मुलकी ऐन, अंशबण्डाको महलको १९(१) को व्याख्यात्मक र अ.बं. १८४ क, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ अनुसार प्रमाण मूल्याङ्कनको त्रुटिका साथै यस अदालतबाट प्रतिपादित सर्वोच्च अदालत बुलेटिन २०६३, वर्ष १५, अङ्क २०, पूर्णाङ्क ३५०, पृष्ठ १६ मा प्रतिपादित सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) (ख) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।१।९ को आदेश।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादीको तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री हरिहर दाहाल र श्री बद्धीबहादुर कार्की तथा विद्वान अधिवक्ता श्री रामबहादुर थापाले सगोलका अंशियारले जग्गा विक्री गरेको तथ्यमा वादीहरूले समयमा थाहा पाई लिखत बदरमा नालेस गरिएको छैन। तर, लिखत बदरतर्फ दावी गर्ने म्याद व्यतीत भएपछि जालसाजीतर्फ दावी गरियो। दर्ता बदर मुद्दामा फरक कुरा बोलिएको छ। त्यसले जालसाजमा प्रभाव पारेको छ। दर्ता बदरमा दावी पुग्दैन भनियो। तर, जालसाजमा दावी ठहर गरिएको पुनरावेदन अदालतको फैसला आफैँमा विरोधाभाष छ। दर्ता बदरमा दावी नपुगेपछि कसरी जालसाज हुन सक्दछ। दर्ता बदर मुद्दाले लिखतलाई कानूनी मान्यता दिई सकेपछि सोही विवादमा जालसाज ठहर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको नहुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी हुनुपर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रत्यर्थी वादीहरूको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री पूर्णचन्द्र पौडेलले प्रतिवादीहरूले सिर्जना फुयाँललाई जग्गा फिर्ता गरेको नभई राजीनामा लिखत पारित गरिदिएको हो। दर्ता बदर मुद्दामा वादीहरूको हकै नपुगेको भन्ने उल्लेख नभई अर्को मुद्दाबाट इन्साफ पाउने भनी बोलिएको हुँदा जालसाजी मुद्दाबाट वादीहरूको हक स्थापित भएको हो। लिखत जासलाज हुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर हुनुपर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नुभएको बहससमेत सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मिलेको छ, छैन सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

यसमा पति पिता कालिकाप्रसाद फुयाँलले २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट आफूखुश गर्न पाउनेभन्दा बढी जग्गा प्रतिवादी शारदा घिमिरेलाई बिक्री गरी जालसाज गरेको हुँदा चार भागको तीन भाग जालसाजी घोषित गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी भएकोमा वादीमध्ये पदमनाथ फुयाँल लिखत हुँदा २१ वर्ष नपुगेको हुँदा निजको हकमा वादी दावी नपुग्ने र अन्य वादी भगवती फुयाँल र अमरनाथ फुयाँलको हकमा चार भागको दुई भाग लिखत जालसाजी ठहर गरेको शुरू काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाउपर प्रतिवादीको तर्फबाट मुद्दा दोहोर्‍याई पाउन निवेदन परी निस्सा प्रदान भई निर्णयार्थ पेश हुन आएको पाइयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पति पिता कालिकाप्रसाद फुयाँल घरको मुख्य भएको र मुख्यको नाताले घरव्यवहार चलाउन निजलाई केही सम्पत्ति आफूखुश गर्न पाउने भए पनि सो हदभन्दा बढी कि.नं. २७ र १८ को जग्गा जालसाजपूर्वक प्रतिवादी शारदा घिमिरेलाई मिति २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ को लिखतबाट हक हस्तान्तरण गरिदिएको आफ्नो हक जति जालसाज ठहर हुनुपर्ने भन्ने वादी दावी रहेको देखियो । उक्त दावीलाई इन्कार गर्दै अंशबण्डाको १९ (१) नं. बमोजिम आधा सम्पत्ति घर व्यवहार चलाउन आफूखुश गर्न पाउने हक वादीहरूका पति पितामा रहेको र सो हदभन्दा बढी जग्गा निजले बिक्री नगरेको एवं वादी भगवती फुयाँलसमेत साक्षी बसी लिखत पास गर्दा कि.नं. १८ र २७ को जग्गा देखाई अन्यत्रको कि.नं. ४३ र ४५ को जग्गा मिति २०५९।१२।१२ मा पारित गरिदिएकोले उक्त कि.नं.का जग्गा सगोलकी छोरी सिर्जना फुयाँललाई नै लिखत गरी फिर्ता दिई सोको सट्टामा कि. नं.१८ र २७ आफूले पारित गरिलिएको हो । सगोलको व्यवहारमा लेनदेन

व्यवहारको १० नं.को म्याद व्यतीत भएपछि कीर्ते कागजको १८ नं. को सहारा लिई सट्टे लिखतलाई जालसाजको संज्ञा दिई गरिएको दावी उक्त कानूनी प्रावधानविपरीत छ भन्ने प्रतिउत्तर जिकीर एवं पुनरावेदन जिकीर रहेको पाइयो ।

३. घरव्यवहार चलाउने प्रयोजनको लागि कालिकाप्रसादलाई घरको मुख्य व्यक्तिको रूपमा वादीहरूले स्वीकार गरेबाट घरको मुख्यमा विवाद भएन । तर निजै वादीहरूका पति पिताले प्रतिवादी शारदा घिमिरेलाई मिति २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट पारित गरिदिएको लिखत जालसाज हो भन्ने दावी छ । अब, उक्त लिखत जालसाज हो, होइन यही विवादित विषयको निरोपण गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

४. जालसाजीको कसूर आफ्नो फाइदा र अरूको नोक्सानी पुऱ्याउने नियतले गैरकानूनी कागजको माध्यमबाट व्यक्तिद्वारा व्यक्ति विरुद्ध गरिने फौजदारी प्रकृतिको अपराध भएबाट जालसाजीको अपराध स्थापित हुन आपराधिक कार्य र सो कार्य गर्ने आपराधिक मनसायको पुष्टि हुनै पर्दछ । कुनै पनि कार्य स्वतः जालसाजीपूर्ण हुने होइन । जालसाजी हुन अंश लाग्ने सम्पत्ति बिक्री भई प्राप्त हुने अंश भागमा प्रतिकूल असर पऱ्यो भन्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन । फौजदारी मुद्दालाई फौजदारी मुद्दा निरोपण गरिने आखाँले हेरिनुपर्दछ फौजदारी कार्यमा आपराधिक तत्वको अनिवार्य विद्यमानता आवश्यक हुन्छ । देवानी मुद्दामा भने कसैको पनि हकको संरक्षणको प्रश्न सान्दर्भिक हुन्छ । फौजदारी र देवानी मुद्दाको प्रकृति र तिनको निर्व्योल विधिमा नितान्त पृथकता हुन्छ । फौजदारी विवाद अपराधसँग जोडिने भएबाट कर्ताको मनसाय तत्व मूलरूपमा हेरिनु पर्दछ भनी देवानी विवादको जरो साम्पत्तिक र पदीय हक समेत गाँसिने भएबाट कानूनद्वारा संरक्षित हकमा आघात पुग्न नै पर्याप्त हुन

पुग्दछ । आफ्नो मञ्जुरीबिना घरव्यवहार चलाउन आफूखुशी गर्न पाउने हदभन्दा बढी जग्गा बिक्री भएवाट फौजदारी कार्य अर्थात् जालसाजी भयो भन्ने वादी दावीका सन्दर्भमा कीर्ते कागजको ३ नं. को परिधिभन्दा बाहिर जान मिल्दैन । यसमा पनि सम्पूर्ण कार्य वा लिखतलाई जालसाजी नभनी चार भागको तीन भाग खण्ड जालसाजी ठहर्नाई पाउने माग गरिएको छ । चार खण्डको तीन खण्ड लिखत जालसाजी भन्नलाई आफूले प्राप्त गर्न सक्ने अंश भागलाई आधार मानिएको छ । सम्पत्तिको अंश भाग विशुद्ध देवानी विषय हो । फिराद देवानी आधार लिई फौजदारी मांग गर्दै दायर भएको छ । यस सन्दर्भमा फौजदारी विषयलाई सम्बोधन गर्ने कीर्ते कागजको ३ नं. विश्लेषण यहाँ आवश्यक भएको छ ।

५. के कस्तो कार्य जालसाजीको कसूर हुने भन्ने सम्बन्धमा कीर्ते कागजको ३ नं. मा उल्लेख छ । उक्त कानूनी प्रावधानअनुसार “अर्काको हक मेट्ने हदम्याद तारिख जाने वा कुनै तरहसँग नोक्सान पार्ने इत्यादि जुनसुकै मतलबले होस् नगरे नभएको भूठा कुरा गरे भएको हो भनी वा मिति अङ्क वा व्यहोरा फरक पारी सहीछाप गरी गराई कागज बनाई वा बनाउन लगाएमा समेत जालसाजी गरेको ठहर्छ” भन्ने उल्लेख छ । उक्त प्रावधानअनुसार जालसाजीको क्रिया हुन निम्न तत्व देखिनु आवश्यक छ :

- (क) नगरे नभएको भूठा कुरा भए गरेको हो भनी कागजका माध्यमबाट काम सम्पन्न गर्नु,
- (ख) एक वा एकभन्दा बढी व्यक्तिको मिलेमतीमा अर्काको हानि पुग्ने तरिकाबाट कार्य सम्पन्न गर्नु,
- (ग) अर्काको हक मेट्ने, हदम्याद तारिख जाने वा अरू कुनै किसिमको नोक्सानी पार्ने कार्य सम्पन्न गर्नु,

(घ) भुक्त्यानमा पारी आफूलाई फाइदा हुने किसिमले काम गर्नु ।

६. उपरोक्त तत्वहरूमा ध्यान केन्द्रित गरी हेर्दा भूठा कुरालाई सद्दे हो भनी लिखित रूपमै काम सम्पन्न गरी अर्कालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउनु जालसाजीको अपराधिक कार्य हो । यसको तात्पर्य घरव्यवहार चलाउन आफूखुशी गर्न पाउने हद भन्दा बढी बिक्री गर्नुसँग भूठा कुरालाई सद्दे भनी लिखत गरिएको भन्न मिल्दैन । यसै गरी अरूको अधिकारमा असर पर्छ भन्ने जानीजानी वा असर पुऱ्याउने नियत राखी त्यस्तो कार्य गर्नु जालसाजी अपराधको मनसाय तत्व हो । वादीहरूलाई नोक्सान पार्ने नियत के थियो प्रमाण पुऱ्याउन पर्ने हुन्छ । यस्तो नियतका विषयमा फिराद मौन छ । यदि मात्र होइन सम्पूर्ण मिसिलबाट दाताको त्यस्तो नियत देखिँदैन । यी दुवै तत्वको विद्यमानताको अभाव छ भने सो कार्य जालसाजी हुन सक्दैन । दावीकर्तालाई प्रत्यक्ष हानि नोक्सानी पुगेको छैन, लिखत गरी लिने वा दिने दुवै वा एक पक्षको गैरकानूनी मनसायको अभाव छ र त्यस्ता लिखत पारित गर्ने क्रममा तेस्रो पक्षलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउने कपटपूर्ण नियत राखी कार्य भएको प्रमाण छैन भने त्यस्तो कार्य जालसाजीको कार्य हुन सक्दैन । प्रस्तुत विवादमा वादीहरूले कालिकाप्रसादलाई घरको मुख्यको रूपमा स्वीकार गरेको स्थिति छ, घरव्यवहार चलाउन अंशबण्डाको १९(१) ले आधी अचल सम्पत्ति बिक्री गर्न यी वादीहरूको मञ्जुरी लिइरहनु पर्ने आवश्यकता नरहेको स्वीकारोक्ति छ, वादीहरूले कालिकाप्रसादलाई घरको मुख्यको रूपमा स्वीकार गर्नु तर त्यही बाबुले घरव्यवहार चलाउन गरेको व्यवहारलाई अकारण जालसाज भनी चुनौती दिन मिल्ने हुँदैन ।

७. मिति २०६१।३।१४ को र.नं. १७११४ बाट पारित लिखतलाई जालसाजी तथा सो लिखतका आधारमा भएको दर्तालाई दर्ता बदरमा छुट्टा-छुट्टै दावी लिई फिराद दायर गरेको अवस्था छ। विभिन्न वैकल्पिक उपचारका मार्गहरू विद्यमान भएको अवस्थामा पक्षले आफूलाई सहज पर्ने बाटो अवलम्बन गर्न नसक्ने भन्ने होइन तर, सुनिश्चित उपचार विधि उपभोग गर्ने म्याद व्यतीत गरी अन्य मार्ग अवलम्बन गर्नु हुँदैन। यस्तो गलत मार्ग अनुशरण गर्ने पक्षलाई अदालतले मद्दत गर्न सक्दैन। वादीले लेनदेन व्यवहारको १० नं. बमोजिम लिखत बदरमा दावी नगरी जग्गा पजनीको १७ नं. र जग्गा मिच्नेको १८ नं. को सहारा लिई कि.नं. १८ र २७ को जग्गाको विषयमा दर्ता बदरको दावी गर्दै यस जालसाजीसँगै अर्को दर्ता बदर मुद्दा गरेको स्थिति छ। सो मुद्दामा सगोलको सम्पत्ति विक्री गरेकोमा लेनदेन व्यवहारको १० नं. बमोजिम दावी गर्नुपर्नेमा सोको हदम्याद सकिएपछि सो कानूनी व्यवस्थालाई छली जग्गा पजनीको १७ नं. र जग्गा मिच्नेको १८ नं. को हदम्याद टेकी दायर गरेको फिरादमा कुनै विचार गर्नु नपर्ने भनी लगाउका दे.पु.नं.९०३/२१८३ र ९०४/२१८४ का दर्ता बदर मुद्दाहरूमा पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट मिति २०६६।८।१ मा भएको फैसला सर्वोच्च अदालतबाट दोहोर्‍याउने निस्सा समेत नदिई अन्तिम भएर रहेका छन्। उक्त फैसलाबाट देवानी मुद्दाको जरियाबाट वादीको हक स्थापित हुन नसकेको तथ्य स्थापित छ। जुन लिखतका आधारमा जग्गा दर्ता भएको हो सोही मूल दावी दर्ता बदरमा नै दावी नपुग्ने भनी ठहर भएको फैसला अन्तिम भएको स्थितिमा उक्त लिखत जालसाजपूर्वक खडा भएको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन।

८. यहाँ वादीहरूले आफ्नो वा बाबुको व्यापार, व्यवसाय वा अन्य कुनै पेशा वा रोजगार भएको र सो आमदानीबाट सहज रूपले घर व्यवहार

चलेको भनी दावी गर्न सकेको पाइँदैन। आठजनाको परिवारमा चारजना छोरीहरूको विवाह भएको भनी वादी लेख भएबाट ती छोराछोरीको पालनपोषण, अध्ययनलगायतका घरव्यवहारका विवाहदान कार्य तथा वादीहरूका पति पिता विमारी भई औषधोपचार गर्दागर्दै मृत्यु भएको अवस्थासमेत रहेको स्थिति पनि मिसिल संलग्न औषधोपचार गराइएका अस्पताल समेतका कागजबाट देखिन्छ। सगोलमा रहँदा सम्पत्तिको यी वादीहरूले समेत भरपूर उपयोग गरी लाभ हासिल गरेको भन्ने देखिन आउँछ। यस्तो स्थितिमा लिखत गर्दा आफ्नो मञ्जुरी लिइएन वा मञ्जुरी थिएन भनी दावी गर्नुको कुनै औचित्यता देखिँदैन। यसै सन्दर्भमा, “सम्पत्ति हस्तान्तरण गरेर कुनै पारिवारिक दायित्व पूरा गरिएको जस्ता कुरा प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ भने पनि यस्ता कार्यलाई मञ्जुरी नै मान्नुपर्ने भई लिखत बदर गर्नुपर्ने औचित्यको पुष्टि नहुने” (नेकाप २०६८, असार, नि.नं.८५८७, पृष्ठ ५३७) भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। प्रस्तुत विवादमा पनि वादीहरूले आफ्ना पति पितासँग सगोलमा नै रही अंशबण्डाको १९(१) को सीमाभित्र रही बाबुले विक्री गरेको जग्गाबाट प्राप्त रकम भरपूर उपभोग गरेका र बाबुले पनि पारिवारिक दायित्व पूरा गरेको होइन भन्ने तथ्य वादीहरूबाट प्रमाण दिइएको कारण जनाएको प्रमाणित नहुँदा उक्त सिद्धान्त प्रस्तुत विवादमा आकर्षित हुने नै देखिन्छ। आफ्नो मञ्जुरी नलिई पारित गरिएको लिखत जालसाज घोषित हुनुपर्ने भन्ने वादी दावी यस कारणबाट समेत मनासिब देखिएन।

९. मिति २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट कि.नं.१८ र २७ को जग्गा कालिकाप्रसाद फुयाँलले शारदा घिमिरेलाई हक हस्तान्तरण गरेको उक्त जग्गा निजले जयन्तीदेवी गुरूडसमेत पाँच जनालाई मिति २०६२।४।३० मा र निजहरूले पनि उक्त जग्गामध्ये कि.नं.१८ को जग्गा मिति



२०६२।५।१३ मा डिल्लीप्रसाद फुयाँललाई हक हस्तान्तरण गरेको लगाउका मुद्दाहरू समेतबाट देखिन्छ। प्रतिवादीहरूका दाता तथा परदाता कालिकाप्रसाद बिमारी भई उपचारकै क्रममा मिति २०६३।६।२४ मा मृत्यु भएपछि उक्त लिखतहरूको नक्कल मिति २०६३।८।७ मा लिएको भनी जालसाज र दर्ता बदरतर्फ मिति २०६३।९।१७ मा फिराद गरेको देखिन्छ।

१०. वादीहरू आफ्ना पति पितासँग सगोलमा रहेको अवस्थामा नै मूल लिखत मिति २०६१।३।१४ मा पारित भएकोमा लेनदेन व्यवहारको १० नं. बमोजिम दावी गर्ने हदम्याद व्यतीत भएपछि लाग्नै नसक्ने अर्को कानूनी व्यवस्थाको सहारा लिएको भन्ने कुरा दर्ता बदर मुद्दामा अन्तिम भएको फैसलाबाट स्पष्ट छ। अर्कोतर्फ म्यादभित्रै उपयुक्त उपचारको मार्ग नअपनाई उक्त लिखत बदरमा दावी गर्ने हदम्याद व्यतीत गरी अर्को बाटो जालसाजको माध्यमबाट जालसाजीका तत्वहरू प्रकटरूपमा नदेखाई लिखत बदर हुनपर्ने देवानी तत्वका आधारमा आउन कानूनतः मिल्ने देखिँदैन।

११. पति पिता कालिकाप्रसाद जीवित रहँदा एकमात्र पत्नी यी वादी र दुईमात्र छोरा यी वादीको हक मार्न जालसाजीजस्तो जघन्य कर्तृत गर्नुपर्नाका कारण फिरादमा खुलाउन सकेको अवस्था छैन। लिखत गर्दा लिनेदिनेमा कुनै बद्नियत नदेखिएबाट मिति २०६१।३।१४ को र.नं. १७११४ को लिखतलाई जालसाजीपूर्वक खडा भएको भन्न मिलेन। प्रस्तुत दावी कीर्ते कागजको ३ नं. ले वर्णित कानूनी व्यवस्थाबमोजिमको जालसाजीको कार्य भए गरेको नदेखिँदा मिति २०६१।३।१४ को र.नं. १७११४ को लिखत चार भागको दुई भाग जालसाज ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको फैसला मिलेको देखिन आएन।

१२. अतः माथि विवेचित आधार प्रमाणबाट कालिकाप्रसाद फुयाँलले प्रतिवादी शारदा घिमिरेलाई मिति २०६१।३।१४ मा र.नं. १७११४ बाट पारित गरी दिएको काठमाडौँ जिल्ला गोलढुंगा गा.वि.स. वडा नं. ६(ड) कि.नं. १८ को ज.रो. ०-६-०-० कि.नं. २७ को ज.रो. ४-८-३-० को राजीनामाको लिखतको चार भागको दुई भाग लिखत जालसाज ठहर गरेको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६५।२।२९ को फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६६।८।१ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी हुन्छ। उक्त मिति २०६१।३।१४ को र.नं. १७११४ को पारित राजीनामा लिखत जालसाज घोषित गरिपाउँ भन्ने वादी दावी नपुग्ने ठहर्छ। अरूमा तपसीलबमोजिम गर्नु।

### तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६६।८।१ को फैसला उल्टी भई वादी दावी नपुग्ने ठहरी फैसला भएको हुँदा शुरू काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसलाको तपसिल खण्डको प्रकरण २ मा कायम गरेको लगतबमोजिमको कार्य गर्नु नपर्ने हुँदा सोको जानकारी शुरू काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिनु ..... १

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ..... २

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की  
इति संवत् २०७० साल वैशाख ३१ गते रोज ३ शुभम्  
इजलास अधिकृत:- दीपक ढकाल



**निर्णय नं.८९८६**

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री वैद्यनाथ उपाध्याय  
माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट  
२०६५ सालको दे.पु.नं. ०६५-CI-०६३२  
फैसला मिति: २०७०।१।८।१

मुद्दा:- दर्ता नामसारी हक कायमसमेत ।

पुनरावेदक वादी: भक्तपुर जिल्ला, मध्यपुर ठिमी  
नगरपालिका वडा नं. १३ बस्ने शिवशंकर  
सिनारी श्रेष्ठको मु.स. गर्ने निजकी श्रीमती  
तेजलक्ष्मी सिनारी श्रेष्ठ  
विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: ऐ.ऐ. बस्ने ज्ञानलाल सिनारी श्रेष्ठ  
समेत

शुरू फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री पदमराज भट्ट

पुनरावेदन फैसला गर्ने:-

मा.न्या.श्री हरिवहादुर बस्नेत

मा.न्या.श्री मीरा खड्का

- तल्लो निकायबाट सबूद प्रमाण नै नबुझी इन्साफ हुन गएमा पुनः निर्णयार्थ जिल्ला अदालत पठाउँदा अनाहक मुद्दामा ढिलाई भई पक्ष विपक्षलाई अनावश्यक हैरानी नहोस् भन्ने हेतुले पुनरावेदन अदालतबाट सबूद प्रमाण बुझी इन्साफ हुन सक्ने । तर जिल्ला अदालतबाट इन्साफ नदिई खारेजी फैसला भएकोमा पुनरावेदन अदालतबाट

ठहर इन्साफ फैसला हुँदा पुनरावेदन वा पुनरावेदकको न्यायप्राप्तिको प्रयासको एक तह हरण हुन जाने ।

- शुरूबाट खारेजी फैसला भएकोमा सबूद प्रमाण बुझी निर्णयार्थ शुरू तहमा पठाउनु न्यायोचित नै हुने ।
- पुनरावेदन सुनी यथोचित निर्णय गर्न पाउने पुनरावेदन अदालतको अधिकारमा कुनै कानूनले कुनै अवस्थामा वा कुनै प्रक्रिया पुऱ्याउनुपर्नेमा वा सुनुवाइमा रोक नलगाएसम्म पुनरावेदन अदालतबाट पुनरावेदन सुनी सदर बदर वा उल्टी गर्न सक्ने ।
- जिल्ला अदालतबाट सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी रैकर विर्ता छुट्याई निर्णय इन्साफ नभएकाले खारेजी फैसला भएकोमा सबूद प्रमाण बुझी निर्णय गर्न पुनरावेदन अदालतले जिल्ला अदालतमा पठाउन सक्ने ।

(प्रकरण नं.५)

पुनरावेदक वादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान  
अधिवक्ता हरिकृष्ण कायस्थ

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- अ.व.२०२, २०९ नं.
- न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ८(१)

आदेश

न्या.वैद्यनाथ उपाध्याय: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६५।१।१४ गतेको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन परी

निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छः -

पिता शेषनारान २०४०।३।१० मा परलोक भै पिताको हकखाने माता तिर्थमाया र म फिरादी २ जनामात्र छौं। विपक्षीहरूका बाजे एवं बूढो ससुरा देवनारानको नाउमा विर्ता लगतमा दर्ता भै रैकरमा परिणत गर्न बाँकी रहेका १० नं. मौजे इडोल क्वाछेँका जग्गाहरू विर्ता उन्मूलन ऐन, २०१६ को दफा ७ (क) (१) ले प्रष्टरूपमा “ख” श्रेणीको विर्ता जग्गा तोकेकोमा म्यादभिन्न जग्गावालाले रैकरमा परिणत नगरेमा जग्गा कमाउने व्यक्तिको नाउँमा दर्ता गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था भएअनुरूप उक्त जग्गाहरू मेरा पिता शेषनारानको नाउँमा जोत कायम भएको र निजको जीवनकालसम्म कमाई आउनु भएको तथ्यलाई फिल्डबुक, दधिकोट गा.वि.स.को २०५३।३।३१ को सिफारिश तथा मोहीको १ नं. फारामसमेतले स्पष्ट पारेको छ। मैले उक्त जग्गा पिताको परलोकपश्चात् पनि अनवरत रूपमा कमाई जोती आएको हुँदा फिल्ड बुक, गा.वि.स.को सिफारिश, १ नं. लगत एवं सम्पूर्ण प्रमाण र माता तिर्थमायाको मञ्जुरी सहित मा.पो.का. भक्तपुरमा मिति २०५३।३।३१ मा निवेदन गरेकोमा विपक्षीहरूले मिति २०५५।१०।१२ मा आई हक दावी गरे तापनि विपक्षीहरूको दावी पछि मा.पो.का.भक्तपुरबाट प्रमाण बुझी निर्णय दिनुपर्ने अवस्था र तेरो मेरोको स्थिति देखिएको हुँदा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा गै आ-आफ्नो हक कायम गराई ल्याउनु भनी मिति २०६२।११।२२ मा सुनी पाएकोले सम्मानित अदालतमा आएको छु। उल्लिखित जग्गाहरू साविक विर्ता लगतबाट भिडी २०२१ सालको नापीमा नापनक्सा भएको र उक्त जग्गाहरूको जोत मेरा पिता शेषनारान सिनारी श्रेष्ठका नाममा जनिएकोमा भक्तपुर जिल्ला दधिकोट गा.वि.स. वडा नं. ९ कि.नं. २१८० को ०-०-१-

० जग्गा, कि.नं. २२०७ को ०-०-२-०, कि.नं. २११८ को ०-०-२-०, कि.नं. २२३२ को ०-१-३-०, कि.नं.२२४८ को ०-०-१-० र कि.नं. २२५० को ०-२-० समेतका रु.४७,५००।- जाने जग्गाहरू विर्ता उन्मूलन ऐन, २०१६ को (तेस्रो संशोधन) ७ (क) अनुसार मेरा नाउँमा दर्ता नामसारी गरी हक कायम गरिपाऊँ भन्ने फिराद पत्र।

फिल्डबुकबाटै मेरो भतिजा विकुबहादुरको दर्ता अंशबाट हक भई कमाई आएको भन्ने व्यहोरा हुँदा भतिजाको जग्गाको काका मोही हुन सक्ने अवस्थासमेत रहँदैन। मोही हुनको लागि १ नं.लगत, २ नं. अनुसूची र ३ नं. जोताहा अस्थायी निस्सा पाई जग्गाधनी वा निजका हकवालाहरूलाई सालसालै कुतबुभाई रसिद प्राप्त गरेको छु भनी विपक्षीले आफूलाई मोहीको संज्ञा दिई फिराद दायर गर्न पाउने हकद्वैया नहुँदा फिराद खारेज भागी छ। अतः उल्लिखित कि.नं. २१८०, २२०७, २११८, २२३२, २२४८ र २२५० को मोही कायम हुन नसक्ने व्यक्तिले रैकर प.गरिसकेको जग्गाका सम्बन्धमा जग्गाधनीले नै रै.प. नगरेको हुँदा मोहीका नाममा दर्ता नामसारी गरिपाऊँ भनी भूठा दावी लिई परेको फिराद खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रतिउत्तर पत्र।

आफू विवादित जग्गाको मोही कायम भई सकेको भनी आधिकारिक निकायको निर्णय समेत वादीले पेश गरेको देखिँदैन। वादीले देखाएको १ नं. अनुसूची र फिल्डबुकमा नाम उल्लेख भएकै आधारले मात्र वादी विवादित जग्गाको निर्विवाद मोही रहेछन् भनी अनुमान गर्न सकिने अवस्था देखिन आएन। तसर्थ, वादी विधिवत मोही हुन् भनी वादी दावी बमोजिम विवादको जग्गामा निजको हक कायम गर्न मिले देखिएन। मोही हुन् भन्ने निश्चयात्मक सबूद प्रमाणको अभाव हुँदा वादी दावी कायम गर्न नमिली वादीको प्रस्तुत फिराद खारेज हुने ठहर्छ

भन्ने शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतबाट मिति २०६४।१।१९ मा भएको फैसला ।

विवादित जग्गाहरूमा म पुनरावेदकको पिताका नाममा निर्विवाद रूपमा मोही भएको तथ्य सरकारी अड्डामा रहेको दर्ता बाँकी सेस्ता पूर्जा, फिल्डबुक, १ नं. लगतसमेतका प्रमाणबाट प्रष्ट हुँदाहुँदै अनाधिकार व्यक्तिबाट मोहीसम्बन्धी विवाद उठाई भएको फैसला मिलेको छैन । मालपोत कार्यालय भक्तपुरबाट विपक्षीलाई समेत हक कायममा सुनाएकोमा विपक्षीको कुनै दावी नै नभएकोमा उक्त जग्गा विर्ता जग्गा भन्ने प्रष्ट हुँदाहुँदै विर्ता जग्गाको म पुनरावेदक मोहीका हकदारका नाममा रै.प. दर्ता नामसारी हक कायम हुनुपर्नेमा सो नगरी मोहीसम्बन्धी विवाद उठाई भएको शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी गरी मेरो फिराद दावीबमोजिम विवादका जग्गाहरू मेरा नाममा रै.प.दर्ता नामसारी हक कायमसमेत हुने ठहर गरिपाऊँ भन्ने समेत वादी शिवशंकर सिनारी श्रेष्ठको पुनरावेदन पत्र ।

मोहीको लगतसम्बन्धी १ नं. फाराम, फिल्डबुक उतारको व्यहोरा तथा जग्गाको सेस्तामा दावीको जग्गाको मोही पुनरावेदकका बाबु शेषनारायण रहेको देखिएको अवस्थामा मोही हुन् भन्ने निश्चयात्मक प्रमाणको अभावमा दावी खारेज गरेको शुरूको फैसला फरक पर्न सक्ने हुँदा प्रत्यर्थी भिकाई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालतको मिति २०६५।१।३० को आदेश ।

यसमा विवादको विर्ता जग्गा, जग्गाधनीले रै.प.दर्ता नगराएकोले मोहीको हैसियतले रै.प.दर्ता गरिपाऊँ भनी पुनरावेदक वादीको मालपोत कार्यालय भक्तपुरमा निवेदन परेको र प्रत्यर्थीले विवादको जग्गा रै.प. भैसकेको हुँदा वादीको निवेदन दावीअनुसार हुनुपर्ने होइन भनी प्रतिवाद गरेको हुँदा विवादको जग्गा रैकर हो वा विर्ता हो सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कन

गरी निर्णय दिनुपर्ने विषय भै मालपोत कार्यालयले हक कायम गरी ल्याउन सुनाएपश्चात् यी पुनरावेदक वादीको नालेस परी आफू विवादित जग्गाको मोही भएको भनी प्रमाणसमेत देखाई नालेस गरेको र प्रत्यर्थी प्रतिवादीको हक कायमतर्फ नालेस नपरेको अवस्थामा पेश भएका प्रमाणको विवेचना गरी रै.प.दर्ता हुने, नहुने सम्बन्धमा ठहर फैसला गर्नुपर्नेमा दावी खारेज गर्ने गरी भएको शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१।१९ को फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिदिएको छ । अब पेश भएका सबूद प्रमाण हेरी विवादको जग्गा रैकर हो वा विर्ता हो ? प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी ठहर फैसला गर्नु भनी दुवै पक्षलाई शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतको तारेख तोकी मिसिल सोही अदालमा पठाईदिनु भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६५।१।१४ को फैसला ।

विपक्षीहरूले विवादित जग्गाहरूको हककायमतर्फ नालेश गर्न सकेका छैनन् । साथै विपक्षीहरूले रैकर परिणत गरेको कुनै लगत प्रमाणसमेत पेश गर्न सकेका छैनन् । त्यस्तो अवस्थामा विवादित जग्गाहरू विर्ता जग्गा भएको तथ्य निर्विवाद रूपमा पुष्टि भएको छ । विर्ता जग्गाको सम्बन्धमा मुख मिलेको र विवादित जग्गाहरू विर्ता जग्गा भएबाट म पुनरावेदक वादीबाहेक अरू कसैको नाममा हक कायम हुने कानूनी पूर्वावस्था विद्यमान छैन । तसर्थ विवादित जग्गाहरूमा विपक्षीहरूको हक पुग्ने कुनै प्रमाण नभएको अवस्थामा पुनरावेदक वादीका नाममा विवादित जग्गाहरू रैकर परिणत दर्ता नामसारी हक कायम हुने पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट ठहर इन्साफ हुनुपर्नेमा सो तथ्यलाई बोल्दै नबोली पुन शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतमा पठाउने गरी भएको फैसलाको सो हदसम्म अ.व.१८४(क), ज.प.को २ (क), विर्ता उन्मूलन ऐन २०१६ को

दफा ७ क (१), (२), १२ (क) समेतको कानूनी त्रुटि विद्यमान हुँदा सो हदसम्म पु.वे.अ.पाटनको फैसला उल्टी गरी मेरो फिराद दावीबमोजिम गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदक वादीको पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको शुरू तथा पुनरावेदन मिसिलसमेत अध्ययन गरी पुनरावेदक वादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री हरिकृष्ण कायस्थले उल्लिखित जग्गा मेरो पक्षको विर्ताको जग्गा हो । विपक्षीले भने जस्तो रैकरको जग्गा होइन । यदि रैकरको जग्गा भए त्यस्तो दर्ता रसिद आदि प्रमाणहरू विपक्षीले पेश गर्न सक्नुपर्दछ । साथै प्रस्तुत मुद्दामा न्याय प्रशासन ऐनको दफा १४ बमोजिम पुनरावेदन अदालत, पाटनले आफै हेरी जाँची फैसला गर्नुपर्नेमा पुनः निर्णयको लागि शुरू जिल्ला अदालतमा पठाएको फैसला मिलेको छैन । तसर्थ पुनरावेदन अदालत पाटनको उक्त फैसला बदर हुनुपर्दछ भनी गर्नु भएको बहस जिकीरसमेत सुनियो ।

मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा विर्ता जग्गावालाले रैकरमा परिणत नगरेको अवस्थामा मोहीको हैसियतबाट मेरा नाउँमा दर्ता नामसारी गरी हक कायमसमेत गरिपाऊँ भन्ने फिराद दावी भएकोमा उक्त जग्गाका मोही वादी होइन, निजलाई फिराद गर्ने हकदैया पनि छैन र रैकर परिणत गरिसकेको जग्गालाई नगरेको भनी मोहीका नाममा दर्ता नामसारी गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी भूठा हो खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रतिउत्तर परेकोमा फिराद खारेज हुने ठहर्‍याएको शुरूको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट पुनरावेदन परेकोमा पुनः निर्णय गर्नु भनी शुरूमा पठाउने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालतको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन परी पेश भएको रहेछ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालतबाट आफैले सबूद प्रमाणको विवेचना गरी रैकर वा विर्ता के हो सो इन्साफ बोल्नुपर्नेमा पुनः निर्णय गर्न जिल्ला अदालतमा मुद्दा पठाउन मिल्दैन भन्ने मुख्य जिकीर रहेको पाईयो ।

३. जिल्ला अदालतबाट सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कन र विवेचना गरी इन्साफ गरेको अवस्था नदेखिई फिराद पत्र खारेज हुने गरी फैसला भएको देखिन आयो । वादीसँग मोहीको प्रमाण नभएको हुँदा नालेश गर्ने हकदैया नभएको भन्ने आधारमा उक्त खारेजी फैसला भएको देखिन्छ । जिल्ला अदालतको फैसलाउपर पुनरावेदन अदालतमा वादीको पुनरावेदन पर्दा वादीको १ नं.को लगत र फिल्डबुक उतारको आधारमा विपक्षी भिकाउने आदेश भई अन्ततः फैसला हुँदा प्रमाणको विवेचना गरी रैकर परिणत दर्ता हुने हो होइन ठहर गर्नुपर्नेमा खारेज गरेको मिलेन भनी रैकर वा विर्ता के हो ठहर फैसला गर्नु भनी निर्णयार्थ शुरूमा पठाउने फैसला पुनरावेदन अदालतबाट भएकोमा सो फैसलाउपर पुनरावेदक वादीको प्रस्तुत पुनरावेदन परेको देखिन्छ ।

४. पुनरावेदन अदालतले विर्ता वा रैकर के हो आफै निर्णय गर्नुपर्नेमा नगरी शुरू जिल्ला अदालतमा निर्णय गर्न पठाएको मिलेन भन्ने पुनरावेदक तर्फबाट आएको जिकीरअनुरूप पुनरावेदन अदालतबाट नै रैकर दर्ता हुने नहुने फैसला हुनुपर्ने हो वा जिल्ला अदालतमा निर्णयार्थ पठाउनु उचित हो भन्नेतर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालतले आफ्नो मातहतको अदालत वा निकायको पुनरावेदन परेको अवस्थामा फैसला जाँच्ने र यथोचित निर्णय गर्नसक्ने अधिकार न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ८(१) बाट पाएको नै देखिन्छ ।

५. पुनरावेदन अदालतबाट पनि सबूद प्रमाणको विवेचना र मूल्याङ्कन हुनसक्ने हुँदा तल्लो

निकायबाट भएको फैसलाउपर सदर, बदर वा उल्टी गर्न सक्ने नै हुन्छ। पुनरावेदन अदालतबाट नै निकर्ण होस् तल नपठाओस् भन्ने अभिप्राय, विधिकर्ताको रहेको अवस्थामा त्यस्तो प्रावधान स्पष्टतः कानूनमै उल्लेख भएको हुन्छ। उदाहरणको निमित्त लिखत सद्दे कीर्ते छुट्याई इन्साफ गर्नुपर्ने अवस्थामा अ.बं. २०९ नं. ले पुनरावेदन अदालतबाट प्रमाण बुझी फैसला गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान भएको र सो अ.बं. २०९ को व्याख्या भई पुनरावेदन अदालतबाट नै निर्णय हुनुपर्ने कानूनी सिद्धान्तहरू प्रतिपादित भएका देखिन्छन्। तर हक कायम जस्तो विर्ता वा रैकरको विवाद भएको अवस्थामा पनि पुनरावेदन अदालतबाट नै प्रमाण बुझी शुरू इन्साफ गर्नुपर्ने जस्तो बाध्यात्मक व्यवस्था कानूनले गरेको पाइदैन। तल्लो निकायबाट सबूद प्रमाण नै नबुझी इन्साफ हुन गएमा पुनः निर्णयार्थ जिल्ला अदालत पठाउँदा अनाहक मुद्दामा ढिलाई भई पक्ष विपक्षलाई अनावश्यक हैरानी नहोस् भन्ने हेतुले पुनरावेदन अदालतबाट सबूद प्रमाण बुझी इन्साफ हुन सक्ने अवस्था पनि आउन सक्छ। तर जिल्ला अदालतबाट इन्साफ नदिई खारेजी फैसला भएकोमा पुनरावेदन अदालतबाट ठहर इन्साफ फैसला हुँदा पुनरावेदन वा पुनरावेदकको न्यायप्राप्तिको प्रयासको एक तह हरण हुन जाने हुन्छ। तसर्थ शुरूबाट खारेजी फैसला भएकोमा सबूदप्रमाण बुझी निर्णयार्थ शुरू तहमा पठाउन कानूनले कुनै बाधा पनि नगरेको र न्यायोचित पनि हुने देखिन्छ। पुनरावेदन सुनी यथोचित निर्णय गर्न पाउने पुनरावेदन अदालतको अधिकारमा कुनै कानूनले कुनै अवस्थामा वा कुनै प्रक्रिया पुऱ्याउनुपर्नेमा वा सुनुवाईमा रोक नलगाएसम्म पुनरावेदन अदालतबाट पुनरावेदन सुनी सदर बदर वा उल्टी गर्नसक्ने नै हुन्छ। यस मुद्दामा जिल्ला अदालतबाट सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी रैकर विर्ता छुट्याई निर्णय इन्साफ भएको

देखिँदैन। तसर्थ खारेजी फैसला भएकोमा सबूद प्रमाण बुझी निर्णय गर्न पुनरावेदन अदालतले जिल्ला अदालतमा पठाउन सक्ने नै देखिन आयो।

६. प्रस्तुत विवादमा प्रतिवादीहरूको हक कायमदर्तर्फ नालेस नपरेको अवस्थामा विवादित जग्गा रैकर वा विर्ता कस्तो प्रकृतिको जग्गा हो वादी दावीअनुसार दर्ता गर्न मिल्ने हो, होइन सो सम्बन्धमा प्रमाणहरूको मूल्याङ्कन गरी निर्णय गर्नुपर्नेमा प्रमाणको विवेचना नै नगरी मोहीको विवाद मात्र देखाई वादी दावी खारेज हुने ठहऱ्याएको शुरू भक्तपुर जिल्ला अदालतको फैसलालाई बदर गरी पेश भएका सबूद प्रमाणहरू हेरी विवादको जग्गा रैकर हो वा विर्ता हो सो कुरा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी ठहर फैसला गर्नु भनी गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६५।११।४ को फैसला मिलेकै देखिन आयो।

७. तसर्थ भक्तपुर जिल्ला अदालतबाट रैकर गुठीदर्तर्फ ठहर इन्साफ गर्नुपर्नेमा खारेज गरेको अवस्था हुँदा आवश्यक प्रमाणहरूको मूल्याङ्कन गरी पुनः निर्णय गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत पाटनले भक्तपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६४।५।१९ को फैसला बदर गरी पुनः निर्णयको लागि सोही जिल्ला अदालतमा पठाउने गरी भएको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६५।११।४ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.तर्कराज भट्ट

इति सम्बत् २०७० साल वैशाख ८ गते रोज १ शुभम्.  
इजलास अधिकृतः- हेमवहादुर सेन